100_xronia_(couv.) 14/10/2022 14:44 Page 1

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
Η ΡΩΣΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Τα δεκατρία κείμενα που συνθέτουν τον παρόντα τόμο παρουσιάστηκαν στη διεθνή επιστημονική ημερίδα που διοργάνωσε το Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών του ΕΚΠΑ τον Ιούνιο του 2014 με αφορμή τη συμπλήρωση ενός αιώνα από την έναρξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Αυτές οι μελέτες αναδεικνύουν άγνωστες πτυχές του πολέμου και φιλοδοξούν να δώσουν στο ευρύ κοινό τη δυνατότητα να κατανοήσει τη θέση των συμμετεχόντων σε αυτόν, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, στη Ρωσία και στα Βαλκάνια, όχι μόνο από την ιστορική και τη γεωστρατηγική οπτική, αλλά και τον τρόπο που οι ίδιοι βίωσαν αυτή τη σύγκρουση και εκφράστηκαν μέσω της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας, της ποίησης.

Επιστημονική επιμέλεια και συνεργασίες: Θεοφάνης Βλάχος, Όλγα Γιεβγκένιεβνα-Ιβίτσκαγια, Κωνσταντίνος Γρίβας, Φώτης Δημητρακόπουλος, Ειρήνη Ζαλνινά-Βασιλικιώτη, Ηλίας Ηλιόπουλος, Νικίτα Ανατόλιεβιτς Κουζνετσόβ, Ιωάννης Μάζης, Δημήτρης Μπαλτάς, Γκέντσο Μπάνεφ, Αγγελική Παπαγεωργίου, Νικόλαος Παπαστρατηγάκης, Έλενα Σαρτόρι, Πάνος Σοφούλης, Ελένη Στεργιοπούλου, Δημήτρης Τριανταφυλλίδης.

Εικόνα εξωφύλλου: **Marc Chagall** (1887-1985), ***Le marchand de journaux*** (1914), **Paris, Centre Pompidou - Musée national d'art moderne** (photo © Centre Pompidou).

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ
Μαντζάρου 9
GR 10672 Αθήνα
21 03 62 63 48 · 69 76 33 44 93
info@herodotos.net
www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-282-6

9789604852826

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗΣ
ΠΑΝΟΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ
(επιστημονική επιμέλεια)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Αγγελική Παπαγεωργίου
Νικόλαος Παπαστρατηγάκης - Πάνος Σοφούλης
(επιστημονική επιμέλεια)

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Πρόλογος Φώτης Δημητρακόπουλος
Εισαγωγή Ελένη Στεργιοπούλου

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Εκδότης
Δημήτριος Κ. Σταμούλης

Εκατό χρόνια από την έναρξη
του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
Η ρωσική διασπορά στον ελλαδικό χώρο
και στα Βαλκάνια

Αγγελική Παπαγεωργίου
Νικόλαος Παπαστρατηγάκης
Πάνος Σοφούλης
(επιστημονική επιμέλεια)

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ. Η ΡΩΣΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Τμήματος Ρωσικής Γλώσσας
και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών Φιλοσοφικής Σχολής
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (20-6-2014)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Αγγελική Παπαγεωργίου, Νικόλαος Παπαστρατηγάκης,
Πάνος Σοφούλης (editors),
Εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
Η ρωσική διασπορά στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια.

Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Τμήματος Ρωσικής Γλώσσας
και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών Φιλοσοφικής Σχολής Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (20-6-2014).

Ηρόδοτος, Αθήνα, 2019.
Πρωτότυπη έκδοση.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2019.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-282-6

Πρόλογος

Είναι ιδιαίτερα ευχάριστο το συναίσθημα που προκαλεί το γεγονός ότι έχουμε ανά χείρας τον πολυαναμενόμενο τόμο από τη Β΄ Ημερίδα του Τμήματος Σλαβικών Σπουδών — σήμερα Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών — με θέμα «Εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ρωσική διασπορά στον ελληνικό χώρο και στα Βαλκάνια», που πραγματοποιήθηκε στις 20 Ιουνίου 2014.

Ο συγκεκριμένος τόμος αναδεικνύει άγνωστες πτυχές του Μεγάλου Πολέμου, όπως ήταν γνωστός ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και αφορούν στον ρόλο της Ρωσίας σε αυτόν. Φιλοδοξεί να δώσει στο ευρύ κοινό τη δυνατότητα να κατανοήσει τη θέση της Ρωσίας στον Πόλεμο, όχι μόνο από την ιστορική και γεωστρατηγική οπτική, αλλά και τον τρόπο που οι ίδιοι οι Ρώσοι βίωσαν αυτή τη σύγκρουση και τον τρόπο που εκφράστηκαν μέσω της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας, της ποίησης. Ερευνάται ο τρόπος που οι Ρώσοι διαφόρων κοινωνικών ομάδων λειτούργησαν και έδρασαν κατά τη διάρκειά του, από τους μοναχούς στο Άγιο Όρος, στους Ρώσους διανοητές, στους φιλοσόφους, στους Ρώσους της διασποράς και στους απλούς στρατιώτες.

Αναγνωρίζεται ότι υπήρξε καθυστέρηση στην έκδοση αυτού του τόμου. Διάφορα απρόοπτα γεγονότα εμπόδισαν τους επιμελητές στην ολοκλήρωση του έργου τους νωρίτερα. Βασικός όμως στόχος ήταν η κατά το δυνατόν αρτιότερη παρουσίαση των άρθρων που εμπεριέχονται σε αυτόν και η δυνατότητα προσέγγισής τους τόσο από το ελληνικό όσο

και από το ρωσόφωνο αναγνωστικό κοινό. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους συγγραφείς του τόμου για την κατανόηση και την υπομονή που έδειξαν.

Σημαντική υπήρξε η συμβολή των επιμελητών του τόμου, οι οποίοι, με μοναδικό γνώμονα την επιστημονική και ολοκληρωμένη παρουσίαση του τόμου, συνεργάστηκαν προς αυτήν τη κατεύθυνση. Η Αγγελική Παπαγεωργίου, ο Πάνος Σοφούλης και ο Νίκος Παπαστρατηγάκης αφιέρωσαν πολλές ώρες, προκειμένου οι ομιλίες των συγγραφέων να λάβουν την τελική τους γραπτή μορφή. Η Μίλα Γιουσούποβα, η Λένα Σαρτόρι, διδάσκουσες στο Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών όπως και ο πρώην φοιτητής Κώστας Τζιαλλήλας, ανέλαβαν την μετάφραση των περιλήψεων στη ρωσική γλώσσα και γι' αυτό τους οφείλονται ευχαριστίες.

Η έκδοση του παρόντος τόμου δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη γενναιόδωρη συμβολή του Κοινωφελούς Ιδρύματος της Αγίας Τριάδος και την προσωπική στήριξη του πατέρα Τιμόθεου Σακκά. Από τη θέση αυτή αποδίδονται ευχαριστίες για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να εκφράσω την ευχή ο ανά χείρας τόμος να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο στον ερευνητή, ένα εύληπτο κείμενο στον αναγνώστη και το εφαλτήριο για την ευχερέστερη κατανόηση του ρωσικού λαού με τον οποίον εμάς τους Έλληνες ενώνουν πολλά.

Καθηγητης Φωτης Δημητρακοπουλος

τ. Πρόεδρος Τμήματος Ρωσικής Γλώσσας
και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών

Ελένη Στεργιοπούλου

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, εκατό χρόνια μετά

Τα τελευταία χρόνια του 19ου και τα πρώτα του 20ού αιώνα ήταν μια εξαιρετική εποχή για ολόκληρη την Ευρώπη, που, εν όψει των όσων επακολούθησαν, δίκαια ονομάστηκε belle époque.

Η Ευρώπη από το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων, δεν είχε βιώσει παρά μόνον τον Γαλλο-πρωσικό πόλεμο του 1870, και τον Πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866, και ζούσε στο πυρετό των επιστημονικών ανακαλύψεων, της τεχνολογικής προόδου και της συνεχούς βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου. Η καθημερινότητα κατακτούσε νέα, υψηλότερα επίπεδα ευημερίας, λιγότερο ή περισσότερο, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Ο Stefan Zweig, νεαρός εκείνη την εποχή, γράφει, μετά από χρόνια, αναπολώντας την:

> «Είναι ίσως δύσκολο να περιγράψεις στην σημερινή γενιά... την αισιοδοξία, την πίστη στον κόσμο, που εμψύχωνε εμάς τους νέους στην αλλαγή της εκατονταετίας. Σαράντα χρόνια ειρήνης είχαν δυναμώσει τον οικονομικό οργανισμό των χωρών, η τεχνική είχε επιταχύνει τον ρυθμό της ζωής, οι επιστημονικές ανακαλύψεις έκαναν περήφανο το πνεύμα εκείνης της γενιάς· άρχισε μια ανάπτυξη που γρήγορα έγινε το ίδιο αισθητή σε όλες τις χώρες της Ευρώπης μας... Παντού ξεφύτρωναν νέα θέατρα, βιβλιοθήκες, μουσεία· ανέσεις, όπως λουτρά και τηλέφωνα, που πριν ήταν προνόμιο ενός στενού κύκλου, επεκτείνονταν σε μικροαστικούς κύκλους και, από κάτω ανερχόταν το

προλεταριάτο, και άρχιζε, από τότε που μειώθηκαν οι ώρες εργασίας, να μετέχει στις μικρές χαρές και απολαύσεις της ζωής... Ποτέ η Ευρώπη δεν ήταν ισχυρότερη, πλουσιότερη, ομορφότερη, ποτέ δεν πίστευε, μέσα της, σε ακόμα καλύτερο μέλλον...»[1].

Θα ήταν βεβαίως ανακριβές να αναγάγουμε την εποχή εκείνη σε χρυσόν αιώνα, γιατί μεγάλο μέρος του πληθυσμού, και κυρίως του αγροτικού δεν είχε ακόμη δει θεαματική μεταβολή στις συνθήκες της ζωής του, και η εργατική τάξη, ό,τι κέρδιζε, το κέρδιζε με σκληρούς αγώνες. Όμως, η γενίκευση της δημόσιας εκπαίδευσης, η διάδοση των τεχνολογικών ανακαλύψεων, η διεύρυνση των ατομικών δικαιωμάτων, η γενικότερη αύξηση των εισοδημάτων, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, έδινε σε ολόκληρη την κοινωνία την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον.

Ωστόσο, ένα φάντασμα πλανιόταν πάνω από την Ευρώπη της μακαριότητας. Και το φάντασμα αυτό δεν ήταν εκείνο που είχε εξαγγείλει ο Μαρξ, αλλά το φάντασμα ενός μελλοντικού πολέμου, που όλοι αισθάνονταν ότι θα έλθει, όλοι περίμεναν ότι θα ξεσπάσει, μερικοί το εύχονταν, σαν «μια κάποια λύση», κατά τον ποιητή και άλλοι τον προετοίμαζαν μεθοδικά και καραδοκούσαν για την αφορμή ή μάλον για την πρόφαση να τον κηρύξουν.

Τα σημάδια μιας υφέρπουσας έντασης στις σχέσεις των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, εκδηλώνονταν στην συγκρότηση νέων, επιθετικών συνασπισμών, στον ανταγωνισμό των εξοπλισμών (εν μέρει επιβαλλόμενο από την ραγδαία τεχνική πρόοδο)[2], και στην εκπόνηση σχεδίων πολέμου, του πολέμου που, βαθμηδόν, φαινόταν αναπόφευκτος σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα των πολιτικών και των πνευματικών ελίτ, αλλά και της «κοινής γνώμης» και, για αυτόν ακριβώς

1. Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*, (α΄ έκδ. 1944), Düsseldorf / Zürich 2002, σελ. 223 επ.· Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris 1969, σελ. 21 κ.ε.

2. Stig Förstrer, «Im Reich des Absurden: Die Ursachen des Ersten Weltkrieges», στο Bernad Wegner (επιμ.), *Wie Kriege entstehen*, München / Wien / Zürich / Schöningh 2000, σελ. 229-230.

τον λόγο, γινόταν αναπόφευκτος, σε μια τυφλή πορεία αυτοπραγματοποιούμενης προφητείας. Αλλά, «*τι ήξεραν από πόλεμο, το 1914, μετά από μισό σχεδόν αιώνα ειρήνης, οι πλατειές μάζες;... Ήταν ένας θρύλος, που η απόσταση τον είχε κάνει ηρωικό και ρομαντικό... «Τα Χριστούγεννα θα είμαστε πίσω στο σπίτι», φώναζαν στις μανάδες τους, τον Αύγουστο του 1914, οι νεοσύλλεκτοι, γελώντας*»[3].

Εκείνοι που πράγματι ήξεραν, ή θα μπορούσαν να φανταστούν, τι σήμαινε ένας σύγχρονος πόλεμος, ήταν εκείνοι που τον επιθυμούσαν και τον σχεδίαζαν, ψυχρά, μεθοδικά, μελετημένα, προβάλλοντάς τον ως ιδεώδες, ως υπέρτατη θυσία και πατριωτικό καθήκον.

Ποιοι όμως ήταν αυτοί που τον σχεδίαζαν και τον επιθυμούσαν; Γιατί δεν αντιμετώπιζαν τον πιθανό πόλεμο με τον ίδιο τρόπο όλοι οι μελλοντικοί πρωταγωνιστές.

Η Γαλλία, παρά την πικρία δεν φαινόταν ότι επιθυμούσε τον πόλεμο ή ότι ήταν διατεθειμένη να φτάσει σ' αυτόν για την ανάκτηση της Αλσατίας και της Λωρραίνης. Η *révanche* για την απώλεια των επαρχιών αυτών, ήταν περισσότερο δημιούργημα της αντιγαλλικής προπαγάνδας των Γερμανών, παρά πραγματικό μέγεθος. Εθνικιστικές φωνές ακούγονταν κυρίως μεταξύ των μεσαίων τάξεων των αστικών κέντρων. Η πλειοψηφία του πληθυσμού γενικά, και ιδιαίτερα η αγροτική και εργατική τάξη πολύ περισσότερο, ήταν αδιάφορες έως εχθρικές σε κάθε ιδέα επιθετικού πολέμου και εδαφικής επέκτασης. Εκείνο που θα μπορούσε να τους ενώσει, όπως και τους ένωσε πραγματικά, σε μια «ιερή ένωση» (union sacrée), όταν ξέσπασε ο πόλεμος, ήταν η ανάγκη υπεράσπισης της χώρας[4]. Αυτήν την ανάγκη άλλωστε εξυπηρετούσε και η συμμαχία με την Ρωσία, αντίβαρο σε μια πιθανή επίθεση των Γερμανών, καθώς και η προσέγγιση της Μ. Βρετανίας.

---

3. Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern*, σελ. 259.

4. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Πρόεδρο Raymond Poincaré, στις 4 Αυγούστου 1914, στο διάγγελμά του προς την εθνοσυνέλευση, βλ. Raymond Poincaré, *Comment fut déclarée la guerre de 1914*, Paris 1939, σελ. 157-158, (ανάτυπο από *Au service de la France*, τόμ. IV, Paris 1927)· Hew Strachan, *The First World War. To Arms*, Volume I, Oxford 2001, σελ. 28 κ.ε.

Η Μ. Βρετανία, δεν ήθελε την διατάραξη της ισορροπίας δυνάμεων στην ηπειρωτική Ευρώπη. Τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας της βρίσκονταν στις αποικίες της, κυρίως στις Ινδίες. Εκεί άλλωστε βρισκόταν και το μεγαλύτερο μέρος του, μικρού σχετικά, στρατού της. Η άμυνα της Αγγλίας είχε εναποτεθεί στην υπεροχή του ναυτικού της, που της εξασφάλιζε την κυριαρχία των θαλασσών, σε ολόκληρο τον κόσμο. Εκείνο που επιθυμούσε για την Ευρώπη, ήταν η διατήρηση του status quo. Η προσέγγιση με την Γαλλία, μέχρι τότε παραδοσιακού της εχθρού, δεν ήταν δεσμευτική για την περίπτωση επιθετικού πολέμου της τελευταίας. Στο σημείο αυτό ακριβώς, η γερμανική διπλωματία δεν στάθμισε σωστά την αγγλική πολιτική[5]. Θεωρώντας ότι δεν ήταν δυνατή η προσέγγιση με την Ρωσία και την Γαλλία, λόγω του ανταγωνισμού για τις αποικίες στην Αφρική με την τελευταία και στην Μέση Ασία με την πρώτη, πίστευε ότι η Μ. Βρετανία θα έμενε τελικά ουδέτερη σε έναν καθαρά ηπειρωτικό ευρωπαϊκό πόλεμο, που θα ενδυνάμωνε την θέση της ως παγκόσμιας δύναμης. Ο Μόλτκε εξέφραζε ακριβώς αυτήν την αντίληψη για την στάση της Αγγλίας απέναντι σε έναν πόλεμο στην ευρωπαϊκή ήπειρο, γράφοντας, στις 13 Μαρτίου 1914, στον αυστριακό ομόλογό του, τον Κόμητα Franz Xaver Joseph Conrad von Hötzendorf:

> «Η Αγγλία τηρεί προσεκτικά επιφυλακτική στάση. Δεν πρόκειται να ξεκινήσει έναν ευρωπαϊκό πόλεμο, αλλά και δεν πρόκειται να τον εμποδίσει, γιατί προσδοκά να αποκτήσει εμπορικο-πολιτικά οφέλη. Έτσι θα μείνει πιστή στην παραδοσιακή της αρχή να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία για περαιτέρω επέκταση της παγκόσμιας ισχύος της, ενώ η [ευρωπαϊκή] ήπειρος θα κόβει τον λαιμό της»[6].

---

5. Stig Förster, «Im Reich des Absurden: Die Ursachen des Ersten Weltkrieges», σελ. 227· Mombauer Annika, *The Origins of the First World War. Controversies and consensus*, London 2002, σελ. 6-7.

6. Επιστολή Μόλτκε προς Κόνραντ 13 Μαρτίου 1914, στο Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, III Band, Wien / Leipzig / München 1922, σελ. 611.

Αντίθετα με τις προσδοκίες αυτές όμως, η Μ. Βρετανία, θεώρησε περισσότερο συμφέρον να λύση τις διαφορές της με τους πιο επικίνδυνους ανταγωνιστές της, κρίνοντας λιγότερο επικίνδυνη για τα στρατηγικά της συμφέροντα την Γερμανική Αυτοκρατορία.

Πραγματικά, μόνο η απόκτηση υπέρμετρης υπεροχής μιας ηπειρωτικής δύναμης, εις βάρος των άλλων, και, πολύ περισσότερο, η κατοχή εκ μέρους της δύναμης αυτής, των Κάτω Χωρών και των γαλλικών ακτών του στενού της Μάγχης, που θα την εξέθετε στον κίνδυνο μιας απόβασης, θα παρέσυρε την Αγγλία σε πόλεμο. Και φυσικά, όταν αποφάσισε τελικά, μετά από πολλούς δισταγμούς, να εισέλθει στον πόλεμο, το έκανε μετά την κατάφωρη παραβίαση της βελγικής ουδετερότητας εκ μέρους των Γερμανών, για την υπεράσπιση μεγάλων ιδεωδών, όπως η ανεξαρτησία των μικρών λαών, ο σεβασμός των διεθνών συμβάσεων, η ελευθερία των θαλασσών και άλλα ηχηρά παρόμοια.

Η Ρωσία, νικημένη στον Ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο και πληγωμένη από την επανάσταση του 1905 και την μείωση του γοήτρου της στα Βαλκάνια, μετά την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστρο-ουγγρική Αυτοκρατορία το 1908, δεν φαινόταν να θέλει να εμπλακεί σε έναν μεγάλο πόλεμο. Ούτε η ηγετική της ελίτ, ούτε, πολύ περισσότερο ο απλός λαός, επιθυμούσε να εμπλακεί σε πόλεμο με την Γερμανία, με την οποία άλλωστε την συνέδεαν τόσο οικονομικοί, όσο και δυναστικοί δεσμοί. Βεβαίως, υπήρχε πάντα η θέληση να διατηρήσει την σχέση προστάτιδας δύναμης των Σλάβων των Βαλκανίων, απέναντι στην Αυστριακή επεκτατικότητα, αλλά, πάντοτε υπολόγιζε στο ότι, απέναντι την Αυστροουγγαρία, αφ' ενός θα αρκούσε η απειλή πολέμου, αφ' ετέρου θα δρούσε αποτρεπτικά μια γερμανική «νουθεσία», ακόμα μέχρι την τελευταία στιγμή[7]. Εξ άλλου, ο Τσάρος γνώριζε καλά ότι ένας μακρός και καταστρεπτικός πό-

7. Τηλεγραφική επικοινωνία του Τσάρου Νικολάου Β' και Κάιζερ, από 29 Ιουλίου μέχρι 1 Αυγούστου 1914, οπότε η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στην Ρωσία, γνωστή ως αλληλογραφία "Willy-Nicky", λόγω των υποκοριστικών με τα οποία υπογράφουν οι δύο ηγεμόνες, βλ. Michael S. Neiberg (επιμ.), *The World War I Reader,* New York / London 2007, σελ. 45-49.

λεμος, σαν αυτόν που μοιραία θα παρέσυρε στην δίνη του ολόκληρη την Ευρώπη και θα κατέστρεφε την οικονομία της αυτοκρατορίας του, θα είχε ως συνέπεια την κοινωνική επανάσταση και την ανατροπή του καθεστώτος του. Ήδη τον Φεβρουάριο 1914, ο πρώην υπουργός του των εσωτερικών κατά την καταστολή της επανάστασης του 1905, Πιοτρ Νικολάγιεβιτς Ντουρνόβο, τον είχε προειδοποιήσει με ένα εξαιρετικά προφητικό μνημόνιο[8].

Το ότι η Ρωσία δεν είχε καμιά πρόθεση να επιτεθεί ήταν γνωστό και στους Γερμανούς. Ρητά διαβεβαιώνει γι' αυτό ο Μόλτκε τον Αυστριακό ομόλογό του Κόνραντ, στην παραπάνω επιστολή του[9]. Ακόμα και στις 30 Ιουλίου 1914, την προπαραμονή της κήρυξης του πολέμου στην Ρωσία, όταν ο Πρώσσος στρατιωτικός ακόλουθος στην Ρωσική Αυλή, ανέφερε στον Κάιζερ: «*Έχω την εντύπωση ότι η επιστράτευση έγινε από φόβο για τα γεγονότα, χωρίς πρόθεση επίθεσης*», ο Κάιζερ σχολίασε: «*Σωστά, ακριβώς έτσι*»[10].

Η Αυστρο-ουγγρική Αυτοκρατορία, αποτελούσε αναχρονισμό στον αιώνα των εθνικών κρατών, μια αυτοκρατορία υπό προθεσμία, που ήδη έχει κάνει το πρώτο βήμα προς την διάλυση, εγκαθιδρύοντας την δυαδική μοναρχία το 1867, και της οποίας ο ετερογενής πληθυσμός (κατά μεγάλο μέρος σλαβικός), διακατεχόταν από φυγόκεντρες τάσεις εθνικής ολοκλήρωσης. Στη Βαλκανική Χερσόνησο, η ανεξάρτητη και νικηφόρα στους βαλκανικούς πολέμους Σερβία, ήταν πόλος έλξης και σημείο εθνικής αναφοράς για τους νοτιοσλαβικούς πληθυσμούς, μεταξύ των οποίων άλλωστε φιλοδοξούσε να παίξει ενοποιητικό-ηγετικό ρόλο. Απέναντί της η Αυστρο-ουγγρική αυτοκρατορία ασκεί μια επιθετική διπλωματία συνεχούς απειλής πολέμου. Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου στρατού Κόμης Conrad von Hötzendorf, δεν παύει να ζητεί από την κυβέρνηση πόλεμο εναντίον της, με

---

8. Пётр Николаевич Дурново, «Записка Дурново», με εισαγωγικό άρθρο του Μ. Павлович, *Красная новь*, N 6, 1922, σελ. 178-199.

9. Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, III Band, σελ. 609-612, ιδίως 611.

10. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford 2007, σελ. 106.

κάθε ευκαιρία[11]. Όμως η απειλή πολέμου ως μέσον διπλωματικής πίεσης, έχει τα όριά της· όταν επαναλαμβάνεται συχνά, υπάρχει ο κίνδυνος να έχει την τύχη της επικλήσεως του λύκου από τον βοσκό, κατά τον γνωστό μύθο: ακόμα μια κρίση που δεν θα καταλήξει σε πόλεμο, «*θα είναι χειρότερη από ήττα, θα αποθαρρύνει τον στρατό και τον λαό*», σύμφωνα με δημοσίευμα σε αυστριακό στρατιωτικό έντυπο της εποχής[12]. Όμως, η επίθεση κατά της Σερβίας, με σκοπό την προσάρτηση, όπως ζητούν μερικοί, ή τουλάχιστον, την «τιμωρία» της, ήταν φανερό ότι θα επέφερε την επέμβαση της Ρωσίας, που εμφανιζόταν ως προστάτιδα δύναμη των Σλάβων της Βαλκανικής. Εναντίον της η δυαδική αυτοκρατορία, της οποίας μάλιστα ο στρατός δεν βρισκόταν στην καλλίτερη κατάσταση, τόσο από άποψη μεγέθους, όσο και ως προς την οργάνωση, την στελέχωση, τον εξοπλισμό, τον εφοδιασμό και την σύσταση[13], ήταν μάλλον αδύνατον να τολμήσει να κινηθεί. Και πραγματικά, η Αυστροουγγαρία, προχώρησε, ή μάλλον ωθήθηκε από τους Γερμανούς, σε κήρυξη πολέμου στη Σερβία, μόνο όταν πήρε την ρητή διαβεβαίωση της Γερμανίας, τον Ιούλιο 1914, ότι θα την στηρίξει χωρίς όρους, την περίφημη «λευκή επιταγή»[14].

Στην Γερμανία του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄ ο πόλεμος, με μια περίεργη αντίληψη κοινωνικού δαρβινισμού, θεωρήθηκε, αναγκαίο στοιχείο στον αγώνα επιβίωσης μεταξύ των κρατών, απλά συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, κατά το απόφθεγμα του Κλάουζεβιτς[15], και στοιχείο της θείας τάξης στον κόσμο, μέσω του οποίου αναπτύσσονται οι «*ευγενέστερες αρετές*» του ανθρώπου, στοιχείο που, αν έλειπε, «*ο κόσμος θα σάπιζε στον υλισμό*», κατά τον Μόλτκε τον

11. Το πολεμικό μένος του Conrad von Hötzendorf δεν περιορίζονταν εναντίον της Σερβίας μόνον, αλλά στρεφόταν κατά τις περιστάσεις εναντίον όλων των γειτόνων της αυτοκρατορίας, ακόμη και αυτής της — τουλάχιστον τυπικά — συμμάχου Ιταλίας. Βλ. Holger H. Herwig, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, London 2014, σελ. 11-12.

12. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction*, σελ. 84.

13. Holger H. Herwig, *όπ.*, σελ. 15 κ.ε.

14. Annika Mombauer, *The Origins of the First World War*, σελ. 13 κ.ε.

15. Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, (5. Auflage), Berlin 1905, σελ. 19.

Πρεσβύτερο[16]. Έτσι, ο κοινωνικός δαρβινισμός, συνδέθηκε στενά με τον ιμπεριαλισμό, (κατάκτηση «*μιας θέσης στον ήλιο*»[17]) και τον μιλιταρισμό[18], που ήταν κυρίαρχη ιδεολογία στις κεντρικές δυνάμεις, κυρίως στην Γερμανική Αυτοκρατορία. Στο πρόσωπο άλλωστε του ίδιου του Κάιζερ, που είχε και τον τελευταίο λόγο στη χάραξη της γερμανικής πολιτικής, συνυπήρχαν τα τρία χειρότερα χαρακτηριστικά της γερμανικής κυρίαρχης ελίτ: «*ο αρχαϊκός μιλιταρισμός, η υπέρμετρη φιλοδοξία και η νευρωτική ανασφάλεια*»[19]. «*Ένας νεόπλουτος χωρίς μέτρο*», είναι ίσως ο επιτυχέστερος προσδιορισμός της προσωπικότητάς του[20].

Ήδη την πρωτοχρονιά του 1905, ο Κάιζερ, απευθυνόμενος στον Καγκελάριο von Bülow, διαγράφει το κυβερνητικό του πρόγραμμα: «*Πρώτα να εξοντώσουμε τους σοσιαλιστές, να τους αποκεφαλίσουμε και να τους καταστήσουμε ακίνδυνους, ακόμα και με λουτρό αίματος, αν χρειαστεί και κατόπιν πόλεμος προς τα έξω*»[21]. Στο περίφημο πολεμικό συμβούλιο της 8ης Δεκεμβρίου 1912, στο οποίο μετεί-

---

16. "*Der ewige Friede ist ein Traum, und nicht einmal ein schöner, und der Krieg ist ein Glied in Gottes Weltordnung. In ihm entfalten sich die edelsten Tugenden des Menschen, Mut und Entsagung, Pflichttreue und Opferwilligkeit mit Einsetzung des Lebens. Ohne den Krieg würde die Welt im Materialismus versumpfen*". Σε επιστολή του προς τον Johann Caspar Bluntschli, στις 11 Δεκεμβρίου 1880 (Βλ. Bluntschli, *Denkwürdiges aus meinem Leben*, 3ος τόμ., Nördlingen 1884, σελ. 471).

17. Η πατρότητα της έκφρασης ανήκει στον Bernhard von Bülov, τότε υπουργό εξωτερικών, και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην εθνοσυνέλευση στις 6 Δεκεμβρίου 1897: "*Mit einem Worte: wir wollen niemand in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren Platz an der Sonne*". Βλ. Stenographische über die Verhandlungen des Reichstages. IX. Legislaturperiode, V. Session, 1897-98, vol. 1, σελ. 60. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο τον Κάιζερ σε πολλές περιστάσεις, με πιο γνωστό τον λόγο του στην Βορειογερμανική Ιστιοπλοϊκή Ένωση (Norddeutscher Regatta Verein), στις 18 Ιουνίου 1901.

18. James Joll, κατά παραπομπή από Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture*, σελ. 75.

19. Michael Howard, *The First World War*, Oxford 2002, σελ. 9.

20. Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*· Martinus Nljhoff, *The Hague* 1955, σελ. 84, ο οποίος για την έκφραση *Parvenu ohne Masstäbe*, παραπέμπει στο H. Ullmann, *Die Sünde wider Europa*, Sondershausen / Kassel 1947, σελ. 53.

21. Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf 1967, σελ. 30, κατά

χαν υπό τον Κάιζερ, οι Ναύαρχοι Tirpitz, Müller, Heeringen και ο Moltke ο νεώτερος, αρχηγός του γερμανικού Γενικού Επιτελείου Στρατού, ουσιαστικά προδιαγράφεται η κήρυξη του Μεγάλου Πολέμου, τον οποίο ο Μόλτκε τον θέλει «*όσο νωρίτερα, τόσο καλύτερα*», αλλά αναβάλλεται για ενάμισι χρόνο, ώστε να συμπληρώσει την προετοιμασία του το ναυτικό, κατ' απαίτηση του Τίρπιτς. Στο μεταξύ θα έπρεπε να προετοιμαστεί κατάλληλα και η κοινή γνώμη[22]. Δύο μήνες μετά, στις 10 Φεβρουαρίου 1913 ο Μόλτκε γράφει στον Αυστριακό ομόλογό του Franz Conrad von Hötzendorf:

> «αργά ή γρήγορα θα ξεσπάσει ένας ευρωπαϊκός πόλεμος, ο οποίος θα είναι, σε τελική ανάλυση, μια μάχη του Γερμανισμού κατά του Σλαβισμού. Η προετοιμασία γι' αυτόν αποτελεί καθήκον όλων των κρατών που είναι σημαιοφόροι του γερμανικού πνευματικού πολιτισμού (Geisteskultur). Αλλά η επίθεση πρέπει να προέλθει από τους Σλάβους. Όποιος βλέπει να έρχεται αυτός ο αγώνας, πρέπει να κατανοεί ότι γι' αυτόν είναι αναγκαία η συγκέντρωση όλων των δυνάμεων, η εκμετάλλευση όλων των ευκαιριών, κυρίως όμως η πλήρης κατανόηση των λαών για την ιστορική για όλον τον κόσμο, απόφαση»[23].

Η δολοφονία του διάδοχου του αυτοκρατορικού θρόνου της Αυστρο-ουγγαρίας, Φραγκίσκου Φερδινάνδου, στο Σαράγεβο, στις 28 Ιουνίου 1914, αντικειμενικά δεν μπορούσε να αποτελέσει αιτία πολέμου. Δεν θα ήταν η πρώτη φορά που θα έπεφτε θύμα τρομοκρατικής πράξης ένα υψηλός αξιωματούχος. Ούτε η Αυστρία είχε αισθανθεί την ανάγκη

παραπομπή από Wolfram Wette, "1914: Der deutsche Wille zum Zukunftskrieg", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1/2014, σελ. 44.

22. Καταγραφή του Ναυάρχου Georg Alexander von Müller στο ημερολόγιό του. (Βλ. John C.G. Röhl, "Die militärpolitische Entscheidungsprozeß in Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkriegs", στο *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik*, München 2002, σελ. 175 επ.· Ruth Henig, *The Origins of the First World war*, London 1989 p. 34).

23. Feldmarschall Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, III Band, σελ. 146-147.

να «τιμωρήσει» την Ελβετία για την δολοφονία της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ από αναρχικό στην Γενεύη, πριν 16 χρόνια. Εξ άλλου ο διάδοχος ήταν ελάχιστα δημοφιλής· απόμακρος προς τον λαό, αντιπαθής, ακόμα και ο ίδιος ο Φραγκίσκος Ιωσήφ τον μισούσε, λόγω του μοργανατικού γάμου του, αλλά και γιατί δεν έκρυβε την ανυπομονησία του να ανεβεί στον θρόνο[24]. Οι πολιτικοί του σχεδιασμοί εξ άλλου, για δημιουργία και τρίτου πόλου, σλαβικού, στην διάρθρωση της αυτοκρατορίας, του εξασφάλιζαν την αντιπάθεια των Ούγγρων, σε βάρος των οποίων κυρίως θα δημιουργούνταν η σλαβική συνιστώσα. Όμως, η δολοφονία του αποτελούσε θεόσταλτη ευκαιρία για τους Γερμανούς και Αυστριακούς μιλιταριστές, που, αφού είχαν χάσει την «ευκαιρία» να κηρύξουν τον πόλεμο με την κρίση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης το 1909[25], σκηνοθετούν τώρα την διπλωματική μασκαράτα, που έμεινε στην ιστορία ως «κρίση του Ιουλίου»[26], για να εξαναγκάσουν την Ρωσία σε επιστράτευση, ώστε να παρουσιαστούν όχι ως θύτες, αλλά ως θύματα της σλαβικής επιθετικότητας. Ήταν ακριβώς η ευκαιρία να πραγματοποιήσουν την από τον Κάιζερ προδιαγεγραμμένη, ήδη τον Δεκέμβριο 1913, πορεία, στο παραπάνω πολεμικό συμβούλιο:

> «Η Αυστρία θα έπρεπε να επιτεθεί σφοδρά στους Σλάβους του εξωτερικού (στους Σέρβους), αλλιώς θα χάσει την ισχύ της απέναντι στους Σλάβους της Αυστροουγγρικής Μοναρχίας. Όταν η Ρωσία υποστηρίξει τους Σέρβους, πράγμα που θα το κάνει ανοιχτά, (διακήρυξη του Σασσόνωφ, ότι η Ρωσία θα εισβάλει αμέσως στην Γαλικία, αν επιτεθεί η Αυστρία στην Σερβία), ο πόλεμος θα γίνει αναπόφευκτος και για εμάς»[27].

---

24. Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern*, σελ. 248 επ.· *Poincaré, Raymond* (1860-1934). *Au service de la France: neuf années de souvenirs. IV, L'union sacrée, 1914*, Paris 1927, σελ. 174, 175.

25. Feldmarschall Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, I Band, 1921, σελ. 165.

26. Wolfram Wette, "1914: Der deutsche Wille zum Zukunftskrieg", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1, 2014, σελ. 41- 53, εδώ 41.

27. John C.G. Röhl, *όπ.*, σελ. 175.

Ο Κόμης Szögyény, Αυστριακός Πρεσβευτής στο Βερολίνο ενημερώνει την κυβέρνηση του, στις 5 Ιουλίου 1914, σχετικά με τις διαθέσεις του Κάιζερ:

> «Αν πραγματικά αναγνωρίζουμε την ανάγκη πολεμικής δράσης κατά της Σερβίας, αυτός [ο Κάιζερ], θα απογοητευτεί, αν δεν την χρησιμοποιήσουμε στην παρούσα στιγμή, όταν τα πάντα είναι ευνοϊκά για εμάς»[28].

Κατά την διάρκεια ολόκληρης της λεγόμενης κρίσης του Ιουλίου, η συμπεριφορά, τόσο της Γερμανικής, όσο και της Αυστριακής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, έχουν ένα και μοναδικό σκοπό: τον πόλεμο. Πόλεμο επιβίωσης για την Αυστρο-Ουγγαρία, Πόλεμο κατάκτησης «μιας θέσης στον ήλιο», δηλαδή στη χορεία των παγκόσμιων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, για την Γερμανία. Μόνη τους μέριμνα είναι να τηρήσουν τα προσχήματα· να εμφανιστούν ως θύματα επιθέσεως, που αναγκάζονται να αμυνθούν για την σωτηρία του πνευματικού πολιτισμού (*Kultur*), απέναντι των καθυστερημένων Σλάβων, των εκφυλισμένων Λατίνων και των αδίστακτων υλιστών-εμπόρων Αγγλοσαξόνων. Τα στερεότυπα αυτά του «άλλου» που θα μπορούσαν να είναι το πολύ συνθήματα μιας χονδροκομμένης πολεμικής προπαγάνδας, φαίνεται ότι είχαν βαθιές ρίζες, όχι μόνον στην πολιτικο-στρατιωτική ηγεσία, αλλά και στο άνθος της ακαδημαϊκής, επιστημονικής και πνευματικής ελίτ της Γερμανίας.

Είναι πραγματικά θλιβερό να βλέπεις μεγάλα ονόματα της επιστήμης και της τέχνης, όπως ο Νομπελίστας στη λογοτεχνία του 1912 Γκέρχαρτ Χάουπτμαν (Gerhart Hauptmann), η ο μελλοντικός Νομπελίστας στην φυσική, το 1918, Μαξ Πλανκ (Max Planck), να συνυπογράφουν με τον κλασσικό φιλόλογο Φον Βιλλαμόβιτς-Μέλλεντορφ (Ulrich von Willamowitz-Moellendorff) και άλλους 90 κορυφαίους γερμανούς επιστήμονες και καλλιτέχνες, την *Έκκληση προς τον πολιτισμένο κόσμο,* όπου διαβάζουμε:

---

28. Annika Mombauer, *The Origins of the First World* War, σελ. 14.

«χωρίς τον μιλιταρισμό μας, ο πολιτισμός μας θα είχε καταστραφεί εδώ και καιρό»... από «εκείνους που συμμαχούν με τους Ρώσους και τους Σέρβους, και δεν διστάζουν να διεγείρουν τους μογγόλους, και τους νέγρους εναντίον της λευκής φυλής, προσφέροντας έτσι στον πολιτισμένο κόσμο το πιο ντροπιαστικό θέαμα που μπορεί κανείς να φανταστεί» και που «είναι βεβαίως οι τελευταίοι που έχουν το δικαίωμα να διεκδικούν ρόλο υπερασπιστή του ευρωπαϊκού πολιτισμού»[29].

Ή τον Τόμας Μαν, Νομπελίστα λογοτεχνίας 1929 (Thomas Mann), να επιμένει, ακόμα και μετά την λήξη του πολέμου, ότι ο πόλεμος προκλήθηκε από την διεθνή μασονία, ως πόλεμος του υλικού πολιτισμού (*Zivilisation*) κατά της Γερμανίας, φορέως του πνευματικού πολιτισμού (*Kultur*)[30]. Και να αναρωτιέται:

«Γιατί πρέπει ο Γερμανός καλλιτέχνης, ο καλλιτέχνης ως στρατιώτης, να μην παρακαλέσει τον Θεό για την καταστροφή ενός ειρηνικού κόσμου που προκαλεί ανία; Πόλεμος. Ήταν ιερή κάθαρση, νιώσαμε λύτρωση και μια απέραντη ελπίδα»[31].

Και τον Μαξ Βέμπερ, και αυτόν ακόμα και μετά τον πόλεμο, να θεωρεί τον αγώνα της Γερμανίας ως άμυνα του Πολιτισμού κατά της τσαρικής βαρβαρότητας[32]! Φαίνεται ότι οι ρίζες του ναζισμού, που επρόκειτο να ανθίσει μετά από 20 χρόνια, υπήρχαν ήδη βαθιά στο υπέδαφος της γερμανικής κοινωνίας.

Η πραγματικότητα απείχε πολύ από την ιδεολογία του ιερού πολέμου, ή της «κούρασης» από τον υλικό πολιτισμό,

---

29. Louis Dimier, *L'appel des intellectuels allemands*, Paris 1914 σελ. 54-55.

30. Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen,* Fischer / Frankfurt / Main 1974, σελ. 32 (πρώτη έκδοση 1918).

31. T. Mann, "Gedanken im Kriege", *Gesammelte Werke,* Frankfurt / Main 1974, τόμ. XIII, σελ. 533.

32. Hew Strachan, *The First World War. To Arms,* Volume I, Oxford σελ. 1.

που αποτελούσαν τα κίνητρα της γερμανικής πνευματικής ελίτ. Οι αληθινές επιδιώξεις της γερμανικής πολιτικής φανερώνονται στο περίφημο «πρόγραμμα του Σεπτεμβρίου»[33], της 9ης Σεπτεμβρίου 1914, όπου ο τότε Καγκελάριος Μπέτμαν- Χόλβεγκ, διαγράφει με κυνισμό τα σχέδια της Γερμανίας. Στο «*Προσωρινό διάγραμμα των κατευθυντήριων γραμμών της πολιτικής μας στην ειρηνευτική διάσκεψη*», όπως τιτλοφορείται, ήδη στην εισαγωγική παράγραφο, αναφέρει:

> «Ο γενικός σκοπός του πολέμου», είναι «Η εξασφάλιση του γερμανικού κράτους από Δύση και Ανατολή για απροσδιόριστο χρόνο. Για τον σκοπό αυτό η Γαλλία πρέπει να καταστεί τόσο αδύναμη, ώστε να μη μπορεί να ξαναγίνει ποτέ μεγάλη δύναμη, η Ρωσία να απωθηθεί κατά το δυνατό από τα γερμανικά σύνορα και να καταστραφεί η κυριαρχία της επί των μη ρωσικών υποτελών πληθυσμών».

Ο τρόπος με τον οποίο θα γίνουν όλα αυτά, αναλύεται στην συνέχεια με αναφορά στον επί μέρους σχεδιασμό της γερμανικής πολιτικής, κατά περιοχή. Το πρόγραμμα στα επί μέρους περιορίζεται στην Δυτική Ευρώπη, γιατί, όταν συντάχτηκε δεν είχε τελειώσει η μάχη του Μάρνη και οι Γερμανοί πίστευαν ότι ήταν ζήτημα ελάχιστου χρόνου το τέλος της πρώτης φάσης, δηλαδή η συντριβή της Γαλλίας. Έτσι, αφήνεται στο Γενικό Επιτελείο Στρατού να αποφασίσει αν θα ζητήσει την προσάρτηση περιοχών στρατηγικού ενδιαφέροντος και την διάλυση οχυρών. Οι οικονομικοί στόχοι είναι όμως μη διαπραγματεύσιμοι: η Γαλλία «*σε κάθε περίπτωση πρέπει να παραχωρήσει την λεκάνη του Briey, γιατί το μετάλλευμά της είναι αναγκαίο για την βαριά μας βιομηχανία*». Επίσης πρέπει να καταβάλει τεράστια πολεμική αποζημίωση, που θα την γονατίσει για 15-20 χρόνια και,

33. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε το 1961από τον Γερμανό ιστορικό Fritz Fischer, στο βιβλίο του *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, (α' έκδοση1961), Düsseldorf 1984, σελ. 93 επ. Σε αγγλική μετάφραση, *Germany's aims in the First World War*, New York, σελ. 103 κ.ε.

με μια κατάλληλη εμπορική συμφωνία που θα εξασφαλίζει πλήρη χρηματοπιστωτική και εμπορική ελευθερία στις γερμανικές επιχειρήσεις, να τεθεί «*υπό την οικονομική εξάρτηση της Γερμανίας, που θα την κάνει ζώνη εξαγωγής των προϊόντων* [της] *και θα επιτρέψει τον εξοβελισμό του αγγλικού εμπορίου από την Γαλλία*».

Το Βέλγιο, αφού παραχωρήσει διάφορα μέρη στρατηγικού ενδιαφέροντος στην Γερμανία, «*Σε κάθε περίπτωση, ακόμα κι αν φαινομενικά διατηρήσει την ανεξαρτησία του, θα είναι κράτος υποτελές*» και «*οικονομικά θα αποτελεί γερμανική επαρχία*», όπου η Γερμανία θα μπορεί κατά το δοκούν να δρα στρατιωτικά.

Το Λουξεμβούργο, προικισμένο με εδάφη του Βελγίου και της Γαλλίας, θα καταστεί και τυπικά ομόσπονδο κράτος της Γερμανίας και τέλος, η Ολλανδία, θα πρέπει με κάθε τρόπο να δεθεί στενότερα στο γερμανικό άρμα, αλλά χωρίς να το αντιληφθεί ο ολλανδικός λαός: «*Πρέπει να διατηρήσει φαινομενική ανεξαρτησία, αλλά, στην πραγματικότητα να εξαρτάται*» από τη Γερμανία.

Το σημαντικότερο όμως μέρος του Προγράμματος του Σεπτεμβρίου, είναι εκείνο που αναφέρεται στην Κεντρική Ευρώπη ή «Μεσευρώπη» (Mitteleuropa), κατά την γερμανική ορολογία. Είναι σκόπιμο νομίζω να αναφερθεί αυτούσια η σχετική παράγραφος:

> «Πρέπει να δημιουργηθεί μια μεσευρωπαϊκή οικονομική ένωση, με κοινές τελωνιακές συμφωνίες, που θα περιλαμβάνει την Γαλλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, την Δανία, την Αυστρο-Ουγγαρία, την Πολωνία και, ενδεχομένως, την Ιταλία., την Σουηδία και την Νορβηγία. Η Ένωση αυτή, αν και χωρίς κοινή θεσμική κεφαλή, υπό εξωτερική ισότητα δικαιωμάτων των μελών της, αλλά, στην πραγματικότητα υπό γερμανική διεύθυνση, πρέπει να σταθεροποιήσει την γερμανική οικονομική υπεροχή στην Μεσευρώπη».

Η δημιουργία μιας Κεντροαφρικανικής γερμανικής αυτοκρατορίας, που προφανώς θα προκύψει από την ιδιοποίη-

ση των γαλλικών και βελγικών αποικιών, καθώς και η τύχη της Ρωσίας, αφήνεται να προσδιοριστεί στο μέλλον.

Και το μέλλον αυτό δεν θα αργήσει. Το 1918, η Ρωσική Αυτοκρατορία, μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, ουσιαστικά δεν ήταν πλέον σε θέση να συνεχίσει τον πόλεμο. Για το νέο καθεστώς η ανάγκη να κερδίσει χρόνο ήταν ζήτημα ζωής ή θανάτου. Έτσι, τον Μάρτιο του 1918, με την συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόβσκ, επέτρεψε στην Γερμανία να πραγματοποιήσει τις από μακρού προθέσεις της σχετικά με τα ανατολικά της σύνορα, δηλαδή να απωθήσει, απομονώσει και αποδυναμώσει τον «σλαβισμό», με την απόσπαση εδαφών από την Ρωσική Αυτοκρατορία και την δημιουργία μιας αλυσίδας υποτελών κρατών-μαξιλαριών, από την Βόρεια μέχρι την Μαύρη θάλασσα. Πραγματικά, με την συνθήκη Μπρεστ-Λιτόβσκ, ανεξαρτητοποιούνται η Φινλανδία και η Ουκρανία. Η Εσθονία, Κουρλάνδη, Λιβονία, και Λιθουανία τίθενται υπό γερμανική «αστυνομική προστασία», δηλαδή ουσιαστικά υπό στρατιωτική κατοχή. Η Πολωνία, αποσπάται από την Αυτοκρατορία. Έτσι δημιουργείται μια προστατευτική ζώνη κρατών ανάμεσα στην Ρωσία και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η υπογραφή της συνθήκης χαρακτηρίζεται από τον Κάιζαρ ως η μεγαλύτερη επιτυχία στην παγκόσμια ιστορία[34]. Εξ άλλου, η προέλαση των γερμανικών δυνάμεων στον νότο, προς την περιοχή του Ντονέτσκ και τον Καύκασο, με στόχο την πλούσια σε πετρέλαια Κασπία, όπως και η ανεξαρτησία της Γεωργίας, Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν, θα εξασφάλιζαν την πρόσβαση προς την Κεντρική Ασία. Ευτυχώς, η πλήρης κατάρρευση των Κεντρικών Δυνάμεων σε λίγους μήνες, ανέτρεψε ολόκληρο τον σχεδιασμό.

Οι ιδέες για την συγκρότηση μιας ενιαίας Κεντρικής Ευρώπης υπό την κυριαρχία των γερμανόφωνων λαών, με σύνορα διευρυνόμενα ανάλογα με τον συγγραφέα, καθώς και η επέκταση προς ανατολάς (Drang nach Osten), δεν ήταν καινούργιο φαινόμενο, αλλά διαχρονική επιδίωξη της γερμανι-

34. Holger H. Herwig, *ό.π.*, σελ. 370 επ.· Vejas Gabriel Liulevicius, "German-Occupied Eastern Europe", John Horne (επιμ.), *A Companion to World War I*, Chichester 2010, σελ. 447-463.

κής πολιτικής, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η επιδίωξη αυτή δεν αναιρέθηκε με την ήττα στον Μεγάλο Πόλεμο. Απλά, μπορούμε να πούμε πως ανεστάλη για λίγο, ώστε να προκύψει δυναμικότερα, δραματικότερα και με καταστρεπτικότερα αποτελέσματα για ολόκληρη την ανθρωπότητα, με το Εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς που οδήγησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Δυστυχώς όμως, δεν σταμάτησε ούτε εκεί, απλώς άλλαξε μεθόδους και πρόσωπο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, με την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και του κομμουνιστικού μπλοκ της Α. Ευρώπης και την εν συνεχεία επέκταση της επιρροής Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ανατολάς, που συνεχίζεται ως τις ημέρες μας (και μάλιστα με δραματικό τρόπο στην Γεωργία προ ετών και στην Ουκρανία σήμερα), φαίνεται ότι πραγματοποιείται επιτέλους το «Πρόγραμμα του Σεπτεμβρίου»: μια Ευρώπη υπό την οικονομική κυριαρχία της Γερμανίας και απώθηση, περικύκλωση και απομόνωση της Ρωσίας.

Φαίνεται ότι το 1914 δεν άρχισε μόνο ένας τριακονταετής πόλεμος, όπως τον χαρακτήρισε ο Στρατηγός Ντε Γκωλ[35], που έληξε με την γερμανική ήττα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά ένας εκατονταετής πόλεμος, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα και του οποίου το αποτέλεσμα δεν είναι ακόμα δυνατόν να προδιαγραφεί.

Γι᾽ αυτό και μόνο, η ενασχόληση με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σήμερα, 100 χρόνια μετά την έναρξή του, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη, αν και, δυστυχώς για την ανθρωπότητα, όπως έχει αποδείξει η ιστορία, κανείς, ποτέ μέχρι τώρα, δεν πήρε στα σοβαρά υπ᾽ όψη τα διδάγματά της.

35. Σε λόγο του από το Λονδίνο, στις 18 Σεπτεμβρίου 1941.
(http://fresques.ina.fr/de-gaulle/impression/fiche-media/Gaulle00403/le-pere-la-defaite.html)

Βιβλιογραφια

Bluntschli, Johann Caspar, *Denkwürdiges aus meinem Leben*, 3ος τόμος, Nördlingen 1884.

Clausewitz, Carl von, *Vom Kriege,* (5. Auflage), Berlin 1905.

Conrad, Feldmarschall, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, III Band, Wien / Leipzig / München 1922.

Cord Meyer, Henry, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, The Hague 1955.

Dimier, Louis, *L'appel des intellectuels allemands*, Paris 1914.

Дурново, Пётр Николаевич, «Записка Дурново», με εισαγωγικό άρθρο του Μ. Павлович, *Красная новь*, N 6, 1922.

Ferro, Marc, *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris 1969.

Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18,* (α' έκδοση 1961), Düsseldorf 1984, αγγλική μετάφρ., *Germany's aims in the First World War,* New York.

Förstrer, Stig, "Im Reich des Absurden: Die Ursachen des Ersten Weltkrieges", στο Bernd Wegner (επιμ.), *Wie Kriege entstehen,* München / Wien / Zürich 2000.

Henig, Ruth, *The Origins of the First World war,* London 1989.

Herwig, Holger H., *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914-1918,* London etc. 2014.

Howard, Michael, *The First World War*, Oxford 2002.

Kramer, Alan, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford 2007.

Liulevicius, Vejas Gabriel, "German-Occupied Eastern Europe", John Horne (επιμ.), *A Companion to World War I*, Chichester 2010, σελ. 447-463.

Mann, Thomas, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Frankfurt / Main, 1974.

Mann, Thomas, "Gedanken im Kriege", *Gesammelte Werke,* Frankfurt / Main, 1974, τομ. XIII, σελ. 533.

Mombauer, Annika, *The Origins of the First World War. Controversies and consensus,* London etc. 2002.

Neiberg, Michael S. (επιμ.), *The World War I Reader,* New York / London 2007.

Poincaré, Raymond (1860-1934), *Au service de la France: neuf années de souvenirs. IV, L'union sacrée, 1914*, Paris 1927.

—, *Comment fut déclarée la guerre de 1914,* Paris 1939, (ανάτυπο από *Au service de la France,* τόμ. IV, Paris 1927).

STRACHAN, HEW, *The First World War. To Arms*, Volume I , Oxford 2001.

RÖHL, JOHN C.G., "Die militärpolitische Entscheidungsprozeß in Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkriegs" στο *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik,* München 2002.

Stenographische über die Verhandlungen des Reichstages. IX. Legislaturperiode, V. Session, 1897-98, vol. 1.

WETTE, WOLFRAM, "1914: Der deutsche Wille zum Zukunftskrieg", *Blätter für deutsche und internationale Politik,* 1, 2014.

ZWEIG, STEFAN, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (α'εκδ. 1944), Düsseldorf/Zürich 2002.

Элени Стерьёпулу

Первая мировая война: сто лет спустя

Рубеж XIX-XX веков был ознаменован расцветом во всей Европе, и эта эпоха справедливо была названа belle époque, особенно если принять во внимание то, что за ней последовало.

После окончания наполеоновских войн Европа пережила только Франко-прусскую войну 1870 г. и Прусско-австрийскую войну 1866 г., пребывая в лихорадке научных открытий, технического прогресса и продолжающегося улучшения уровня жизни. Практически во всех европейских странах повседневную жизнь характеризовало все большее благополучие.

Стефан Цвейг писал, вспоминая годы своей молодости: «Вероятно, сегодняшнему… поколению трудно представить это доверие к миру, одушевлявшее нас, молодежь, с самого начала нового века. За сорок мирных лет экономика окрепла, техника ускорила ритм жизни, научные открытия наполняли гордостью души современников; начался подъем, который во всех странах Европы был ощутим почти в равной мере… Новые театры, библиотеки, музеи возникали повсюду; такие удобства, как ванна и телефон, бывшие доселе привилегией избранных, проникали в быт мелкой буржуазии, да и пролетариат, с тех пор как рабочий день был сокращен, заявлял о себе, требуя хотя бы малой доли в благах и удобствах жизни… Никогда Европа не бывала сильнее, богаче, прекраснее, никогда не верила она так глубоко в свое прекрасное будущее…»[36].

Было бы неправильно представлять ту эпоху золотым веком, потому что большая часть людей, в основном — крестьяне, еще не ощутили значительных изменений в условиях жизни, а рабочий класс с трудом добывал средства к существованию. Однако развитие государственного образования, распространение научных достижений, расширение индивидуальных прав, общее увеличение доходов — все это в той или иной степени вело общество в лучшее будущее.

Но по благоденствующей Европе бродил призрак, и это был не тот

---

36. Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*, (α′ εκδ. 1944), Düsseldorf, Zürich, 2002, p. 223; Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris, 1969, p. 21. Пер. с нем. Г. Кагана.

призрак, о котором объявил Маркс. Это был призрак грядущей войны. Все жили в ее предчувствии, ожидали ее начала, некоторые мечтали о ней как о «каком-то решении», как сказал поэт, другие же планомерно готовились и искали предлог для обхявления войну.

Признаки грядущей напряженности в отношениях между ведущими европейскими державами находили свое выражение в заключении новых воинственно настроенных союзов, в гонке вооружений (частично обусловленной стремительным техническим прогрессом)[37], а также в подготовке планов военных действий, которые с каждым днем казались все более неизбежными не только для большей части политической и культурной элиты, но и для «общественного мнения». Именно поэтому, в ситуации самореализующегося вслепую пророчества, война становилась неизбежной. Однако, «что знали широкие массы о войне в 1914 г., после почти полувекового мира?. Она стала легендой, и временное расстояние придало ей героические и романтические черты… "На Рождество мы будем дома", - со смехом кричали своим матерям призывники августа 1914 г»[38].

Те, кто действительно знал или мог себе представить, чем являлась война в условиях того времени, это люди, которые сами к ней стремились и хладнокровно, методично планировали ее, прикрываясь идеями высшей жертвенности и патриотического долга.

Кто же строил подобные планы и желал войны? Почему не все будущие ее участники одинаково воспринимали возможность войны?

Франция, несмотря на свои обиды, казалось, не желала войны и не расчитывала на нее в надежде получить обратно Эльзас и Лотарингию. Идея реванша за потерю этих областей являлась больше продуктом антифранцузской германской пропаганды, чем реальным фактором. Националистические идеи были распространены, главным образом, в среде принадлежащих к среднему классу жителей крупных городов. Бóльшая часть населения - особенно крестьяне и еще в большей степени рабочие - была безразлична или враждебна по отношению ко всякой идеи агрессивной войны или расширения территорий. Возможным объединяющим фактором, на самом деле объединившим с началом войны людей в некий «священный союз» (union sacrée), бы-

---

37. Stig Förstrer, "Im Reich des Absurden: Die Ursachen des Ersten Weltkrieges", Bernd Wegner, *Wie Kriege entstehen*, München, Wien, Zürich, Schöningh, 2000, p. 229-230.

38. Stefan, Zweig, *Die Welt von Gestern*, p. 259.

ла необходимость защиты своей страны[39]. Этой необходимости соответствовал и союз с Россией - противовес возможной агрессии со стороны Германии, а также сближение с Великобританией.

Великобритания хотела сохранить баланс между силами континентальной Европы. Этой империи были важны ее колонии, в первую очередь – Индия. К тому же там находилась значительная часть ее сравнительно небольшой армии. Оборона Англии была возложена на ее флот, который обеспечивал ее морское превосходство в мире. Что касается Европы, Великобритания предпочитала сохранение статуса-кво. Сближение с Францией, которая прежде являлась ее главным противником, не подразумевало участие в военной агрессии со стороны соседней державы. Этот политический момент не был должным образом учтен немецкой дипломатией[40]. Сочтя, что союз с Россией и Францией не был возможен – ввиду существовавших разногласий с Францией из-за колоний в Африке и с Россией из-за Средней Азии, Германия предполагала, что в случае континентальной войны в Европе Великобритания будет придерживаться нейтралитета, что укрепило бы ее позицию мировой державы. Именно такую оценку участия Англии в возможном европейском континентальном военном столкновении выразил Мольтке 13 марта 1914 г. в адресованном своему австрийскому коллеге, графу Францу Конраду фон Хётцендорфу, письме: «Англия тщательно соблюдает осторожность. Она не собирается начинать войну на территории Европы, но и не будет ей препятствовать, потому что рассчитывает приобрести экономические и политические выгоды. Так она будет верна своему традиционному принципу использовать удобный случай для расширения своего могущества в мире, а [европейский] континент будет пребывать в агонии»[41]. Однако в разрез с подобными ожиданиями Великобритания сочла более выгодным для себя разрешить свои разно-

---

39. Этот термин впервые был использован президентом Раймоном Пуанкаре 4 августа 1914 г., в его обращении к Национальному собранию, см., Raymond Poincaré, *Comment fut déclarée la guerre de 1914*, Flammarion, Paris, 1939, p. 157-158, (опубликовано по изданию: *Au service de la France*, IV, Paris, Plon, 1927), Hew Strachan, *The First World War. To Arms*, Volume I, Oxford, 2001, p. 28.

40. Stig Förster, "Im Reich des Absurden: Die Ursachen des Ersten Weltkrieges", p. 227, Mombauer, Annika, *The Origins of the First World War. Controversies and consensus*, London etc., 2002, p. 6-7.

41. Письмо Мольтке к Конраду от 13 Μαρτίου 1914, Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, III Band, Wien, Leipzig, München, 1922, p. 611.

гласия с самыми опасными конкурентами, в то время как в Германской империи она видела менее опасного стратегического противника.

Действительно, если бы одна из континентальных держав получила значительное превосходство над остальными и, более того, контроль над Нидерландами и французским побережьем пролива Ла-Манш, из-за чего возник бы риск высадки десанта, тогда Англия вступила бы в войну. И, конечно, когда она наконец решила, после долгих сомнений, вступить в войну, она сделала это после вопиющего нарушения бельгийского нейтралитета со стороны Германии, во имя защиты идейных принципов, таких как независимость малых народов, уважение к международным соглашениям, свобода морей и прочих подобных идеалов.

Россия, потерпевшая поражение в Русско-японской войне и пережившая потрясение революции 1905 года, а также снижение своего влияние на Балканах после присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгерской империи в 1908 г., не испытывала, очевидно, желания вступать в крупный военный конфликт. Ни правящая элита, ни, тем более, простой народ не хотели войны с Германией, с которой к тому же Россию связывали экономические отношения и династические узы. Разумеется, всегда присутствовало стремление сохранить положение защитницы балканских славянских народов вопреки австрийской тенденции к расширению границ, но Россия всегда рассчитывала на то, что в отношении Австро-Венгрии, с одной стороны, было достаточно наличия угрозы войны, с другой — даже в самый последний момент «вразумление» со стороны Германии должно было предотвратить конфликт[42]. Кроме того, царю было хорошо известно, что продолжительная и разрушительная война, которая неизбежно вовлекла бы в себя всю Европу, имела бы губительные последствия для экономики его империи и привела бы к социальной революции и свержению его режима. Уже в феврале 1914 г. бывший министр внутренних дел в период революции 1905 года Петр Николаевич Дурново предупреждал его об этом в весьма пророческой служебной записке[43].

То, что Россия не намеривалась нападать, было известно и немцам.

---

42. Телеграфная переписка между царем Николаем II и кайзером с 29 июля до 1 августа 1914 г., когда Германия объявила войну России, известна как переписка "Вилли-Ники", по уменьшительным именам, которыми подписывались оба правителя, см· Michael S. Neiberg, *The World War I Reader*, New York, London, 2007, p. 45-49.

43. П.Н. Дурново, «Записка Дурново»/Красная новь, N 6, 1922, стр. 178-199.

Об этом говорится в указанном выше письме Мольтке его австрийскому коллеге Конраду[44]. Даже 30 июля 1914 г., накануне объявления войны России, прусский военный атташе при российском дворе сообщал кайзеру: «У меня есть впечатление, что мобилизация была объявлена от страха, а не от намерения напасть». Кайзер отреагировал следующим образом: «Правильно, именно так»[45].

В эпоху национальных государств Австро-Венгерская империя являлась анахроничным явлением. Ей оставалось существовать еще недолго, и первый шаг на пути развала был уже сделан с установлением в 1867 г. дуалистической монархии. Неоднородное население империи (большую часть которого составляли славяне) было охвачено центробежными тенденциями национальной дифференциации. На Балканском полуострове независимая Сербия, одержавшая победу в Балканских войнах, представляла собой центр притяжения и образец национального самосознания для южнославянских народов, и среди них она надеялась получить объединяющую и ведущую роль. По отношению к Сербии Австро-Венгрия предпринимала агрессивные дипломатические шаги, постоянно угрожая войной. Начальник генерального военного штаба граф Конрад фон Хётцендорф при каждом удобном случае требовал от правительства объявления Сербии войны[46]. Однако угроза войны как средство дипломатического давления имеет свои пределы. При частом повторении она может начать напоминать ситуацию с пастухом из известной сказки, где тот все время говорил о волке: даже если конфликт не приведет к войне, «он будет хуже поражения, лишит мужества армию и народ», как писало одно австрийское военное издание того времени[47]. Но было очевидно, что нападение на Сербию с целью ее присоединения, как того требовали некоторые, или хотя бы ее «наказание» - все это могло привести к вмешательству России, которая играла роль защитницы

---

44. Feldmarschall Conrad, Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918, III Band, p. 609-612.

45. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford, 2007, p. 106.

46. Воинственный настрой Конрада фон Хётцендорфа имел своей целью не только Сербию и в разных ситуациях был направлен против всех соседей империи, и даже против Италии, которая, по крайней мере, официально являлась ее союзником. См.: Holger H. Herwig, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, London, 2014, p. 11-12.

47. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction*, p. 84.

балканских славянских народов. Страна с дуалистическая монархией не могла дерзнуть выступить против России, при том что ее армия пребывала не в лучшем состоянии — как с точки зрения своего размера, так и с точки зрения организации, личного состава, оснащения и снабжения[48]. Действительно, Австро-Венгрия объявила войну Сербии под влиянием Германии, когда в июле 1914 г. получила от нее подтверждение, что та окажет всестороннюю поддержку, т. е. получив карт-бланш[49].

В Германии кайзера Вильгельма II война воспринималась в рамках некоего социального дарвинизма как необходимая часть борьбы за выживания среди других государств - просто как продолжение внешней политики с применением иных средств, как заметил Клаузевиц[50], а также как элемент божественного мирового порядка, посредством которого развиваются человеческие «благороднейшие добродетели» и при отсутствии которого «мир бы сгнил в материализме», по выражению Мольтке Старшего[51]. Таким образом, социальный дарвинизм был тесно связан с империализмом (завоеванием «места под солнцем[52]) и милитаризмом[53], который представлял собой главную идеологию ведущих держав, главным образом — Германской империи. К тому же в лице самого кайзера, за которым было последнее слово в определении германской политики, сочетались три худших качества германской элиты: «*архаический милитаризм, безмерное тщеславие и нервозная неуверенность*»[54]. «*Нувориши без*

48. Holger H. Herwig, *ibid*, p. 15.

49. Annika Mombauer, *The Origins of the First World War*, p. 13.

50. Clausewitz, Carl von, Vom Kriege, (5. Auflage), Berlin 1905, p. 19.

51. "*Der ewige Friede ist ein Traum, und nicht einmal ein schöner, und der Krieg ist ein Glied in Gottes Weltordnung. In ihm entfalten sich die edelsten Tugenden des Menschen, Mut und Entsagung, Pflichttreue und Opferwilligkeit mit Einsetzung des Lebens. Ohne den Krieg würde die Welt im Materialismus versumpfen*"."Письмо к Johann Caspar Bluntschli, 11 *Декабря* 1880 (См. Bluntschli, *Denkwürdiges aus meinem Leben*, 3 том, Nördlingen 1884, p. 471).

52. Выражение принадлежит Бернхарду фон Бюлову, занимавшему тогда пост министра иностранных дел, и было впервые использовано во время национального собрания 6 декабря 1897 г.: "*Mit einem Worte: wir wollen niemand in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren Platz an der Sonne*". См.· Stenographische über die Verhandlungen des Reichstages. IX. Legislaturperiode, V. Session, 1897-98, vol. 1, стр. 60. Впоследствии оно было неоднократно использовано самим кайзером; самый известный случай ее употребления — речь в Северогерманском гоночном союзе (Norddeutscher Regatta Verein), 18 июня 1901 г.

53. James Joll, см.: Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture*, p. 75.

54. Michael Howard, *The First World War*, Oxford, 2002, p. 9.

чувства меры» - таково, возможно, было самое точное определение его личностных качеств[55].

Уже 1 января 1905 г. кайзер, обращаясь к канцлеру фон Бюлову, представляет свою правительственную программу: «Сначала мы уничтожим социалистов, обезглавим их и обезвредим, пусть даже утопив в крови, если понадобится, а затем — внешняя война»[56]. Во время знаменитого военного совета 8 декабря 1912 г., под председательством Кайзера, приняли участие адмирал Тирпиц, Мюллер, Херинген и Мольтке (мадший). начальник германского генерального военного штаба, на самом деле предопределяется объявление Великой войны, которую Мольтке предлагает «чем раньше, тем лучше», но по требованию Тирпица оно откладывается на полтора года для завершения подготовки флота. Тем временем должно было созреть общественное мнение[57]. Через два месяца, 10 февраля 1913 г., Мольтке пишет своему австрийскому коллеге Францу Конраду фон Хётцендорфу: «Рано или поздно в Европе начнется война, которая станет, в конечном итоге, сражением германства и славянства. Подготовка к нему является общим долгом всех государств, несущих знамя германской духовной культуры (Geisteskultur). Но агрессия должна произойти со стороны славян. Тот, кто видит приближение этого сражения, должен понимать, что необходима концентрация всех сил, использование всех удобных моментов и, главное, полное понимание всех народов для этого исторического в масштабах всего мира решения»[58].

Убийство наследника австро-венгерской имперской короны Франца Фердинанда в Сараево 28 июня 1914 г. объективно не могла стать причиной войны. Не в первый раз высокопоставленное лицо стало

---

55. Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, Martinus Nljhoff, *The Hague*, 1955, p. 84, где выражение, *Parvenu ohne Masstäbe*, цитируется по H. Ullmann, *Die Sünde wider Europa*, Sondershausen-Kassel, 1947, p. 53.

56. Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, (1961), Düsseldorf 1967, стр. 30, см.: Wolfram Wette, "1914: Der deutsche Wille zum Zukunftskrieg" / *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1/2014, p. 44.

57. Запись адмирала Георга Александра фон Мюллера в своем дневнике. (См.: John C.G. Röhl, "Die militärpolitische Entscheidungsprozeß in Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkriegs" / *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik* München, 2002, стр. 175. Ruth Henig, *The Origins of the First World war*, London, Routledge 1989 p. 34.

58. Feldmarschall Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, 1906-1918, III Band, p. 146-147.

жертвой террористического акта. Австрия не сочла нужным «наказывать» Швейцарию за убийство анархистом императрицы Елизаветы в Женеве 16 годами ранее. К тому же наследник был не сильно популярен: он был далек от народа, неприятен, даже сам Франц Иосиф его недолюбливал из-за его морганатического брака, а также из-за того, что тот не скрывал своего нетерпения занять трон[59]. Его политические планы по созданию третьего, славянского центра в рамках империи вызывали недовольство венгров, в ущерб которым была бы создана славянская составляющая. Но его убийство стало ниспосланной свыше возможностью для германских и австрийский милитаристов, упустивших в 1909 г. «случай» объявить войну во время боснийско-герцеговинского кризиса[60]. Они инсценировали дипломатический маскарад, вошедший в историю под названием «июльский кризис»[61], чтобы вынудить Россию объявить мобилизацию, чтобы выступить в роли не палачей, а жертв славянской агрессии. Это был удобный случай для реализации курса, обозначенного кайзером уже в декабре 1913 г. во время упомянутого выше военного совета: «Австрия должна яростно атаковать зарубежных славян (сербов), иначе она потеряет контроль над славянами Австро-венгерской империи. Когда Россия окажет поддержку сербам — и сделает она это открыто (заявление Сазонова о том, что, если Австрия нападет на Сербию, Россия незамедлительно введет войска в Галицию), война станет для нас неизбежной»[62]. Граф Сегени, австрийский посол в Берлине, 5 июля 1914 г. сообщил своему правительству о намерениях кайзера: «Если мы действительно признаем необходимость военных действий против Сербии, он [кайзер] будет разочарован, если мы не используем настоящий момент, когда вся ситуация является благоприятной для нас»[63].

В период так называемого июльского кризиса все действия германской и австрийской политической и военной элиты имели одну цель — войну. Войну за выживание для Австро-Венгрии, войну за «место

---

59. Stefan, Zweig, *Die Welt von Gestern,* стр. 248, Poincaré, Raymond (1860-1934). *Au service de la France : neuf années de souvenirs. IV, L'union sacrée, 1914*, Paris, 1927, p. 174-175.

60. Feldmarschall Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, I Band, 1921, p. 165.

61. Wolfram Wette, "1914: Der deutsche Wille zum Zukunftskrieg" / *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1, 2014, p. 41- 53.

62. John C.G. Röhl, *ibid*., p. 175.

63. Annika Mombauer, *The Origins of the First World War I*, p. 14.

под солнцем», т. е. за место в плеяде мировых империалистических держав, для Германии. Единственной их заботой было соблюдение условностей: все должно было выглядеть так, будто они являются жертвами агрессии и вынуждены обороняться во имя спасения духовной культуры от неразвитых славян, вырождающихся потомков латинян, и беспринципных материалистов, торговцев англосаксов. Эти стереотипы образа «другого», которые могли бы в лучшем случае лечь в основу лозунгов грубой военной пропаганды, имели, очевидно, глубокие корни не только в среде политического и военного руководства, но и в кругах лучших представителей немецкой академической, научной и культурной элиты.

Печально видеть имена таких выдающихся людей, как лауреат Нобелевской премии по литературе 1912 г. Герхарт Гауптман, будущий (1918 г.) лауреат Нобелевской премии по физике Макс Планк, классический филолог Виламовиц-Меллендорф, среди имен 90 немецких ученых и художников, подписавших «Обращение к цивилизованному миру», где говорилось следующее: «без нашего милитаризма наша культура была бы уже давно разрушена… теми, кто вступают в союзы с Россией и Сербией и не останавливаются перед тем, чтобы поднять монголов и негров против белой расы, представляя взору цивилизованного мира самое позорное зрелище, какое только можно себе представить», а также теми, «кто, разумеется, в последнюю очередь имеет право претендовать на роль защитника европейской культуры»[64].

Томас Манн, лауреат Нобелевской премии по литературе 1929 г., настаивал даже после войны, что война была инициирована в результате международного масонского заговора, как война материальной культуры (*Zivilisation*) против Германии как носителя духовной культуры (*Kultur*)[65]. Он задается вопросом: «Какой же художник, солдат в художнике, не стал бы хвалить Господа Бога за разрушение мирной жизни, которой он насытился по горло! Война – в ней мы чувствовали очищение, освобождение и небывалую надежду»[66]. И Макс Вебер,

---

64. Louis Dimier, *L'appel des intellectuels allemands*, Paris, 1914, p. 54-55.

65. Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Frankfurt, Main, 1974, p. 32.

66. T. Mann, "Gedanken im Kriege", *Gesammelte Werke*, vol. XIII, Frankfurt, Main, 1974, p. 533. Пер. с нем. Б. Крылова.

тоже уже после войны, считал, что Германия воевала во имя защиты культуры от русского варварства[67]! Очевидно, что расцветший в XX в. нацизм был уже глубоко укоренен в немецком обществе.

Действительность была весьма далека от идей священной войны и «усталости» от материальной культуры, составлявших мотивацию немецкой культурной элиты. Настоящие цели германской политики видны в знаменитой «Сентябрьской программе»[68] 9 сентября 1914 г., где канцлер Бетман-Гольвег цинично раскрывает планы Германии. В «Предварительной схеме определяющих направлений в нашей политике для мирной конференции», как называется этот документ, уже во вступлении сказано: «Главная цель войны» это «обеспечение безопасности германского государства с Запада и Востока на неограниченный срок. Для этого Франция должна стать настолько слабой, чтобы уже никогда больше не смочь стать могущественной державой, Россия должна быть как можно дальше отодвинута от границ Германии и должно быть покончено с ее господством над нерусскими народами».

То, каким образом планировалось все это осуществить, детально объясняется дальше в отношении каждого региона. Согласно этому плану политика Германии направлена исключительно на Западную Европу, поскольку на момент его составления еще не состоялась битва на Марне, и немцы считали, что завершение первой стадии, т. е. поражение Франции, было лишь вопросом времени. Так, на генеральный военный штаб было возложено решение относительно присоединения областей стратегического значения и уничтожения укреплений. Однако экономические цели не подлежали обсуждению: Франция «в любом случае должна передать область Брие, потому что находящаяся там руда необходима для нашей тяжелой промышленности». Также должна была выплачиваться огромная военная контрибуция, которая лежала бы на Франции тяжелым грузом в течение 15 – 20 лет, и должен был быть заключен договор, который обеспечил бы полную финансовую и коммерческую свободу немецким предприятиям, чтобы Франция оказалась «в экономической зависимости от Германии, кото-

---

67. Hew Strachan, *The First World War. To Arms,* Volume I, Oxford University Press, 2001, p. 1.

68. Текст был впервые опубликован в 1961 г. немецким историком Фрицем Фишером, см.: Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18,* Düsseldorf, 1984, p. 93; *Germany's aims in the First World War,* New York, p. 103.

рая превратит ее в зону экспорта своих продуктов и позволит изгнать из Франции английскую торговлю».

Бельгия, передав Германии области стратегического значения, должна была стать зависимым государством «в любом случае, даже если внешне она сохранит суверенитет», и «с экономической точки зрения превратиться в область Германии», где Германия будет иметь возможность по своему усмотрению вести военные действия.

Люксембург, получив бельгийские и французские территории, вошел бы в федеративную Германию, и, наконец, Голландия должна была бы стать крепко привязанной к германской государственной машине так, чтобы сами голландцы этого не осознавали: «должна быть сохранена внешняя независимость, но в действительности она должна находиться в положении зависимом» от Германии.

Самая важная часть «Сентябрьской программы» посвящена Центральной Европе (Mitteleuropa, в немецкой терминологии). Целесообразно привести здесь данный параграф целиком: «Должен быть образован центральноевропейский экономический союз с общими таможенными соглашениями, в который будут входить Франция, Бельгия, Голландия, Дания, Австро-Венгрия, Польша и, возможно, Италия, Швеция и Норвегия. Этот союз не будет иметь общего институционального органа, все его члены будут внешне равны в своих правах, но в действительности они будут находиться под контролем Германии и должны будут утвердить экономическое превосходство Германии в Центральной Европе».

Создание Центральноафриканской германской империи, которое должно было стать следствием апроприации французских и бельгийских колоний, а также участь России должны были быть определены в будущем.

Будущее не заставило себя долго ждать: в 1918 г., после Октябрьской революции, Российская империя на самом деле не могла продолжать военные действия. Новая власть должна была любыми способами выиграть время. Так, в марте 1918 г., по условиям Брест-Литовского договора, Германия могла реализовывать свои давние планы относительно своих восточных границ, т. е. отодвинуть, изолировать и ослабить «славянство» посредством отнятия территорий у Российской империи и создания ряда зависимых государств-буферов от Северного до Черного моря. Действительно, по Брест-Литовскому договору независимость получили Финляндия и

Украина. Эстония, Курляндия, Ливония и Литва оказываются под германским «полицейским контролем», т.е. под военной оккупацией. Польша отделяется от Империи. Так создается защитная зона из стран, расположенных между Россией и Центральными державами. Кайзер назвал подписание договора величайшей победой в мировой истории[69]. Кроме того, продвижение немецких сил на юг в районы Донецка и Кавказа, имевшее своей целью доступ к каспийской нефти, а также независимость Грузии, Армении и Азербайджана обеспечивали доступ к Центральной Азии. К счастью, полное поражение Центральных держав, произошедшее через несколько месяцев, перевернуло все планы.

Идея создания единой Центральной Европы под началом германоязычных народов, расширения границ и продвижения на Восток (Drang nach Osten) не была нова — это было давнее устремление германской политики уже с конца XIX в. На это устремление не повлияло поражение в Великой войне. Оно, можно сказать, было ненадолго отложено, чтобы вновь проявиться с большой силой, трагичностью и катастрофическими последствиями для всего человечества вместе с национал-социалистическим режимом, который привел ко Второй мировой войне.

Но, к сожалению, у этих идей было продолжение - просто сменились методы и их внешний вид. С конца 1980-х годов, с распадом СССР и восточноевропейского социалистического блока и продолжающимся по сей день расширением влияния Европейского Союза в восточных регионах (с трагическими последствиями в ситуациях Грузии и Украины в настоящий момент), очевидно, наконец реализуется «Сентябрьская программа»: Европа под экономическом контролем Германии и отдаление, окружение и изоляция России.

Создается впечатление, что в 1914 г. началась не только тридцатилетняя война, как ее охарактеризовал генерал де Голь[70],завершившаяся поражением Германии во Второй мировой войне, но и столетняя война, которая продолжается по сей день и результаты которой еще невозможно предвидеть.

---

69. Holger H. Herwig, *ibid.*, стр. 370; Vejas Gabriel Liulevicius, "German-Occupied Eastern Europe" / *John Horne, A Companion to World War I*, Chichester, 2010, p. 447-463.

70. В своей лондонской речи 18 сентября 1941 г. (http://fresques.ina.fr/degaulle/impression/fiche-media/Gaulle00403/le-pere-la-defaite.html).

Именно поэтому изучение Первой мировой войны в наши дни, через 100 лет после ее начала, особенно полезно, хотя, как показала история, до сих пор никто не воспринял серьезно ее уроки.

Ιωάννης Μάζης

Γεωστρατηγική αντιπαλότης Αγγλίας-Γερμανίας: γεωπολιτική προσέγγιση του Μεγάλου Πολέμου

Σημαντικό ρόλο στην ανάγνωση και κατανόηση των πολιτικοψυχολογικών όρων που οδήγησαν στον Μεγάλο Πόλεμο διαδραμάτισε η διάδοση των απόψεων του Sir Halford Mackinder και του Friedrich Ratzel, και συνεπώς, η αντίληψη που θέλει τις Χερσαίες/Ηπειρωτικές Δυνάμεις να επικρατούν, εν τέλει, έναντι των Ναυτικών Δυνάμεων[1].

Ο Sir Halford J. Mackinder, Βρετανός γεωγράφος, ιστορικός και πολιτικός ανήρ (1861-1947), ο οποίος επρόκειτο να καταστεί ο ιδρυτής της Αγγλοσαξονικής Σχολής της Γεωπολιτικής — ιδίως από των θέσεων του Καθηγητού Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και του Διευθυντού της London School of Economics — είχε επίγνωση του γεγονότος ότι τα θαυμαστά στρατηγικά πλεονεκτήματα των Ναυτικών Δυνάμεων μετριάζονται, εν τινι μέτρω, εκ του γεγονότος ότι οι τελευταίες διαθέτουν, κατά κανόνα, περιορισμένες στρατιωτικές δυνατότητες επιβολής της βουλήσεώς τους επί των άλλων δρώντων, γεγονός το οποίο, άλλωστε, ο ίδιος ο Mackinder είχε επισημάνει ως σοβαρή ιστορική και αναπτυξιακή αδυναμία της Μ. Βρετανίας. Άλλωστε, είναι γνωστό στους γεωγράφους/γεωπολιτικούς ότι η ιστορική έρευνα μαρτυρεί περιπτώσεις τρανών και μακραίωνων αυτοκρατοριών, βασισμένων αποκλειστικώς επί της Χερσαίας

1. Για το έργο του Sir Halford J. Mackinder όρα: Mackinder, Sir. H.J., "The Geographical Pivot of History", εις *Geographical Journal*, 23 (1904), σελ. 421-437· Mackinder, *Britain and the British Seas*, Oxford 1906 και 1915· *Democratic Ideals and Reality*, New York 1942 και 1962· Μαζης, Ι.Θ. (επιμ./πρόλογος), Mackinder, Halford J., *Δημοκρατικά ιδεώδη και πραγματικότητα. Και άλλες τρεις εισηγήσεις* (μετάφραση: Μπαλοπουλου Αθηνα), Αθήνα 2006· Μαζης Ι.Θ., *Γεωπολιτική. Η θεωρία και η πράξη*, Αθήνα 2002.

Ισχύος και όχι επί της Ναυτικής. Κατ' εξοχήν παράδειγμα, εν προκειμένω, οι Μογγόλοι, οι οποίοι δημιούργησαν μία αχανή αυτοκρατορία που διήρκησε, μάλιστα, περίπου πέντε αιώνες, και η οποία ήταν η πιο απομακρυσμένη από τις θάλασσες από όσες αυτοκρατορίες εμφανίσθηκαν ποτέ στην μακρά διαδρομή της ανθρωπίνης Ιστορίας[2].

Μνήμονες τέτοιων ιστορικών προηγουμένων — και με τα όμματα εστραμμένα προς τις σύγχρονές τους Χερσαίες Δυνάμεις που κατέβαλλαν σύντονες και αξιόλογες προσπάθειες να αναπτύξουν την ναυτική διάσταση της ισχύος τους και διεκδικούσαν ηπειρωτική Ηγεμονία (την Τσαρική Ρωσία κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αι. και, εν συνεχεία, το τελευταίο τέταρτο του αιώνος, μετά το 1871, το αναδυθέν στο μέσον της γηραιάς ηπείρου Γερμανικό Ράϊχ) — ο Mackinder και οι ομογάλακτοί του ανησυχούσαν σοβαρά μήπως «το παγκόσμιο πολιτικό δυναμικό των Θαλασσίων Δυνάμεων» τελούσε ήδη «σε πλήρη υποχώρηση» (και μάλιστα «καιρό προτού ποντισθεί το πρώτο υποβρύχιο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και απογειωθεί το πρώτο αεροσκάφος στον αέρα»)[3].

Ο Mackinder διετύπωσε το 1904, ενώπιον των μελών της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας, το θεμελιώδες θεώρημά του, ότι, εάν μία Ηπειρωτική Δύναμη, εκκινούσα από την ηπειρωτική «Καρδιά» του πλανήτη (Heartland), κατορθώσει να καταστεί και Ναυτική Δύναμη, εάν δηλαδή, με άλλους λόγους, μία καλώς δομημένη πολιτική οντότητα λειτουργήσει ως «Οργανωτής» της ηπειρωτικής/ευρασιατικής μάζας και, συνάμα, συγκεντρώσει ανά χείρας τόσο Χερσαία όσο και Ναυτική Ισχύ, τότε η περί ης ο λόγος Δύναμη θα δράσει ως «Γεωγραφικός Άξων/Μοχλός της Ιστορίας» (Pivot), και η εποχή της Ηγεμονίας των Ναυτικών Δυνάμεων θα έχει παρέλθει[4].

Πέραν του προδήλου ενδιαφέροντος που, ούτως ή άλλως, είχε η θέση του Mackinder — συνόψιζε, άλλωστε, κωδι-

---

2. Ηλιοπουλος Ηλ., *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος. Εισαγωγή στις θεμελιώδεις έννοιες,* Αθήναι 2010, σελ. 69.

3 Strauss-Hupé, R., *Geopolitics: The Struggle for Space and Power,* New York 1942, σελ. 26.

4. Mackinder, "The Geographical Pivot of History".

κοποιούσε και προσέδιδε θεωρητική τεκμηρίωση σε σωρευμένη πείρα εφηρμοσμένης αγγλικής/βρετανικής πολιτικής ήδη δύο αιώνων — ήταν αξιοπρόσεκτο και το ποιες χώρες εθεωρούντο υποψήφιες για την θέση του ηπειρωτικού/ευρασιατικού «Οργανωτή» και, επομένως, του «Μοχλού» της Ιστορίας και αυριανού Ηγεμόνα. Όχι μόνον η Ρωσία (όπως υπελάμβανε η βρετανική πολιτική για έναν αιώνα περίπου) αλλά και μία άρτι εμφανισθείσα στο διεθνές προσκήνιο και ραγδαίως ανερχόμενη Ηπειρωτική Δύναμη, ήτοι το (Δεύτερο) Γερμανικό Ράϊχ· ιδίως δε εάν η Δύναμη αυτή επετύγχανε την σύμπηξη ενός ηπειρωτικού Πόλου Ισχύος στην ευρασιατική χερσαία μάζα, με την ενσωμάτωση και του εδάφους της Ρωσίας, είτε συμμαχώντας με την τελευταία είτε κατισχύοντας επ' αυτής[5].

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξ άλλου, η περίπτωση της Γερμανίας, αφ' ότου κατέστη δυνατή η υπέρβαση της πολιτικής κατατμήσεως του γερμανικού έθνους σε πλειάδα μεγαλυτέρων και μικροτέρων κρατικών σχημάτων και η συγκρότηση μιας ενιαίας πολιτικής οντότητας (Deutsches Reich, 1871), γεγονός το οποίο αποτέλεσε ουσιώδη μεταβολή των γεωπολιτικών και γεωστρατηγικών δεδομένων, αφ' ης στιγμής μία νέα Χερσαία/Ηπειρωτική Δύναμη ανεδείχθη στο μέσον της Ευρώπης (Mitteleuropa).

Τις προαναφερθείσες αντιλήψεις διαπρεπών Βρετανών ιστορικών, γεωπολιτικών και στρατηγιστών περί πιθανής (έως βεβαίας) υποχωρήσεως του «παγκοσμίου πολιτικού δυναμικού» των Ναυτικών Δυνάμεων (και δη της Μ. Βρετανίας) έμοιαζαν, στην καμπή των δύο αιώνων, να συμμερίζονται ορισμένοι, επίσης διακεκριμένοι, Γερμανοί σύγχρονοί τους ερευνητές – γεγονός το οποίο μάλλον ενίσχυε παρά διασκέδαζε τις ανησυχίες των πρώτων. Έτσι, ο πολύς Φρειδερίκος Ράτσελ (Friedrich Ratzel), πατέρας της «Πολιτικής Γεωγραφίας» και, συνεπώς, της Γερμανικής Γεωπολιτικής Σχολής, σημείωνε:

> «Η σχέση μεταξύ Ναυτικής και Χερσαίας Δυνάμεως εξαρτάται από τον νόμο της πραγματικής Ναυτικής

5. *Όρ. ανωτ.*

> Ισχύος, εφ' όσον η σχέση αυτή προσδιορίζεται σε ένα χώρο ο οποίος δεν είναι προσιτός ει μη διά θαλάσσης. Οι θαλάσσιες επικοινωνίες είναι πρόσκαιρες και εφήμερες. Αντιθέτως, μία πραγματική Ηπειρωτική Δύναμη, εκ του γεγονότος ότι στηρίζεται επί μιας χερσαίας επικρατείας, δεν θα καταρρεύσει παρά μόνον σε περίπτωση διεισδύσεως του εχθρού στο έδαφός της. Εκεί έγκειται η θαυμάσια αντίθεση μεταξύ της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσικής· η πρώτη δεν μπορεί να γίνει νοητή χωρίς την Κυριαρχία των Θαλασσών και η δεύτερη έχει ανάγκη ένα στόλο μόνον και μόνον για να εξασφαλίσει επικοινωνίες σχετικώς δευτερευούσης σημασίας»[6].

Για το μεγαλύτερο, τουλάχιστον, μέρος της υφηλίου ισχύει, κατά τον Γερμανό συγγραφέα, ότι «δεν υπάρχει Ναυτική Δύναμη η οποία κατόρθωσε να προσαρτήσει τα εδάφη που απαιτούνται για την Κυριαρχία επάνω στις τεράστιες μάζες ενός ωκεανού». Και η κατάκτηση χερσαίων εδαφών είχε, ήδη στην εποχή του, καταστεί πολύ δύσκολη υπόθεση, αφ' ης στιγμής ο πλανήτης είχε καταστεί «τόσο στενόχωρος ώστε το όνειρο ενός συστήματος "αυτοκρατορικού δικτύου", που τρέφουν οι Βρετανοί, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί», δοθέντος ότι «ένα τέτοιο σύστημα θα προσέκρουε στις σφαίρες επιρροής των άλλων Δυνάμεων, οι οποίες και θα το καταπολεμούσαν»[7]. Εξ αυτών συνήγετο ότι η πτώση της Γηραιάς Αλβιώνος — ως Ηγεμονικής Δυνάμεως — ήταν, πράγματι, επί θύραις. Έγραφε προφητικά ο Ratzel, ενάμισυ αιώνα πριν αυτό συμβεί:

> «Εν αντιθέσει προς την Ηπειρωτική Πολιτική της Ρωσίας στην Ασία και των ΗΠΑ στην Αμερική, η Ναυτική Πολιτική της Αγγλίας είναι ήδη, από τούδε, καταδικασμένη στην συρρίκνωση»[8].

---

6. Ratzel, F., "La géographie politique" εις: Ghaliand G., Anthologie mondiale de la stratégie, Paris 1990, σελ. 951· Ηλιοπουλος, *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος*, σελ. 77 κ.εξ.

7. *Όρ. ανωτ.*

8. *Όρ. ανωτ.*

Καθ' όσον αφορά, ειδικώτερα, στην Γερμανία, η ανωτέρω εκτεθείσα συλλογιστική την καθιστούσε σαφώς υποψήφια για την ανάληψη του ρόλου του Ηγεμόνα του διεθνούς συστήματος:

> «Χερσαία Δύναμη, νέα και ανερχόμενη, σφύζουσα δημογραφικής υγείας και οικονομικής ευρωστίας, διαθέτουσα μία άριστα οργανωμένη και αποτελεσματική Δημοσία Διοίκηση, είχε να επιδείξει ζηλευτούς ρυθμούς οικονομικής — και δη, βιομηχανικής — αναπτύξεως που αλματωδώς προσέγγιζαν τα ανάλογα επίπεδα της Μ. Βρετανίας, ένα θαυμάσιο «ανθρώπινο κεφάλαιο», για να δανεισθούμε έναν όρο του συρμού («έμψυχο υλικό» απεκαλείτο τότε), που σημείωνε θαυμαστά τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα, και, τέλος, μία εκπληκτικής αρτιότητας στρατιωτική μηχανή, οικοδομηθείσα, από εποχής Πρωσίας ακόμη, επί τη βάσει της συστηματικής εκπαιδεύσεως και της παροιμιώδους πειθαρχίας. Εκείνο το οποίο απουσίαζε ήταν η Κυριαρχία επί των Θαλασσών – και, βεβαίως, ο Στόλος»[9].

Ο μετασχηματισμός της Γερμανίας σε Ναυτική Δύναμη προϋπέθετε, όμως, την απόκτηση Κυριαρχίας επί των Θαλασσών, τουλάχιστον επί της θαλάσσιας, εκείνης, περιοχής που ευρίσκετο εγγύτατα της ηπειρωτικής χώρας και αποτελούσε συγχρόνως την (μόνη) φυσική έξοδο του γερμανικού (πολεμικού και εμπορικού) στόλου προς τις ανοικτές θάλασσες (τον Παγκόσμιο Ωκεανό, κατά Ratzel) αλλά και την μόνη δίοδο προς την βρετανική θαλάσσια επικράτεια, της Βορείου Θαλάσσης.

Τούτο αποτελούσε κάθε άλλο παρά εύκολη υπόθεση. Από εποχής Ναπολεοντείων Πολέμων, στο πλαίσιο της τότε ακολουθούμενης Ναυτικής Στρατηγικής της (Ναυτικός Αποκλεισμός και Άρνηση Θαλάσσης) έναντι της Ναπολεο-

---

9. Ηλιοπουλος, *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος*, σελ. 79.

ντείου Ευρώπης, η Μ. Βρετανία ήλεγχε απολύτως την Β. Θάλασσα, έχοντας καταλάβει την προαναφερθείσα νήσο Ελιγολάνδη (1807), η οποία κείται δυτικώς των ακτών του Σλέσβιχ-Χολστάϊν (της βορειότερης περιοχής της ηπειρωτικής Γερμανίας) και ανήκε προηγουμένως στην Δανία (και η οποία έχει για την Βόρειο Θάλασσα την στρατηγική σημασία που έχει, τηρουμένων των αναλογιών, η νήσος Σάσσων για τα Στενά του Οτράντο και την Αδριατική ή η Λήμνος για τα Στενά των Δαρδανελλίων και το Αιγαίο). Οι Γερμανοί ιθύνοντες, αντιλαμβανόμενοι την ανεκτίμητη αξία της νήσου για την ιδική τους Στρατηγική, επεδίωξαν επιμόνως και κατόρθωσαν να αποκτήσουν την κυριότητα της Ελιγολάνδης από τους Βρετανούς, ανταλλάσσοντάς την, δυνάμει διμερούς συνθήκης υπογραφείσης το 1890, με την Ζανζιβάρη, μία από τις (ούτως ή άλλως, λιγοστές) αποικίες του Ράϊχ στην Γερμανική Ανατολική Αφρική (Deutsch-Ostafrika). Προκειμένου δε να επιτύχουν τον σκοπό τους, δεν εδίσταση αν να προβούν σε περαιτέρω παραχωρήσεις αποικιακών εδαφών στους Βρετανούς (Ουγκάντα)[10].

Ευθύς μετά την απόκτηση της νήσου, πρώτιστη μέριμνα των Γερμανών ιθυνόντων – και δη του ιδίου του Κάϊζερ Γουλιέλμου Β' (Wilhelm II. της πρωσικής δυναστείας των Hohenzollern, 1859-1941, Αυτοκράτορα της Γερμανίας: 1890-1914), υπήρξε η μετατροπή της Ελιγολάνδης σε ισχυρή βάση του Γερμανικού Αυτοκρατορικού Ναυτικού με διττό ρόλο:

- αφ' ενός μεν, την εξασφάλιση της άμυνας των γερμανικών ακτών της Βορείου Θαλάσσης,
- αφ' ετέρου δε, την λειτουργία της ως ορμητηρίου επιθέσεως κατά της Μ. Βρετανίας σε περίπτωση πολέμου[11].

Γεωφυσική ναυτική βάση υπήρχε, πλέον το επόμενο βήμα ήταν η ναυπήγηση πολεμικού Στόλου. Ειρωνεία της Ιστο-

---

10. Kinder, H. – Hilgemann, W., *dtv-Atlas zur Weltgeschichte* (Deutscher Taschenbuch Verlag), 25. Ausgabe 1991, Bd. II, σελ. 387.

11. Ηλιοπουλος, *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος*, σελ. 80 κ.εξ· Χριστοδουλιδης, Θεοδωρος, *Διπλωματική Ιστορία*, Αθήνα 1991, τόμ. Β', σελ. 432.

ρίας ή όχι, το έτος εκδόσεως του πολύκροτου έργου του Ratzel «Πολιτική Γεωγραφία» (1897) στον θώκο του Υπουργού των Ναυτικών του Γερμανικού Ράϊχ ανήρχετο ο Ναύαρχος Αλφρέδος Φρειδερίκος φον Τίρπιτς (Alfred Friedrich von Tirpitz, 1849-1930), σπουδαίος αξιωματικός, με πλούσια θεωρητική παιδεία και άριστος γνώστης των ιδεών του Αμερικανού Mahan, ο οποίος έσπευσε να εισαγάγει στο Ράϊχσταγκ (Reichstag: το Κοινοβούλιο του Ράϊχ) προς ψήφισιν τον πρώτο «Ναυτικό Νόμο».

Τον τελικώς ψηφισθέντα το 1898, χάρις στην ενεργό υποστήριξη του Γουλιέλμου, «Ναυτικό Νόμο» επρόκειτο να ακολουθήσουν δύο ακόμη ομώνυμα νομοθετήματα (1900 και 1907 αντιστοίχως). Και τα τρία θα είχαν κρίσιμη σημασία για την τύχη της χώρας, κυρίως επειδή διεδήλωσαν, urbi et orbi, κατά τρόπον σαφή και αριδηλότατο, την μείζονα στρατηγική επιλογή της νέας Γερμανίας να αμφισβητήσει εμπράκτως την Ναυτική (και, άρα, Παγκόσμιο) Ηγεμονία της Μ. Βρετανίας. Εν προκειμένω, είναι λίαν ενδεικτικό ότι, όταν ο φον Τίρπιτς εισήγαγε εις το Ράϊχσταγκ τον Ναυτικό Νόμο, εδήλωσε ευθέως ότι αποσκοπούσε στην δημιουργία πολεμικού στόλου ο οποίος θα μπορούσε να καταναυμαχήσει τον αγγλικό «μεταξύ Ελιγολάνδης και βρετανικών ακτών»[12].

Ο στόλος των θωρηκτών μπορούσε να λειτουργήσει και ως Δύναμη Αποτροπής και, συνάμα, εργαλείο Ναυτικού Καταναγκασμού:

- αφ' ενός μεν να προσδώσει πραγματική υπόσταση στην παράσταση απειλής που φιλοδοξούσε να αποτελέσει, για το Βρετανικό Βασιλικό Ναυτικό, το Γερμανικό Αυτοκρατορικό Ναυτικό, αποτρέποντας έτσι την ανάληψη επιθετικής ενεργείας της Αγγλίας εις βάρος της Γερμανίας,
- αφ' ετέρου δε να υποχρεώσει την Θαλασσοκράτειρα Αλβιώνα και, δευτερευόντως, τις λοιπές Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής να αποδεχθούν την Γερμανία ως ισότιμο εταίρο στα διεθνή πράγματα και στο παίγνιο

12. *Όρ. ανωτ.*

> κατανομής ισχύος και επιρροής· ή, με άλλους λόγους, κατά μία παροιμιώδη ρήση του Γερμανού Καγκελλαρίου von Bülow, να αναγνωρίσουν επιτέλους στην (νεοεισελθούσα στην διεθνή σκηνή Ηπειρωτική Δύναμη) «μία θέση υπό τον ήλιο» («einen Platz an der Sonne»).

Ωστόσο, το φιλόδοξο εκείνο Ναυτικό Πρόγραμμα του Γουλιέλμου και του Τίρπιτς έμελε να έχει αποτελέσματα αντίθετα των αναμενομένων. Η εξέλιξη αυτή χαλύβδωσε την βούληση της Αλβιώνος να αναμετρηθεί, όπως τόσες φορές κατά το παρελθόν (και το μέλλον), με τον επίδοξο ηπειρωτικό Ηγεμόνα, αποσοβώντας την πραγματοποίηση των σχεδίων του. Άρα, αντί να δράσει ως αξιόπιστη αποτρεπτική απειλή, η ναυπήγηση θωρηκτού στόλου εκ μέρους της Γερμανίας προξένησε την αντίδραση της ηγεμονευούσης Ναυτικής Δυνάμεως (Μ. Βρετανία) και, συνακολούθως, την πρωτοβουλία της τελευταίας (σε ρόλο κλασσικού «Υπερποντίου Εξισορροπητή») στην συγκρότηση μιας «αντι-ηγεμονικής συσπείρωσης» των λοιπών Δυνάμεων εναντίον της Μεσευρωπαϊκής Ηπειρωτικής Δυνάμεως[13].

Η γεωπολιτική γόμωση της βόμβας του Μεγάλου Πολέμου είχε ήδη δημιουργηθεί. Έμενε να τοποθετηθεί ο πυροκροτητής· και αυτός ήτο η προσπάθεια προβολής Γερμανικής ισχύος, μέσω Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι του αραβοπερσικού κόλπου, των τεραστίων κοιτασμάτων της Μοσούλης και του Κιρκούκ και της Νοτιο-ανατολικής Μεσογείου. Η πραγματική μορφή αυτού του πυροκροτητού ήτο το φαραωνικό γερμανο-οθωμανικό σχέδιο κατασκευής της Berlin-Bagdad-Bahn!

Μελετώντας την γερμανική οικονομική διείσδυση στην Μέση Ανατολή ο W. O. Henderson γράφει ότι το σχήμα «Γραμμή Βερολίνου-Βαγδάτης» αποδίδει ένα «μεγαλεπήβολο σχέδιο μείζονος σημασίας όχι μόνον από οικονομικής απόψεως, αλλά και επειδή συμβόλιζε τις απώτατες πολιτικές και εδαφικές φιλοδοξίες της Γερμανίας» στην ευρύτε-

---

13. Ηλιοπουλος, *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος*, σελ. 84-85.

ρη περιοχή[14]. Η περίφημη «Γραμμή Βερολίνου-Βαγδάτης» υπήρξε η αιτία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σύμφωνα με την κλασσική ιστορική βιβλιογραφία.

Πίσω, όμως, στην καρδιά του Γερμανικού Ράϊχ, η κραταιά ομάδα των λεγομένων «Νέων Βιομηχανιών», υπό τον φιλόδοξο Γκέοργκ φον Ζήμενς (Georg von Siemens), ανέπτυσσε, από τα τέλη του 19ου αιώνος, ένα μακράς εμβελείας σχέδιο αναδιατάξεως του γεωοικονομικού και γεωπολιτικού χάρτη της Ευρώπης και της Ευρύτερης Μέσης Ανατολής, το οποίο προέβλεπε τα εξής:

α) Έναν ενοποιημένο κεντροευρωπαϊκό Χώρο («Μεσευρώπη») ως βάση της γερμανικής οικονομικής επεκτάσεως,
β) εκμετάλλευση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης διά μιας τελωνειακής ενώσεως με την Μεσευρώπη,
γ) την στενότατη δυνατή πολιτική και οικονομική σύνδεση της Οθωμανικής Τουρκίας με το γερμανοκρατούμενο Ενιαίο Χώρο, και δι' αυτής
δ) την πρόσβαση στα πετρελαϊκά κοιτάσματα της Μοσούλης (Ιρακινό Κουρδιστάν) και στον Περσικό Κόλπο, με αποτέλεσμα
ε) την πλαγιοκόπηση του ανταγωνιστικού δυτικού (βρετανικού) Ιμπεριαλισμού, συνάμα δε και την στρατηγική περικύκλωση της Ρωσίας[15].

Συγκεκριμένα βήματα πρακτικής εφαρμογής του σχεδίου ήταν η σύμπηξη του Ενιαίου Οικονομικού και Αμυντικού Χώρου από της Φλάνδρας και του Σλέσβικ μέχρι της Κροατίας και της Βαλτικής, άμα τη εκρήξει του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914), η συμμαχία με την Οθωμανική Τουρκία και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Βερολίνου-Βαγδάτης. Το βιβλίο του Φρειδερίκου Νάουμανν (Friedrich Naumann) «Μεσευρώπη», το οποίο εξεδόθη το 1915 και κατέστη «best-seller» στον γερμανοαυστριακό χώρο, απετέλεσε την εκλαϊκευμένη κατάθεση του ηγεμονικού γερμανικού σχεδίου.

---

14. Πρβλ. Ηλιοπουλος, "Berlin-Baghdad, and beyond", εις *Νέμεσις*, 112 (2011).

15. Ηλιοπουλος, «Μεσευρώπη και Μειονότητες», εις *Νέμεσις*, 26 (1997).

Πράγματι, διά της δημιουργίας του Ενιαίου Χώρου της ηπειρωτικής Ευρώπης, η Γερμανία επετύγχανε πλέον τους κάτωθι αναφερομένους παγίους στρατηγικούς στόχους της:

α) την κατίσχυση επί της Μεγάλης Βρετανίας, διά της de facto εξουδετερώσεως (μέσω της ευρωπαϊκής ενοποιήσεως!) της αρχής της ισορροπίας δυνάμεων εν Ευρώπη (balance of power),
β) την επιβολή της ηγεμονίας της στην Γηραιά Ήπειρο,
γ) την δημιουργία της αφετηρίας για την προσεχή «τελική αναμέτρηση» με τις ΗΠΑ, την δημιουργία δηλαδή των αναγκαίων όρων για να καταστεί «Παγκόσμιος Δύναμις» (Weltmacht), και συγχρόνως
δ) την στρατηγική περικύκλωση της Ρωσίας, απαραίτητου σιτοβολώνα (Ουκρανία) και αναντικατάστατης ενεργειακής πηγής (Σιβηρία, Κασπία) της γερμανικής Ευρώπης κατά την μελλοντική αναμέτρηση με τις ΗΠΑ[16].

Εξ άλλου, η Γερμανία επεξέτεινε την στρατιωτική παρουσία της, διά μεν της «Δυαδικής Συμμαχίας» (Zweibund) μετά της Αυστροουγγαρίας έως των δυτικών συνόρων της Ρωσίας, ενώ η συμμαχία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (περιλαμβάνουσα τότε και την Συρία, την Παλαιστίνη και την Μεσοποταμία, το σημερινό Ιράκ) της επέτρεψε να φθάσει έως το μαλακό υπογάστριο της Τσαρικής Αυτοκρατορίας – αλλά και ως τις Βρετανικές Κτήσεις των Ινδιών.

Ήδη από το 1888 η Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων της Αυστρίας επέτυχε να συνδέσει την πρωτεύουσα των Αψβούργων Βιέννη με την έδρα της Υψηλής Πύλης Κωνσταντινούπολη μέσω Βουδαπέστης, Βελιγραδίου και Σόφιας (το περιθρύλητο «Orient Express»). Το 1898 η Υψηλή Πύλη έλαβε αιτήσεις από διάφορες ευρωπαϊκές εταιρείες (αγγλικές, γαλλικές, ρωσικές, γερμανικές) για την ανάληψη του κολοσσιαίου όσο και εντυπωσιακού έργου κατασκευής του σιδηροδρόμου που θα συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τις απώτατες νοτιο-ανατολικές εσχατιές της Οθωμανι-

16. *Όρ. ανωτ.*

κής Αυτοκρατορίας. Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίντ Β΄ ανέθεσε το έργο, στις 27 Νοεμβρίου 1899, στην Γερμανική Εταιρεία Σιδηροδρόμων Ανατολίας, — που υπεστηρίζετο από την Ντώϋτσε Μπανκ (Deutsche Bank) — του Γκέοργκ φον Ζήμενς. Ο Δρ. Καρλ Χέλφεριχ (Dr. Karl Helferich), Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής της Γερμανικής Εταιρείας Σιδηροδρόμων Ανατολίας, ήταν γαμβρός του Ζήμενς.

Η εταιρεία ανέλαβε την υποχρέωση κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας μέχρι τη Βαγδάτη και τον Περσικό Κόλπο. Σημειωτέον ότι η Deutsche Bank είχε ήδη διεξαγάγει εκτεταμένες γεωλογικές έρευνες και είχε εντοπίσει κοιτάσματα πετρελαίου στην Μοσούλη, το Κιρκούκ και την Βασόρα. Ο Χέλφεριχ απέσπασε για λογαριασμό της εταιρείας το δικαίωμα εκμεταλλεύσεως του ορυκτού πλούτου σε μια ζώνη 20 χιλιομέτρων ένθεν κακείθεν της σιδηροδρομικής γραμμής, συμπεριλαμβανομένων των πιθανώς ευρεθησομένων κοιτασμάτων πετρελαίου[17].

Η Γερμανία είχε καταγάγει έναν περιφανή θρίαμβο έναντι της Μ. Βρετανίας! Πλην όμως, η Γηραιά Αλβιών δεν παραιτείται εύκολα! Ήδη την ίδια χρονιά (1899) έσπευδε να διασφαλίσει τα συμφέροντά της στην Μεσοποταμία, συνάπτοντας συμφωνία διαρκείας 99 ετών με τον Σεΐχη του Κουβέϊτ (το οποίο τύποις αποτελούσε ακόμη τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας!). Συγχρόνως, το 1905, ο σερ Σίντνεϋ Ράϊλλυ κατόρθωνε να διασφαλίσει τα αποκλειστικά δικαιώματα επί των κοιτασμάτων πετρελαίου του Περσικού Κόλπου (τα οποία επισήμως ανεκαλύφθησαν το 1908) για λογαριασμό της Anglo-Persian Oil Company. Ο Πρώτος Λόρδος του Ναυαρχείου, Σερ Ουίνστων Τσώρτσιλλ, ανέλαβε, βραχύ διάστημα προ της εκρήξεως του «Μεγάλου Πολέμου», να εξασφαλίσει για την εταιρεία την υποστήριξη του Royal Navy – και, κατ᾽ επέκτασιν, της Κυβερνήσεως της Αυτού Βρετανικής Μεγαλειότητος[18].

17. *Όρ. ανωτ.*
18. *Όρ. ανωτ.*

Иоаннис Мазис

Геостратегическое противостояние Англии и Германии: геополитический аспект Великой войны

Цель настоящей работы – анализ и объяснение политических и психологических факторов, приведших к началу Великой войны 1914 года. В работе рассматриваются идеи двух важных теоретиков: сэра Хэлфорда Дж. Маккиндера (1861-1947), основателя англосаксонской геополитической традиции и выразителя идеи вероятного (или даже неизбежного) отступления морских сил (в частности Великобритании), и немецкого географа Фридриха Ратцеля (1844-1904), создателя «Политической географии» и, как следствие, немецкой геополитической традиции, утверждавшего, что несмотря на быстроту морского сообщения, настоящая континентальная сила, ввиду своей материковой основы, может быть повержена только в случае продвижения противника вглубь ее территории*.

* Η μετάφραση των σύντομων περιλήψεων έγινε από την Έλενα Σαρτόρι, πλην του κειμένου του Νικολάου Παπαστρατηγάκη.

Βιβλιογραφια

Ηλιοπουλος, Ηλιας, *Ιστορία, Γεωγραφία και Στρατηγική της Ναυτικής Ισχύος. Εισαγωγή στις θεμελιώδεις έννοιες*, Αθήναι 2010.

—, «Berlin-Baghdad, and beyond», εις: *Νέμεσις* (112) 2011.

—, «Μεσευρώπη και Μειονότητες», εις: *Νέμεσις* (26) 1997.

Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner, *dtv-Atlas zur Weltgeschichte* (Deutscher Taschenbuch Verlag), 25. Ausgabe 1991.

Mackinder, Sir Halford J., «The Geographical Pivot of History», *Geographical Journal*, 23 (1904), 421-437.

—, *Britain and the British Seas*, Oxford 1906 & 1915.

—, *Democratic Ideals and Reality*, New York 1942 & 1962.

—, *Δημοκρατικά ιδεώδη και πραγματικότητα. Και άλλες τρεις εισηγήσεις*, Μαζης, Ιωαννης Θ. (επιμ./πρόλογος), μετάφραση: Μπαλοπουλου Αθηνα, Αθήνα 2006.

Μαζης, Ι.Θ., *Γεωπολιτική. Η Θεωρία και η Πράξη*, Αθήνα 2002.

Ratzel, Friedrich, «La géographie politique», εις: Chaliand, G., *Anthologie mondiale de la stratégie*, Paris 1990.

Strausz-Hupé, Robert, *Geopolitics: The Struggle for Space and Power*, New York 1942.

Χριστοδουλιδης, Θεοδωρος, *Διπλωματική Ιστορία*, Αθήνα 1991.

Ἠλίας Ἠλιόπουλος

Ἰδεώδης ἐχθρὸς χθές – ἀπροσδόκητος σύμμαχος σήμερα: Ἡ θέσις τῆς ἠπειρωτικῆς δυνάμεως Ρωσσίας ἐντὸς τῆς γεωστρατηγικῆς ὀπτικῆς τῆς Δύσεως τὶς παραμονὲς τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ 19ου αἰῶνος — τοὐλάχιστον ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἀμετακλήτου συντριβῆς τῆς Ναπολεοντείου Γαλλίας εἰς Βατερλώ καὶ ἐντεῦθεν —, ὁ τραχύτερος καὶ πλέον ὁλομέτωπος διεθνὴς διπλωματικὸς καὶ γεωστρατηγικὸς ἀνταγωνισμὸς ἦτο ἐκεῖνος μεταξὺ τῆς Μείζονος Ναυτικῆς Δυνάμεως Μ. Βρεττανίας καὶ τῆς Μείζονος Χερσαίας/Ἠπειρωτικῆς Δυνάμεως Ρωσσίας[1].

Ὁρόσημον κορυφώσεως τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 1885, ὅταν ἐπῆλθε ἡ «συνάντησις», οὕτως εἰπεῖν, τῶν δύο Ἰμπεριαλισμῶν εἰς Ἀφγανιστάν: Ὁ Ἰμπεριαλισμὸς τῆς Παγκοσμίου Ναυτικῆς Δυνάμεως, ὁ ὁποῖος, ὁρμώμενος ἐξ Ἰνδιῶν, προήλαυνε πρὸς Βορρᾶν, ἔτεμνε τὸν ἐπεκτεινόμενον πρὸς Νότον Ἰμπεριαλισμὸν τῆς Ἠπειρωτικῆς, Εὐρασιατικῆς Δυνάμεως ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου κεῖται τὸ σημερινὸν Ἀφγανιστάν. Συγχρόνως, «*μῆλον τῆς Ἔριδος*» ἦσαν τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ τοὺ Βοσπόρου. «*Ρουβίκωνα τῆς Ρωσσίας*» εἶχε χαρακτηρίσει τὸν Βόσπορον, διαρκοῦντος τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου, ὁ Βρεττανὸς *Πρῶτος Λόρδος τῆς Θαλάσσης* (τοὐτέστιν Ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν), *Λόρδος Γκράχαμ* (*Graham*)[2].

---

1. Ὅρα σχετικῶς Ἠλιοπουλου, Ἠλ., *Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Στρατηγικὴ τῆς Ναυτικῆς Ἰσχύος. Εἰσαγωγὴ στὶς θεμελιώδεις ἔννοιες*, Ἀθῆναι 2010, σελ. 47 καὶ ἑξῆς.

2. Lambert, A.D., «Preparing for the Russian War: British Strategic Planning, March 1853 – March 1854», εις: Harding, R. (ἐπιμ.), *Naval History 1680-1850*, Aldershot/Hampshire 2006, σελ. 77· πρβλ. Ἠ. Ἠλιοπουλος, *Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Στρατηγικὴ τῆς Ναυτικῆς Ἰσχύος*. σελ. 99· Περὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου ὅρα: Baumgart, W., *The Crimean War, 1853-1856*, London 1999· Lambert, A.D., *The Crimean War: British Grand Strategy,*

Ἔναντι τῆς Ρωσσίας ἡ Μ. Βρεττανία ἐφήρμοζε τὴν κλασσικὴ Στρατηγικὴ μιᾶς Θαλασσίας Δυνάμεως. Εἰς τί συνίστατο αυτή; Ἄς ἀνατρέξομε εἰς τὰ γραφόμενα τοῦ *Σὲρ Ουΐνστων Τσῶρτσιλλ* (*Sir Winston Churchill*), διατελέσαντος καὶ *Πρώτου Λόρδου τοῦ Ναυαρχείου*:

> «Ἐπὶ τετρακόσια χρόνια ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας συνίστατο εἰς τὸ νὰ ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἰσχυροτέραν, ἐπιθετικωτέραν, ἡγεμονικωτέραν Δύναμιν εἰς τὴν (γηραιάν) ἤπειρον... Παρατηρήσατε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας δὲν ἐξετάζει ποῖον ἔθνος εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπιζητεῖ τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἐὰν πρόκειται περὶ τῆς Ἰσπανίας ἢ τῆς Γαλλικῆς Μοναρχίας ἢ τῆς Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Ράϊχ ἢ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Χίτλερ. Δὲν ἔχει καθόλου νὰ κάνει μὲ ἄρχοντες ἢ ἔθνη. Τὴν ἀπασχολεῖ ἀποκλειστικῶς τὸ ποῖος εἶναι ὁ ἰσχυρότερος ἢ ὁ δυνάμει κυρίαρχος τύραννος»[3].

Μετὰ τὴν ὁριστικὴν ἥτταν τοῦ *Ναπολέοντος Α' Βοναπάρτου* ἐν Βατερλώ (1815) καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, τὴν ἀποσόβησιν τοῦ θανασίμου διὰ τὴν Ἀγγλίαν κινδύνου ἐμφανίσεως ἑνὸς γεωπολιτικῶς ἑνοποιηθέντος ἠπειρωτικοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χώρου, ἑνὸς «*bloc continental*», ὑπὸ γαλλικὴν πολιτικὴν διεύθυνσιν, ἡ *Γηραιὰ Ἀλβιὼν* ἀφιέρωσε πλέον τὸ μέγιστον τῆς προσοχῆς καὶ ἐνεργείας της, κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ 19ου αἰῶνος, εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ νέου, ἀνερχομένου, μείζονος γεωπολιτικοῦ ἀντιπάλου, ἤτοι τῆς Ἠπειρωτικῆς/Χερσαίας Εὐρασιατικῆς Δυνάμεως Ρωσσίας, προκειμένου νὰ ἀποτρέψει τὴν πιθανὴν κάθοδον τῆς τελευταίας εἰς τὰ Στενὰ καὶ τὴν συνεπακόλουθον ἔξοδόν της εἰς τὸ Αἰγαῖον

1853-1856, New York 1990· Seaton, A., *The Crimean War: A Russian Chronicle*, London 1977· Taylor, A.J.P., «Crimea: The War That Would Not Boil», εις: *Europe: Grandeur and Decline*, London 1974· Baumgart, W., *Der Friede von Paris. Studien zum Verhältnis von Kriegsführung, Politik und Friedensbewahrung*, München 1972.

3. Churchill, W.S., *The Second World War*, Vol. 1: «The Gathering Storm», London 1985 (first publication 1948), σελ. 186 καὶ ἑξῆς· πρβλ. Ἠλιοπουλου, *Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Στρατηγικὴ τῆς Ναυτικῆς Ἰσχύος*, σελ. 47 καὶ ἑξῆς.

καὶ τὴν Μεσόγειον, ὅπερ θὰ συνεπήγετο τὴν ἀνάδειξιν τῆς Μείζονος Χερσαίας Δυνάμεως καὶ εἰς Ναυτικὴν Δύναμιν, μὲ προδήλως κρίσιμες συνέπειες διὰ τὴν θέσιν τῆς Μ. Βρεττανίας ὡς Κυριάρχου τῶν Θαλασσῶν καὶ, ἆρα, Ἡγέτιδος Δυνάμεως τοῦ διεθνοῦς συστήματος.

Ἐξ οὗ καὶ ἡ (τῷ ὄντι, ἐντυπωσιακή) ἐπιμονὴ τῆς Ἀλβιῶνος εἰς τὸ περιλάλητον δόγμα τῆς διαφυλάξεως τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος (*integrité territoriale*) τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ δὴ ἀντὶ παντὸς τιμήματος διὰ τοὺς Χριστιανικοὺς Λαοὺς τῆς Αὐτοκρατορίας, κατὰ τὴν εὔστοχον διατύπωσιν τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Καθηγητοῦ *Edgar Hösch*[4], ἡ συνεπακόλουθος ἀφειδῶς παρασχεθείσα πολιτικο-διπλωματικὴ οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ στρατιωτικὴ ὑποστήριξις (ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη) πρὸς τὴν *Ὑψηλὴν Πύλην*, καθὼς καὶ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Λονδίνου εἰς τὴν διενέργειαν θεσμικῶν μεταρρυθμίσεων ἐπί τῷ σκοπῷ τοῦ «ἐξευρωπαϊσμοῦ» / «ἐκδυτικισμοῦ» τοῦ Ὀσμανικοῦ Κράτους, καθ᾽ ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ 19ου αἰῶνος[5]. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι ἐκ τῆς ἰδίας μείζονος γεωστρατηγικῆς ἐπιταγῆς τῆς Βρεττανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπέρρεε ὡς ὑπάλληλος ἔννοια τὸ ἰδεολόγημα τῆς *«Ἑλληνο-Ὀθωμανικῆς* (μετέπειτα *Ἑλληνο-Τουρκικῆς*) *Φιλίας*».

«Ἡ *Ἁγία Ρωσσία*, ἀπὸ πλευρᾶς της, ἀνεδείχθη εἰς μείζονα Ἀπειλὴν κατὰ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἤδη ἀπὸ ἐποχῆς *Αἰκατερίνης Β′ τῆς Μεγάλης*, καὶ παρέμεινε τοιαύτη καθ᾽ ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ 19ου αἰ. Τὸ 1812, ἡ Ρωσία ἐπέτυχε νὰ καταλάβει τὴν Βεσσαραβίαν. Ἐν συνεχείᾳ, μέσῳ τῶν Συμφωνιῶν τοῦ Ἄκκερμαν (*Akkerman*, 1826) καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως (1829), κατόρθωσε νὰ ἀποσπάσει τὴν ὑπὸ τοῦ *Διβανίου* ἀναγνώρισιν τῆς κυριάρχου θέσεώς της εἰς τὶς αὐτοδιοικούμενες Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, Βλαχίαν καὶ Μολδαβίαν, καθὼς καὶ εἰς

4. Hösch, E., *Geschichte der Balkanländer; Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988, σελ. 114 καὶ ἑξῆς.

5. Βερεμη, Θ., *Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Στρατοῦ στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ, 1916-1936*, Ἀθήνα 1977, σελ. 14. Συναφῶς πρβλ. ἐπίσης Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968, σελ. 107-128.

τὴν Σερβίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβάλει εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην τὴν διπλωματικὴν ἀναγνώρισιν τῶν τετελεσμένων τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου (1827), διανοίγουσα τοιουτοτρόπως τὴν ὁδὸν πρὸς ἵδρυσιν ἀνεξαρτήτου Ἑλληνικοῦ Κράτους εἰς τὴν ἐσχατιὰν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου[6]. Ὁμοίως, τὸ 1829, ἡ *Ἁγία Πετρούπολις* ἐπέτυχε νὰ προσαρτήσει τὸ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως, ἀφοῦ προηγουμένως, δυνάμει τῆς περιφήμου Συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (Τουρκικά: *Kűçűk Kaynarca* ἡ *Kuchuk Kainarji* ἤ, Βουλγαριστί, *Kaynardzha*) τοῦ 1774, εἶχε θέσει τὰ θεμέλια πρὸς μελλοντικὴν διπλωματικὴν (καὶ ὄχι μόνον) παρέμβασίν της εἰς τὰ ζητήματα τῆς νοτίου γείτονος, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τὴν τύχην τῶν ὁμοδόξων της, ἤτοι τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ὑπηκόων τοῦ Σουλτάνου[7].

Εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς Ἀγγλικῆς Στρατηγικῆς ὅτι, ὅταν ὁ «Μέγας Ἀσθενὴς τοῦ Βοσπόρου» ἦλθε ἀντιμέτωπος μὲ τὴν σοβαρωτέραν μέχρι τότε ἀπειλὴν δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξίν του — ἀπειλὴν προελθούσαν, καὶ πάλι, ἐκ Ρωσσίας περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 — ἡ Βρεταννικὴ Ἰσχὺς ἐξεδηλώθη δυναμικῶς. Παρ' ὅλην τὴν παραδοσιακὴν της καχυποψίαν ἔναντι ἐκστρατευτικῶν ἐπιχειρήσεων μακρᾶς κλίμακος, ἡ Ἀλβιὼν ἀπεφάσισε τὴν ἀποστολὴν ἑνὸς ἐκστρατευτικοῦ σώματος εἰς τὴν Ταυρικὴν Χερσόνησον (Κριμαία), τοὐτέστιν εἰς τὸ μαλακὸν ὑπογάστριον τῆς Ρωσσίας, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς Γαλλίας (παραλλήλως πρὸς τὴν διάνοιξιν ἑνὸς ἀκόμη μετώπου ἐπιχειρήσεων εἰς Βαλτικὴν Θάλασσαν)[8].

Ἡ πτῶσις τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ρωσσικοῦ ναυστάθμου τῆς Σεβαστουπόλεως (8/9 Σεπτεμβρίου 1855) καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα, τὸ 1856, συνομολόγησις τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων — δεινὴ πολιτικοδιπλωματικὴ καὶ γεωστρατηγικὴ ἧττα τῆς Ρωσσίας καὶ πλήρης ἀναστροφὴ τῆς νικηφόρου πορείας της, ἀπὸ ἐποχῆς τῶν Συνθηκῶν Κιουτσούκ-Καϊναρτζή καὶ Ουνκιάρ-Σκελεσσί (*Hünkâr-İskelesi / Unkiar-Skelessi*) — ἀπο-

6. Πρβλ. Kinder, H. – Hilgemann, W., *dtv-Atlas zur Weltgeschichte* (Deutscher Taschenbuch Verlag), 25. Ausgabe 1991, Band (τόμ.) II, σελ. 323.

7. Ἔνθα ἀνωτέρω, Band I, σελ. 285.

8. Περὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου ὅρα ἀνωτέρω, ὑποσημείωσιν ὑπ' ἀριθμ. 3.

τελοῦν τρανὲς ἀποδείξεις τῆς βουλήσεως τῆς Ἀγγλοσαξονικῆς Ναυτικῆς Δυνάμεως νὰ ἀποσοβήσει, παντί τρόπῳ, τὴν ἀνάδειξιν τῆς Ἠπειρωτικῆς Δυνάμεως εἰς Ναυτικὴν Δύναμιν· ὅπερ θὰ ἔθετε τέρμα εἰς τὴν μακραίωνα «*Ἐποχὴν τοῦ Κολόμβου*», ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίσθη ἐπὶ τέσσαρες αἰῶνες, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χαρακτηρίζεται, ὑπὸ τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς *Θαλασσίας Ἰσχύος*[9].

Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν αἰσίαν ἔκβασιν τῶν πολυετῶν προσπαθειῶν τοῦ Καγκελλαρίου τῆς Πρωσσίας *Ὄθωνος φὸν Βίσμαρκ* (*Otto von Bismarck*) πρὸς ἑνοποίησιν τῶν πολυαρίθμων Γερμανικῶν Κρατῶν καὶ κρατιδίων καὶ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν ἵδρυσιν τοῦ ἑνιαίου Γερμανικοῦ Ράϊχ, ἐν ἔτει 1871, τὸ γεωπολιτικόν-γεωστρατηγικὸν περιβάλλον τῆς γηραιᾶς ἠπείρου μετεβλήθη ἄρδην[10].

Ἡ ἐμφάνισις, ἐξ αἴφνης, ἑνὸς νέου, λίαν ὑπολογισίμου Στρατηγικοῦ Δρῶντος ἐν τῷ μέσῳ τῆς Εὐρώπης, ἰδιαίτατα δὲ οἱ ὁλοὲν ἐντεινόμενες προσπάθειες τῆς ἀρτισυστάτου Χερσαίας/Ἠπειρωτικῆς Δυνάμεως τῆς «Μεσευρώπης» (*Miteleuropa*), ὑπὸ τὸν Αὐτοκράτορα *Γουλιέλμον Β' τῶν Χοεντσόλλερν* (*Kaiser Wilhelm II von Hohenzollern*), ὅπως καταστεῖ καὶ Ναυτικὴ Δύναμις, μέσῳ ναυπηγήσεως ἰσχυροῦ Στόλου Ἀνοικτῆς Θαλάσσης (*Hochseeflotte*) καὶ ἀποκτήσεως ἀποικιῶν (κατὰ τὸ παράδειγμα, ἄλλως τε, τῶν ἱστορικῶς προηγηθεισῶν Δυτικῶν Ἀποικιακῶν Δυνάμεων – Βρεττανίας, Γαλλίας, Ὁλλανδίας, Βελγίου, Πορτογαλίας κ.λ.π.) ὑπεχρέωσαν τὴν Ἡγεμονεύουσαν Ναυτικὴν Δύναμιν τῆς ἐποχῆς εἰς ἐπαναπροσδιορισμὸν τῶν προτεραιοτήτων της καὶ ἀναθεώρησιν Στρατηγικῆς. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προαναφερθέντων, καὶ ἐν ὄψει τῆς ταχείας γερμανικῆς οἰκονομικῆς ἀλλὰ καὶ πολιτικοστρατιωτικῆς διεισδύσεως εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν (ἀνάγνωθι: Σχέδιον «*Γραμμῆς Βερολίνου-Βαγδάτης*» / «*Berlin-Baghdad-Bahn*»), ἡ Μ. Βρεττανία ἐπεδίωξε, τώρα, καὶ ἐπέτυχε τὴν προσέγγισιν μετὰ τῆς (μέχρι πρό τινος, μείζονος γεωπολιτικῆς ἀντιπάλου) Ρωσσίας (ὅπως, ἄλλως τε, ἔπραξε καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς

9. Ἠλιοπουλου, *Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Στρατηγικὴ τῆς Ναυτικῆς Ἰσχύος*, σελ. 49 καὶ ἑξῆς.

10. Ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 50.

τὴν σχέσιν της μετὰ της παλαιοτέρας ἀντιπάλου Γαλλίας), οὕτως ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀντιμετωπίσει ἀπὸ εὐχερεστέρας θέσεως τὸν νέον ἐπίφοβον ἠπειρωτικόν Ἡγεμόνα, ἤτοι τὸ Δεύτερον Γερμανικὸν Ράϊχ.

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς προαναφερθείσης θέσεως τοῦ Τσῶρτσιλλ, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Μ. Βρεταννία (κατὰ τὴν αὐτοσυνειδησίαν της, ὁ τηλαυγὴς φάρος τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ καὶ τοῦ Φιλελευθερισμοῦ) οὐδένα ἀπολύτως ἐνδοιασμὸν εἶχε νὰ συμμαχήσει μετὰ τῆς Ρωσσίας, τῆς χώρας ἐκείνης δηλαδή, ἡ ὁποία κατ' ἐξοχὴν ἐξεπροσώπει εἰς τὰ ὄμματα τῶν γνωμηγητόρων καὶ διανοουμένων τῆς Ἀλβιῶνος, κατὰ τὸ μεγαλύτερον διάστημα τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅ,τι ἀπεχθέστερον καὶ ἡ ὁποία ἕως τότε ἐδέχετο τὰ «προνομιακὰ» πυρὰ τῶν Ἄγγλων πολιτικῶν καὶ τοῦ Τύπου ὡς κοιτὶς «αὐταρχισμοῦ», «δεσποτισμοῦ» κ.λ.π. Διὰ νὰ ἀναφέρομε ἕνα μόνον παράδειγμα, ἡ «*The Illustrated London News*» ἔγραφε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1855, διαρκοῦντος τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου:

> «Ἡ κοινὴ γνώμη τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης εἶναι τόσον ἀποφασιστικῶς ἐχθρικὴ πρὸς τὸν Τσάρον... Οἱ συμπάθειες τῶν συνετῶν καὶ ἀγαθῶν ἐκφράζονται τόσον ἰσχυρὲς ὑπὲρ ἐκείνων, οἱ ὁποίοι ἐμπλέκονται (εἰς τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Τσάρου)...» (ἐννοοῦνται ἐδῶ, πέραν τῶν ἰδίων τῶν Βρεταννῶν, οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ὀθωμανοί, οἱ μαχόμενοι ἐναντίον τῶν Ρώσσων)[11].

Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι παρόμοιες διεθνοπολιτικὲς συμπεριφορὲς προξενοῦν σύγχυσιν μόνον εἰς ὅσους, καλοπίστως καὶ ἀφελῶς, συγχέουν τὴν ἐπιδίωξιν καθαρῶς ρεαλιστικῶν στρατηγικῶν/πολιτικῶν σκοπῶν καὶ συμφερόντων μὲ τὰ ἰδεολογικὰ ψιμύθια, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰ εἰωθότα, χρησιμοποιοῦνται, προκειμένου νὰ παρασχεθῇ μία οἱονεὶ κανονιστικὴ/«ἠθικὴ» νομιμοποίησις εἰς τὶς περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπιδιώξεις.

Πόθεν προήρχοντο, ὅμως, ἱστορικῶς, τὰ στερεότυπα καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, οἱ μομφὲς τῆς *Ἑσπερίας* περὶ Ρωσσικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα; Ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς προσεκτικῆς

11. *The Illustrated London News*, January 6, 1855.

ἐξετάσεως τῶν σχέσεων μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Δύσεως καθίσταται φανερὸν ὅτι ἀρχικῶς, κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, ἡ Ρωσσία δὲν ἀπετέλει ἄγνωστον μέγεθος διὰ τὴν Δύσιν. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐγκαινιάζονται δυναστικὲς καὶ ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν «*Ρὼς*» τοῦ Μ. Δουκάτου τοῦ *Κιέβου* καὶ Δυτικῶν Κρατῶν, ὅπως συνέβη, ἄλλως τε, καὶ μεταξὺ Ρὼς καὶ Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς («Βυζαντίου»). Ἐν τούτοις, ἐν ἔτει 1240 ἡ Ρωσσία περιῆλθε ὑπὸ Μογγολικήν-Ταταρικὴν κυριαρχίαν, παραμείνασα ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀποκληθείσης «*Χρυσῆς Ὀρδῆς*» ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ αἰῶνες[12], μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔκλειψίν της ἐκ τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου τῆς Δύσεως. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος χώρα «ἀνεκαλύφθη», οὕτως εἰπεῖν, μόλις κατὰ τὸν 16ον αἰώνα, ἐκ νέου, ὑπὸ τῶν Δυτικῶν διπλωματῶν, ἐμπόρων ἢ καὶ τυχοδιωκτῶν, οἱ ὁποῖοι μετέβαινον πρὸς τὸ Μ. Δουκάτον τῆς *Μοσχοβίας*, ὡς ἀπεκαλεῖτο, ἐν τῷ μεταξύ, ἡ Ρωσσία, κατέγραφαν δὲ, μετὰ ταῦτα, ἐπὶ χάρτου, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ καιροῦ, τὶς ταξειδιωτικὲς ἐντυπώσεις των.

Ἐν προκειμένῳ, διακρίνονται ἰδιαιτέρως τὰ κείμενα τριῶν Δυτικῶν ἐπισκεπτῶν:

- τοῦ Αὐστριακοῦ Ἐπιτετραμμένου Σιγιμούνδου Ἄρχοντος τοῦ *Herberstein* (*Sigmund Freiherr zu Herberstein*) τοῦ ἔτους 1549,
- τοῦ Ἰησουΐτου *Antonio Possevino* τοῦ ἔτους 1583 καὶ
- τοῦ Ἄγγλου διπλωμάτου καὶ ποιητοῦ *Giles Fletcher* τοῦ ἔτους 1589[13].

Κοινὸς τόπος τῶν μαρτυριῶν ἁπάντων τῶν προαναφερθέντων ἦτο ἡ θεώρησις τῆς Ρωσσίας ὡς δεσποτείας. Ἡ ἐξουσία τῶν Μοσχοβιτῶν Ἡγεμόνων οὐδένα φραγμὸν ἐγνώριζε, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐν λόγῳ Δυτικῶν συγγραφέων, ὅπως καὶ ἡ ἐξουσία τῶν Τούρκων Σουλτάνων. Ὁ ἐξ αὐτῶν Ἰησουΐτης προέβη μάλιστα εἰς τὴν ἀκόλουθον διαπίστωσιν:

---

12. Πρβλ. Kinder – Hilgemann, *dtv-Atlas*, Bd. (τόμ.) I, σελ. 133, 178 κ. εξ., 200, 202 κ. εξ., 207.

13. Herberstein, S.v., *Das alte Russland*, Zürich 1984, σελ. 61 καὶ ἑξῆς.

«Θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρήσῃ τις ὅτι ὁ λαὸς οὗτος προώρισται νὰ ζῇ εἰς τὴν δουλείαν, ἡ δουλεία φαίνεται ὅτι κατέστη δευτέρα φύσις αὐτοῦ»[14].

Ἤδη δε εἰς τὰ πρῶτα δυτικὰ περὶ Ρωσσίας κείμενα εἶναι ἐμφανέστατον ἕνα ἰσχυρὸν αἴσθημα ἀνωτερότητος, ἐξικνουμένης μέχρις ὑπεροψίας, τῶν Δυτικῶν ἔναντι τῶν Ρώσσων. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ρωσσίαν τῆς ἐποχῆς ἀνιχνεύεται, ἤδη, ἡ πεποίθησις περὶ περιουσίου λαοῦ, ἐρειδομένη κυρίως ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς *Τρίτης Ρώμης*. Ἐν προκειμένῳ, ὠφέλιμον εἶναι νὰ διευκρινισθῇ ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς μίαν εὐρέως διαδεδομένην ἐντύπωσιν, τὸ θεώρημα περὶ *Τρίτης Ρώμης* ἔφερε ἀρχικῶς ἀμυντικὸν πρόσημον καὶ ἐξυπηρέτει ἀμυντικὸν σκοπόν. Διατυπωθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ *Μοναχοῦ Φιλοθέου*, ἀρχομένου τοῦ 16ου αι., ἀπετέλει μίαν ἀγωνιώδη ἔκκλησιν πρὸς τὸν *Μ. Δούκα Βασίλειον Γ'*, τότε Ἡγεμόνα τῆς Μόσχας, νὰ προστατεύσῃ και να διασφαλίσῃ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ὑπὸ τὸ Κρᾶτος καὶ τῶν ἐντυπώσεων ἐκ τῆς προσφάτου Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως[15]. Μετὰ καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, τοῦ οὕτω καλουμένου «Βυζαντίου», ἀπέμενεν πλέον ἡ Ρωσσία ὡς μόνον Κρᾶτος ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ κρατοῦσα θρησκεία ἦτο ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, κατὰ τὴν συλλογιστικὴν τοῦ προαναφερθέντος μοναχοῦ, τὸ Μ. Δουκάτον τῶν Ρῶς ἔπρεπε νὰ μετατραπῇ εἰς ἀπόρθητον ὀχυρὸν τῆς Ὀρθοδοξίας. Κατ' ἀκολουθίαν, ὁλοὲν καὶ περισσότεροι Ρῶσσοι στοχαστὲς ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὴν χώραν των ὡς ἕνα εἶδος ἀπεικονίσεως τοῦ Βασιλείου τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Παρόμοιες παραστάσεις, ὅμως, καὶ ἀντιλήψεις τοῦ Κράτους των ὡς ἐπιγείου προβολῆς τῆς «*Civitas Dei*» συναντῶνται, ὡς γνωστὸν, εἰς τὴν Δύσιν, ἤδη ἀπὸ ἐποχῆς ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, διὰ νὰ ἀποτελέσουν μετέπειτα κύριον συστατικὸν τῆς «Βυζαντινῆς» ἡγεμονικῆς ἰδεολογίας.

---

14. Πρβλ. Luks, L., «Gehört Russland zu Europa?», εις: http://www.ku.de/forschungseinr/zimos/publikationen/forum/eichstaetter-vortraege/22003luks

15. Hösch, E., «Orthodoxie und "Rechtsgläubigkeit" im Moskauer Russland», εις: Halbach, U. u.a. (Hrsg.), *Geschichte Altrusslands*, σελ. 50· Philipp, W., «Die gedanklichen Begründung der Moskauer Autokratie bei ihrer Entstehung», εις: *Forschungen sur osteuropäischen Geschichte*, 15 (1970), σελ. 115.

Ἡ «ἐπάνοδος» τῆς Ρωσσίας εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ νὰ τὸ διατυπώσομε μᾶλλον ἁπλουστευτικῶς, ἔλαβε χῶραν διαρκούσης τῆς βασιλείας τοῦ *Πέτρου Α' τοῦ Μεγάλου.* Εἶναι ἐνδιαφέρον, ἰδίως ἐν συναρτήσει πρὸς ὅσα ἐπηκολούθησαν κατὰ τὸν 19ον αι., ὅτι τόσον ὁ Μ. Πέτρος ὅσον καὶ ἡ Μ. Αἰκατερίνη κατέστησαν οἱ ἐκλεκτοὶ τῶν Δυτικῶν λογίων, καὶ δὴ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ (*Βολταῖρος*, *Ντιντερό* κ.λπ.). Ὁ *Leibniz*, φερ' εἰπεῖν, εἰς τὴν ἐκτενεστάτην ἀλληλογραφίαν του μετὰ τοῦ Μ. Πέτρου, θεωρεῖ τὴν Ρωσσίαν ὡς ἄγραφον χαρτί, ὡς «*tabula rasa*», παρέχει δε πλῆθος συμβουλῶν πρὸς τὸν Τσᾶρον καθ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς χώρας του, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ ἐφικτὴ ἡ πολιτισμικὴ προσέγγισις αὐτῆς μετὰ τῆς (Δυτικῆς) Εὐρώπης[16].

Ἀπὸ ἐποχῆς Μ. Πέτρου καὶ ἐντεῦθεν, λοιπόν, ἡ Ρωσσία ἐγένετο δεκτὴ ὡς ἰσότιμον μέλος εἰς τὴν λέσχην τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Πέραν τῶν ἰσχυρῶν ἐντυπώσεων, τὶς ὁποῖες προεκάλεσε μεταξὺ τῆς Δυτικῆς Κοινῆς Γνώμης καὶ τῶν λογίων ἡ ἔκτασις τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πέτρου καθὼς καὶ ἡ ἔντασις τῆς διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου ἐπιβολῆς αὐτῶν εἰς τὴν ρωσσικὴν κοινωνίαν, καὶ δὴ εἰς τὴν ἀνωτέραν τάξιν τῶν γαιοδεσποτῶν-*βογιάρων*, σοβαρὸς παράγων ἀποδοχῆς τῆς Ρωσσίας εἰς τὴν οὕτω καλουμένην «*Εὐρωπαϊκὴν Συναυλίαν*» ὑπῆρξε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ρωσσία ταχέως ἀπέδειξε ὅτι ἐπεθύμει καὶ ἐγνώριζε νὰ ἐνεργῇ ὡς νομιμόφρων καὶ ἀξιόπιστος ἑταῖρος τῶν Δυτικῶν Κρατῶν, οὐδόλως δὲ ἐφαίνετο ἐκ τοῦ τρόπου ἐνεργείας της οἱαδήποτε ἀνορθολογικὴ ἐχθρότης ἢ ἐμμονή, οὕτως εἰπεῖν, κατὰ τῆς Δύσεως.

Ἀπ' ἐναντίας — καὶ τοῦτο δέον ὅπως τονισθῇ προσηκόντως — ἡ Τσαρικὴ Αὐτοκρατορία διέσωσε, ἐν πολλοῖς, τὸ ὑφιστάμενον εὐρωπαϊκὸν *σύστημα ἰσορροπίας δυνάμεων* τὸ θανασίμως ἀπειληθὲν ὑπὸ τοῦ Μ. Ναπολέοντος καὶ «*ὀχύρωσε τὴν γραμμὴν ὑπάρξεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν*» κατὰ

16. Πρβλ. Keller, M., «Wegbereiter der Aufklärung: Gottfried Wilhelm Leibniz' Wirken für Peter den Grossen und sein Reich», εἰς: Keller (ἐπιμ.), *Russen und Russland aus deutscher Sicht. 9.-17. Jahrhundert, West-östliche Spiegelungen,* Reihe A, Bd. 1, München 1988, σελ. 391-414, ἐδῶ σελ. 402 καὶ 412.

τὸν Ἔγελον[17]. Τὰ Ἀνακτοβούλια καὶ ἡ Κοινὴ Γνώμη τῆς γηραιᾶς ἠπείρου, ὑπὸ τὸ Κράτος ἀκόμη τοῦ «*σόκ*» ἐξ αἰτίας τῶν ἀνηκούστων καὶ πρωτοφανῶν εἰς ἔκτασιν *θηριωδιῶν, γενοκτονιῶν καὶ ἐθνοκαθάρσεων* τῶν διαπραχθεισῶν ὑπὸ τῆς οὕτω καλουμένης «*Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως*»[18], ἐχαιρέτησαν τὴν καθοριστικὴν, πράγματι, συμβολὴν τῆς Ἁγίας Ρωσσίας εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Εὐρώπης ἐκ τοῦ Ναπολέοντος. Ἰδιαιτέρως δὲ ἡ Θαλασσία Δύναμις Μ. Βρεττανία εἶχε κάθε λόγον νὰ εἶναι εὐτυχής ἐπειδὴ ἀπεσοβήθη τὸ ἐφιαλτικὸν δι᾽ αὐτὴν ἐνδεχόμενον συμπήξεως ἑνὸς «*bloc continental*», ἑνὸς «*Europäischer Grossraum*», οὕτως εἰπεῖν – ὑπὸ γαλλικὴν πολιτικὴν διεύθυνσιν, ἐν προκειμένῳ.

Ἐν τούτοις, ἡ Ρωσσία ἔμελλε ταχέως νὰ ἀντιληφθῇ πώς, ὅ,τι καὶ ἐὰν ἔπραττε, κατέληγε νὰ δρέπῃ τὴν δυσπιστίαν τῆς Δύσεως. Καῖπερ ἐπαινουμένη καὶ χαιρετιζομένη ὡς ἐλευθερώτρια τῆς Εὐρώπης ἐκ τοῦ Τυράννου, ἡ Ρωσσία, τὴν ἐπαύριον ἤδη τῶν Ναπολεοντείων Πολέμων, προέβαλλεν, αἴφνης, εἰς τὰ ὄμματα τῶν Δυτικῶν πολιτικῶν ταγῶν καὶ γνωμηγητόρων ὡς ὁ ἐπίφοβος διάδοχος τῆς ἡττηθείσης Γαλλίας εἰς τὴν διεκδίκησιν τῆς Ἡγεμονίας ἁπάσης τῆς γηραιᾶς ἠπείρου. Ὁ ἕως χθὲς ἐπαινούμενος ἀγαθὸς γίγας, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἀχανὲς *Στρατηγικὸν Βάθος* τῆς χώρας του, τὸν δριμύτατον *Ρωσσικὸν Χειμῶνα* καὶ τὸν *Μεγάλον Πατριωτικὸν Πόλεμον* τοῦ *Στρατηγοῦ Κουτούζωφ* καὶ τοῦ Ρωσσικοῦ Ἔθνους, ἐκονιορτοποίησε τὴν ἐπηρμένην ἀλαζονείαν τοῦ *Φιλελευθέρου Ἰμπεριαλισμοῦ*, ἐνεφανίζετο, αἴφνης, εἰς τον Δυτικὸν Τύπον ὡς *Ἀπειλή*, καὶ μάλιστα ἀπείρως ἐπικινδυνωδεστέρα τῆς Γαλλικῆς προηγηθείσης, καθ᾽ ὅσον ἡ Ρωσσία δὲν ἐθεωρεῖτο, αἴφνης, ὡς Εὐρωπαϊκὴ ἀλλ᾽ ὡς Ἀσιατικὴ Δύναμις[19].

---

17. Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Bd. (τόμ.) IV: *Die germanische Welt*. Auf Grund der Handschriften hg. von Georg Lasson, Berlin 1970, σελ. 907 καὶ ἑξῆς.

18. Συναφῶς πρβλ. Secher, R., *La Vendée Vengée: Le genocide franco-français, Thèse de Doctorat d' Etat*, Presses Universitaires de France, Paris 1986· επίσης Secher, *La désinformation autour des guerres de Vendée et du genocide vendéen*, Anet 2009· Poussou, J.-P., «Massacres, terreur et vertu», *Histoire, économie et societé*, Volume 10, no 10-1, σελ. 55-69.

19. Πρβλ. Groh, D., *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*, Neuwied 1961, σελ. 3, 14 καὶ ἑξῆς, 97, 319 καὶ ἑξῆς· Gleason, J.H., *The Genesis of Russophobia in Great Bri-*

Εὔγλωττον τυγχάνει ὅτι εἰς τὴν *«Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Εὐρώπῃ»* (*«Histoire de la civilization en Europe»*) τοῦ *Francois Guizots*, ἐκδοθεῖσαν ἐν ἔτει 1828, ἡ Ρωσσία ἀπουσιάζει! Ἀνάλογα ἰσχύουν καὶ προκειμένου περὶ τῆς *«Ἱστορίας τῆς Γαλλίας»* (*«Histoire de France»*) τοῦ *Jules Michelet*[20]. Οἱ βλέψεις τοῦ δυναμικοῦ *Τσάρου πασῶν τῶν Ρωσσιῶν Νικολάου Α΄* πρὸς Κωνσταντινούπολιν καὶ Στενά, καθὼς καὶ οἱ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὑποστηριζόμενες ἀντιτουρκικὲς ἐξεγέρσεις τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανικῶν ἐθνῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἐμβάλλουν τὶς Δυτικὲς ἰθύνουσες ἐλὶτ εἰς ἀνησυχίαν. Προσέτι, ἡ αἱματηρὰ καταστολὴ τῆς Πολωνικῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1830 ὑπὸ τοῦ Τσαρικοῦ Στρατοῦ θα τύχῃ εὐρυτάτης προβολῆς ὑπὸ τοῦ Δυτικοῦ Τύπου — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρῶτον διαμελισμὸν τῆς Πολωνίας τοῦ ἔτους 1772 — καὶ θὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἐνίσχυσιν τῶν ἤδη ὑφισταμένων ἀντιρωσσικῶν αἰσθημάτων οὐχὶ μόνον εἰς Γαλλίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἡ *«Ρωσσοφοβία»* θὰ αποτελῇ πλέον μόνιμον χαρακτηριστικὸν τῆς Κοινῆς Γνώμης καὶ τῶν ἑκάστοτε κυβερνώντων. Τὰ Δυτικά, καὶ δὴ τὰ Ἀγγλικά, ἔντυπα τῆς ἐποχῆς προέβαλλαν τὴν εἰκόνα μιᾶς Ρωσσίας, νοουμένης ὄχι ἁπλῶς ὡς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπειλῆς ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπειλῆς ἐναντίον αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Δυτικοῦ Πολιτισμοῦ[21]. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι τὰ κατὰ κόρον καὶ κατὰ συρροὴν χρησιμοποιηθέντα στερεότυπα περὶ τοῦ Ἄλλου ἀναδεικνύουν ἀξιοσημείωτες ἀναλογίες πρὸς ἐκείνα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν, κατὰ τὸν 20όν αἰώνα ἔναντι τόσον τῆς Γερμανίας, ὅσον καὶ τῆς ΕΣΣΔ.

Ὁ *προπαγανδιστικὸς καὶ ψυχολογικὸς πόλεμος* κατὰ τῆς Ρωσσίας ἔβαινε διαρκῶς κλιμακούμενος, διὰ νὰ κορυφωθῇ ἐν

---

tain. A Study of Interaction of Policy and Public Opinion, Cambridge / Mass. 1950· McNally, R.T., «Das Russlandbild der französischen Publizistik zwischen 1814 und 1843», εις: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 6 (1958), σελ. 82-169.

20. Malia, M., *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum,* Cambridge / Mass. 1999.

21. Πρβλ. Groh, D., *Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses*, Darmstadt 1959· *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*, Neuwied 1961, σελ. 3, 14 καὶ ἑξῆς, 97, 194, 319 καὶ ἑξῆς.

ἔτει 1853, ἅμα τῷ ἀκούσματι τῆς ἐμφανίσεως τῶν ρωσσικῶν ὅπλων καὶ κανονιοφόρων πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ρωσσία ἐπαρουσιάζετο εἰς τον Ἀγγλικόν Τύπον ὡς Κράτος δεσποτικὸν, καθυστερημένον, περίπου βαρβαρικόν. Κατ' ἀντιδιαστολήν, οἱ Τούρκοι ἀπεικονίζοντο ὡς τὰ ἀθῶα θύματα τῶν Ρώσσων τυράννων, τὰ ὁποῖα ὄφειλαν νὰ χαίρουν ὄχι μόνον τῆς συμπαθείας τῆς Δυτικῆς Κοινῆς Γνώμης ἀλλὰ καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν Δυτικῶν Κυβερνήσεων. Ἔτι δε μᾶλλον, ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος προσελάμβανε τὰ χαρακτηριστικὰ *σταυροφορίας* τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης κατὰ τοὺ «*βαρβάρου δεσπότου*» τῆς Ἀσίας[22].

Σημειωτέον ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι θὰ ὑπέθετε κανείς, γνωρίζομε ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ *Martin Malia*, ὁ ὁποῖος προέβη εἰς συστηματικὴν ιστορικο-πολιτικὴν ἔρευναν τῆς διχοτομίας μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Δύσεως, ὅτι οἱ περὶ Ρωσσίας παραστάσεις τῆς Δύσεως δὲν ἦσαν πάντοτε ὀρθολογικὴ ἀπάντησις εἰς τὴν προβολὴν ἢ τὴν ἐπαπειλουμένην, ἔστω, προβολὴν τῆς Ρωσσικῆς Ἰσχύος. Καταλύτης τῆς διαδόσεως τῆς Ρωσσοφοβίας εἰς τὰ ἀνώτερα καὶ μεσαία μορφωτικὰ καὶ κοινωνικὰ στρώματα τῆς Δ. Εὐρώπης ὑπῆρξε, ἀναντιλέκτως, ἡ ἔκδοσις (1843) τοῦ ἔργου τοῦ *Μαρκησίου Astolphe de Custine «Ἡ Ρωσσία τὸ 1839»*, τὸ ὁποῖον μετεφράσθη ἀμέσως ἅμα τῇ ἐκδόσει του Ἀγγλιστὶ καὶ Γερμανιστὶ καὶ ἐπανεξεδόθη πολλάκις ἐντὸς ὀλίγων μόλις ἐτῶν[23]. Ὁ Custine ἐπεδίωξε νὰ ἀποδομήσῃ τὸν «*μύθον τοῦ Μ. Πέτρου*» καὶ τὸν «*θρύλον τῆς Αἰκατερίνης*» καὶ ἐπέβαλε τὴν εἰκόνα μιᾶς Ρωσσίας καθυστερημένης, ἐξ αἰτίας ἑνὸς *δεσποτικοῦ πολιτικοῦ συστήματος* ἀλλὰ καὶ ἑνὸς *λαοῦ δούλων.*

Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐπρόκειτο νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ δεκαετίες εἰς τὴν Γαλλικὴν κοινὴν γνώμην — παρὰ τὶς φιλότιμες προσπάθειες τοῦ *Ὀνωρίου ντὲ Μπαλζὰκ* καὶ τοῦ *Ἀλεξάνδρου Δουμᾶ* ὑπὲρ μιᾶς μᾶλλον ἐξισορροπημένης παρουσιάσεως τῆς πραγματικότητος — καὶ θὰ ἀνατραπῇ ἄρδην μόνον ὅταν τὸ ἐπιβάλλουν οἱ δραματικὲς εἰς βάρος τῆς Γαλλίας μεταβολὲς τοῦ γεωστρατηγικοῦ περιβάλλοντος μετὰ τὸ 1871, μὲ

22. Ὅρα συναφῶς Figes, O., *Krimkrieg: Der letzte Kreuzzug*, Berlin 2011.
23. Custine, A. de, *La Russie en 1839,* Vol. I, 1843.

τὴν καθοριστικὴν συνδρομὴν καὶ πάλιν τῶν διανοουμένων, ὅπως θὰ δειχθῇ κατωτέρω.

Ἐξ ἄλλου, δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος τὸ γεγονὸς ὅτι, προϊόντος τοῦ 19ου αἰ. καὶ κλιμακουμένης τῆς ἀντιρωσσικῆς προπαγανδιστικῆς ἐκστρατείας τῆς Δυτικῆς Κοινῆς Γνώμης — ἡ ὁποία ἤγγισε τὴν κορύφωσιν τὴν ἐποχὴν τοῦ *Κριμαϊκοῦ Πολέμου* —, εἰς τὸν κατὰ τῆς Ρωσσίας *Ψυχολογικὸν Πόλεμον* ἐπρωτοστάτει, ὁλοὲν καὶ ἐνεργότερον, αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἀποκαλεῖται εἰς τοὺς καιρούς μας «*προοδευτικὴ διανόησις*» – τοὐτέστιν, οἱ Φιλελεύθεροι καί, μετ᾽ οὐ πολύ, οἱ Σοσιαλιστὲς καὶ Μαρξιστές, μὲ ὑπερβάλλοντα ζῆλον μάλιστα οἱ τελευταίοι. Ἐνίοτε, τὸ μένος των κατὰ τῆς Ρωσσίας τοὺς παρασύρει εἰς ἀσύγγνωστες ἀκρότητες ἐναντίον τῆς Ρωσσίας καὶ ὑπὲρ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως, φερ᾽ εἰπεῖν, οἱ ἀκόλουθες:

> «Τὸ Τουρκικὸν Σύνταγμα εἶναι, εἰς τὴν καθαρότητάν του, τὸ ὡραιότερον, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ ὑπερέχει σχεδὸν ὡς καὶ τοῦ ἀγγλικοῦ. Ὁ Τοῦρκος ἔχει αὐτοκυβέρνησιν μέσῳ χιλιετοῦς ἐθιμικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κορανίου. Ὁ Σουλτάνος, καὶ οὐχὶ Δεσπότης, ἔχει πλέον περιωρισμένην ἐξουσίαν ἀπὸ τὴν Μεγαλειοτάτην Βασίλισσαν.
> Θρησκευτικὴ ἐλευθερία ὑφίσταται μόνον ἐν Τουρκίᾳ. Ταξικὲς διαφορές, ταξικὲς διαμάχες, πολιτικὰ κόμματα δὲν ὑπάρχουν εἰς αὐτὸν τὸν παράδεισον καὶ δὲν δύνανται νὰ ὑπάρξουν, διότι ἅπαντες ἔχουν τὴν αὐτὴν γνώμην ἐπὶ θεμάτων ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Οὐδαμοῦ ὑπάρχει ὀλιγώτερος συγκεντρωτισμὸς ἀπὸ ὅ,τι ἐν Τουρκίᾳ.
> Συνοπτικῶς, μόνον ὁ Τοῦρκος εἶναι "Gentleman" καὶ μόνον εἰς τὴν Τουρκίαν ὑπάρχει ἐλευθερία. Ἐναντίον τῆς εὐτυχοῦς χώρας ταύτης ραδιουργεῖ μόνον ὁ Τσάρος ... καὶ ἡ Ἀγγλία ἀφέθη νὰ τὴν σύρει ἀπὸ τὴν μύτην ὁ Τσάρος. Ἡ Ἀγγλία πρέπει νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Τουρκίαν...»

Τὰ ἀνωτέρω γραφόμενα ὑπὸ τοῦ *Urquhart* φαίνονται ἀφόρητες ὑπερβολὲς ἀκόμη καὶ διὰ τὸν *Φρειδερίκον Ἔγγελς* (*Friedrich Engels*), τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντι-

σλαυϊκὴ ρατσιστικὴ διάθεσις καὶ ὁ ὁποῖος τὰ ἀναμεταδίδει εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν *Κάρολον Μὰρξ* (*Karl Marx*) τῆς 9ης Μαρτίου 1853[24].

Σημειωτέον ὅτι ὁ Μάρξ, ὁ ὁποῖος παρακολουθεῖ, ὅπως καὶ ὁ Ἔγγελς, ἀδιαλείπως καὶ μετὰ μεγίστης προσοχῆς ταὶς διεθνεῖς ἐξελίξεις, ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἐκτενεστάτης ἀλληλογραφίας του, μέμφεται τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, τὶς ὁποῖες χαρακτηρίζει «*τόσον ἄθλιες*» («*so miserabel*» γερμανιστί), εἰς ἐπιστολήν του ἀποσταλεῖσαν πρὸς τὸν Ἔγγελς τὴν 2/6/1853, ἤτοι βραχὺ πρὸ τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου, διότι ἄγονται καὶ φέρονται, κατ' αὐτόν, ὑπὸ τοῦ Νικολάου Α'[25].

Ἀπορρίπτει δὲ τὴν στάσιν ὅσων ζητοῦν ὑποταγήν τῆς «*ἀνεξαρτησίας τῆς ἠπείρου ἔναντι τῆς Ρωσσικῆς Ἀπειλῆς*» (δηλαδὴ μίαν διαλλακτικὴν στάσιν τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων ἔναντι τοῦ ρωσσικοῦ «*θράσους*» εἰς τὸ ζήτημα ταῶν Στενῶν), ἐπικαλούμενος τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ διαζευκτικὴ λύσις εἶναι ὁ πόλεμος καί, ἑπομένως, ἡ «*κοινωνικὴ ἐπανάστασις*», τὴν ὁποίαν φοβοῦνται οἱ κυβερνήσεις τῆς Δύσεως. Κατὰ τὸν Μάρξ, ὅλοι αὐτοὶ λησμονοῦν ὅτι τὴν κοινωνικὴν ἐπανάστασιν τὴν φοβεῖται καὶ ἡ Ρωσσία[26].

Ὁ Ἀγγλικὸς Τύπος καὶ ἡ φιλελευθέρα καὶ μαρξίζουσα διανόησις παριστοῦν τὸν *Τσάρον πασῶν τῶν Ρωσσιῶν Νικόλαον Α'* ὡς «*ανατολίτην βάρβαρον, οὐδὲν κοινὸν ἔχοντα μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν παράδοσιν*»[27]. Ἡ Ρωσσία τοῦ Νικολάου Α' εἶναι, εἰς τὰ ὄμματα τῆς φιλελευθέρας καὶ πρωτο-μαρξιστικῆς διανοήσεως καὶ τοῦ Δυτικοῦ Τύπου, τὸ «*ὀχυρὸν τῆς ἀντιδράσεως*», «*ὁ χωροφύλαξ τῆς Εὐρώπης*», «*κρατητήριον λαῶν*», ἡ ἐξουσία τοῦ «κνούτου» καὶ τὰ τοιαῦτα.

Οὕτω, τὰ στερεότυπα τῶν πρώτων ταξειδιωτῶν τοῦ 16ου αἰ. περὶ δεσποτείας καὶ βαρβαρότητος ἀναπαράγονται καὶ

---

24. «Karl Marx und Friedrich Engels», Briefe Januar 1852 – Dezember 1855, εἰς: *Marx/Engels, Werke*, Bd. 28, ἐδῶ: Engels an Marx, 9. März 1853.

25. Ἔνθ. ἀνωτ., Marx an Engels, 2. Juni 1853.

26. Ἔνθ. ἀνωτ.

27. Martin, K., *The Triumph of Lord Palmerston. A Study of Public Opinion in England before the Crimean War*, London 1963· Krautheim, H.J., *Öffentliche Meinung und imperiale Politik. Das britische Russlandbild 1815-1854*, Berlin 1977.

μεταδίδονται ἀναχθέντα εἰς τὴν νιοστήν. Ὁ Μάρξ θὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ *leit-motiv* τῆς Ἀνατολικῆς Δεσποτείας κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς θέσεώς του περὶ «*Ἀσιατικοῦ τρόπου παραγωγῆς*» (*asiatische Produktionsweise*), τοὐτέστιν τῆς χαμηλοτέρας παραγωγικῆς μορφῆς – ἕνα σχῆμα τὸ ὁποῖον θὰ τύχῃ περαιτέρω ἐπεξεργασίας μετέπειτα, ἀρχικῶς μεν ὑπὸ τοῦ *Λένιν* (*Lenin*), εἶτα δε ὑπὸ τοῦ *Καρόλου Βιττφόγκελ* (*Karl Wittvogel*).

Σημειωτέον ὅτι ὁ Μάρξ παρακολουθεῖ καθ' ἑκάστην τὰ Κριμαϊκὰ πολεμικὰ δρώμενα καὶ προβαίνει εἰς συστηματικὴν ἀναζήτησιν καὶ συλλογὴν πληροφοριῶν καὶ κατάθεσιν ἐκτιμήσεων ὄχι μόνον ἐπὶ τοῦ διπλωματικοῦ καὶ στρατηγικοῦ πεδίου ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ επιχειρησιακῷ καὶ τακτικῷ πεδίῳ ἀκόμη, ἐνῷ ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀμιγῶς στρατιωτικῆς φύσεως πληροφορίες καὶ ἐκτιμήσεις του προδίδουν ἐπιμέλειαν καὶ ἐξοικείωσιν μὲ τὰ ἀμυντικὰ πράγματα, τὴν ὁποίαν θὰ ἐζήλευε καὶ ἕνας ἄριστος ἐπιχειρησιακὸς ἰθύνων ἢ ἀξιωματικὸς τῶν πληροφοριῶν. Εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ἔγγελς τῆς 30/9/1853 ἐκφράζει τοὺς «*σημαντικοὺς φόβους ἐν ὄψει τῆς πρὸς δυσμάς προελάσεως τῶν Ρωσσικῶν δυνάμεων*», ὅπως γράφει Γερμανο-αγγλιστί: «*bedeutende misgivings über das westliche Vorrücken der Russian forces*», ἐνῷ δὲν παραλείπει νὰ σημειώσει:

> «Ἐὰν συμβῇ οἱαδήποτε στρατιωτικὴ κίνησις, ἐπαφίεμαι εἰς ἄμεσον λήψιν ὁδηγιῶν ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Πολέμου εἰς Μάντσεστερ»[28]. Εἰς ἑτέραν ἐπιστολήν του τῆς 18/1/1854 πρὸς τὸν Ἔγγελς ἐκφράζει τὴν ζωηροτάτην δυσπιστίαν του ἔναντι τῆς Ἀγγλικῆς καὶ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως, ὑποπτεύεται τὸν Πάλμερστον (Palmerston) ὡς διπρόσωπον καὶ θεωρεῖ ὅτι τὰ «παλληκάρια» «ἦσαν ἕτοιμα νὰ παραδοθοῦν πλήρως εἰς τοὺς Ρώσσους»[29].

Ἡ ἀγωνία τῆς προοδευτικῆς Δυτικῆς διανοήσεως τῆς ἐποχῆς περὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου καὶ τὴν

28. «Karl Marx und Friedrich Engels», Marx an Engels, 30. September 1853.
29. Ἔνθ. ἀνωτ., Marx an Engels, 18. Januar 1853.

τύχην τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι διάχυτος εἰς πλεῖστες ὅσες ἐπιστολὲς καὶ ἄρθρα τοῦ καιροῦ. Ὁ Μάρξ ἀπευθύνεται πρὸς πάντα ὁμογάλακτον καὶ τὸν τροφοδοτεῖ μὲ πληροφορίες, ἐκτιμήσεις καθὼς καὶ τὴν ἄποψίν του ὡς πρὸς τὸ τί συμφέρει τοὺς ἰδίους. Τὴν 29/5/1854 γράφει ὅτι:

> «Πρῶσσος Στρατιωτικὸς Ἐκπαιδευτὴς τῶν Τούρκων τὸν ἐπληροφόρησε ὅτι τὸ Τουρκικὸν Πυροβολικὸν εἶναι «ἄριστον», ἀλλ' ὁ Στρατὸς ὁλόκληρος «διακοσμητικός»[30].

Ἰδιαιτέραν ἀνησυχίαν τοῦ προξενεῖ μία εἴδησις τῆς «*Naval and Military Gazette*»[31], συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ Ρῶσσοι παρεσκεύασαν καὶ διαθέτουν μυστικὸν πολεμικὸν ὅπλον, τὸ ὁποῖον, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν περιγραφῶν, ὁμοιάζει πρὸς τὸ βυζαντινὸν «ὑγρὸν πῦρ». Μὲ ἀνακούφισιν πληροφορεῖται, ὀλίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀνυποστάτου φήμης.

Ἀλλὰ καὶ ὁ «ἕτερος Καππαδόκης» Ἔγγελς δυσκόλως ἀποκρύπτει τὴν *ἀνησυχίαν* του διὰ τὴν παρατηρηθείσαν «*ἐπιμονὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐξεγέρσεως*» (ἐννοεῖ τὶς ἐθνικοαπελευθερωτικὲς ἐξεγέρσεις εἰς *Ἠπειροθεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν*, βασιλεύοντος τοῦ Ὄθωνος ἐν Ἑλλάδι καὶ διαρκοῦντος τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου), καθὼς καὶ διὰ τὰ γεγονότα ἐν Βουλγαρίᾳ, τὰ ὁποῖα δηλοῦν ὅτι «*ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Τούρκων βαδίζει ταχέως πρὸς τὸ τέλος της*»[32]. Σχολιάζει τὴν «*μεγάλην ἀδυναμίαν τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ*» καὶ διαπιστώνει μὲ μὴ ἀποκρυπτομένην ἀπογοήτευσιν:

> «ὅλες οἱ μεταρρυθμίσεις δὲν κατάφεραν νὰ ἐμφυσήσουν ἀκόμη ἕνα εὐρωπαϊκὸν στρατιωτικὸν πνεῦμα εἰς αὐτοὺς τοὺς τύπους»[33].

Ὁ ἕτερος γνώριμος τοῦ κύκλου τοῦ Μάρξ, *Lupus*, «*ἐντρέπεται» διὰ τοὺς Συμμάχους, διότι δὲν κατετρόπωσαν τοὺς Ρώσσους «πρὸς μεγίστην δόξαν τοῦ Ἄμπερντην καὶ τοῦ Βο-*

30. Ἔνθ. ἀνωτ., Marx an Engels, 29. März 1854.
31. Ἔνθ. ἀνωτ.
32. «Karl Marx und Friedrich Engels», Engels an Marx, 1. Mai 1853.
33. Ἔνθ. ἀνωτ.

ναπάρτου» (*ad majorem gloriam Aberdeeni et Bonaparti*, ὅπως γράφει Λατινιστί)[34]. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ *ὅτι ὁ Μάρξ δὲν παραλείπει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναφερθῇ καὶ εἰς ταὸν «διαβόητον Καποδίστριαν»*, ἔστω καὶ εἴκοσι (20) καὶ πλέον ἔτη ἀπὸ τῆς δολοφονίας τοῦ πρώτου Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος – «*κύριον ὄργανον*» *τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ Μεταξᾶς, μετέπειτα Ἕλλην ἐπιτετραμμένος ἐν Κωνσταντινουπόλει*[35]. Σημειωτέον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὑπὸ φανατικοῦ «*ἀντι-Ρωσσισμοῦ*» διακατέχεται καὶ ὁ (ὅλως ἰδιαιτέρως γνωστὸς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν) Καθηγητὴς *Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλλμεράϋερ*[36].

Τοὐναντίον, εἰς ὑπερασπιστὲς τῆς Ρωσσίας μεταξὺ τῆς Δυτικῆς Κοινῆς Γνώμης ἀναδεικνύονται οἱ κορυφαῖοι Συντηρητικοὶ θεωρητικοὶ τῆς Δύσεως – *Ὀνώριος Ντὲ Μπαλζάκ, de Maistre, de Bonald, Franz von Baader, Bruno Bauer, ὁ Βαρῶνος August von Haxthausen* καὶ ἄλλοι[37]. Οἱ συντηρητικοὶ διανοούμενοι θεωροῦν τὴν Ρωσσίαν ὡς «*κοιτίδαν τῆς Νομιμότητος*», «*θεματοφύλακαν τῆς Παραδόσεως*» καὶ «*φρουρὸν καὶ σωτήρα τῆς Εὐρώπης ἐκ τῶν ἀνατρεπτικῶν στοιχείων*». Θετικῶς προδιατεθειμένοι ἔναντι τῆς Ρωσσίας ἐμφανίζονται καὶ οἱ Γερμανοὶ θεωρητικοὶ τοῦ Ἐθνικισμοῦ. Ὁ πολὺς *Herder*, εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον του «*Ἰδέες ἐπὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀνθρωπότητος*», ἀντιλαμβάνεται τὴν Ρωσσίαν ὡς *ἀντικαταστάτην τῆς «παλαιᾶς Εὐρώπης» καὶ μελλοντικὸν φορέαν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ*[38].

---

34. «Karl Marx und Friedrich Engels», Engels an Marx, 1. Mai 1854.

35. «Karl Marx und Friedrich Engels», Marx an Engels, 3. Mai 1853.

36. Περὶ τοῦ «Ἀντι-Ρωσσισμοῦ» του Jakob-Philipp Fallmerayer, ὅρα Gollwitzer, H., *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, Göttingen 1972, σελ. 374· συναφῶς πρβλ. ἐπίσης Seidler, H., *J. Ph. Fallmerayers geistige Entwicklung*, München 1947· Gollwitzer, H., *Europabild und Europagedanke*, München 1964, σελ. 276 κ. ἐξ.· Voss, Ch., Zur Vor-und Nachgeschichte der Slawophobie von Jakob Philipp Fallmerayer, Ἀνακοίνωσις εἰς: Humbold Kolleg, 14.03.2013-16.03.2013, Prag.

37. Haxthausen, A.F. von, *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands*, Bd. 1-2, Hannover 1847, Bd. 3, Berlin 1852· Bauer, B., *Russland und das Germanenthum*, Charlottenburg 1853· πρβλ. Groh, D., *Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverstéändnisses*, Darmstadt 1959, σελ. 102 καὶ ἑξῆς.

38. Herder, J.G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Weimar 1784-1791.

Τέλος, μίαν ἀξιοσημείωτον — ἕως προφητικήν — εἰκόνα περὶ Ρωσσίας παραθέτει ὁ Γάλλος συγγραφεὺς *Ἀλέξιος Ντὲ Τοκβίλλ* εἰς τὸ περίφημον ἔργον του «*Περὶ τῆς Δημοκρατίας ἐν Ἀμερικῇ*», τὸ 1835, γράφων τὰ ἑξῆς καταπληκτικά:

> «Σήμερον ζοῦν ἐπὶ γῆς δύο μεγάλοι λαοί, οἱ ἀφετηρίες τῶν ὁποίων εἶναι μὲν διάφορες, οἱ ὁποῖοι, ἐν τούτοις, ἐπιδιώκουν τὸν αὐτὸν σκοπόν: οἱ Ρῶσσοι καὶ οἱ Ἀγγλοαμερικανοί... Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν ἐνεργεῖ κυρίως μὲ τὸ μέσον τῆς ἐλευθερίας, ὁ ἄλλος μὲ τὸ μέσον τῆς δουλείας. Οἱ ἀφετηρίες των εἶναι διαφορετικές, οἱ δρόμοι των ἀποκλίνουν, ἀλλά, παρὰ ταῦτα, φαίνεται ἕκαστος ἐξ αὐτῶν προωρισμένος δι' ἑνὸς μυστικοῦ σχεδίου τῆς Προνοίας νὰ κρατήσῃ ἀνὰ χείρας μίαν ἡμέραν τῶν ἡμερῶν τὶς τύχες τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου ἡμίσεως τοῦ κόσμου, ἀντιστοίχως»[39].

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς Ἁγίας Πετρουπόλεως, βεβαίως, ἡ στάσις τῆς Δύσεως ἐφάνταζε οὐχ ἧκιστα ἀντιφατική. Ἐν ὅσῳ ἡ Ρωσσία ἔκειτο μακρὰν τῆς Δύσεως, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Πέτρου, καὶ παρέμενε ἄμοιρος τοῦ *Εὐρωπαϊκοῦ Γεωπολιτικοῦ Συστήματος*, τοῦτο ἐξελαμβάνετο ὑπὸ τῆς Δύσεως ὡς λανθάνουσα ἀπειλή, καὶ ἡ Δύσις δὲν ἐφείδετο συμβουλῶν καὶ παροτρύνσεων πρὸς τοὺς Μοσχοβίτες Ἡγεμόνες ὅπως προβοῦν εἰς τὶς ἀπαιτούμενες μεταρρυθμίσεις καὶ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ Εὐρωπαϊκὸν Σύστημα Ἰσορροπιῶν (μετέπειτα European Concert).

Ἡ Ρωσσία ἔπραξεν ὡς ἐπεθύμει ἡ Ἑσπερία. Ἐνετάχθη εἰς τὸ ὑφιστάμενον σύστημα. Ὡς καὶ ἡ Γαλλικὴ γλῶσσα εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ αὐτονοήτως ὡς ἡ γλῶσσα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν εὐγενῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ 18ου αἰ. Καὶ τώρα, ἑκατόν ἔτη μετέπειτα, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνσωμάτωσις τῆς Χερσαίας / Ἠπειρωτικῆς Δυνάμεως εἰς τὸ Εὐρωπαϊκὸν Γεωπολιτικὸν Σύστημα προσελαμβάνετο ὑπὸ τῶν Ἀνακτοβουλίων καὶ τῶν γνωμηγητόρων τῆς Ἑσπερίας

39. Tocqueville, A. de, *De la Démocratie en Amérique*, Paris 1835-1840· Groh, D., *Russland im Blick Europas*, Frankfurt am Main 1988, σελ. 204 καὶ ἑξῆς.

ὡς ἀπειλή, μείζων μάλιστα, κατ᾽ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἡ εἰρωνεία τῆς Ἱστορίας εἶναι ὅτι ἡ ὡς ἄνω περιγραφείσα κλιμάκωσις τοῦ προπαγανδιστικοῦ, ψυχολογικοῦ πολέμου τῆς Δύσεως κατὰ τῆς Ρωσσίας συνέπεσε μὲ τὴν ἐκδήλωσιν καὶ διάρκειαν τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου, ἤτοι ἑνὸς πολέμου, ὁ ὁποῖος, ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς ψυχραίμου, ὀρθολογικῆς ἀναλύσεως, ἀποδεικνύεται ἐξ ἐπόψεως Στρατιωτικῆς Ἱστορίας ὡς ἕνας κατ᾽ ἐξοχὴν περιωρισμένος συμβατικὸς πόλεμος, ἡ διεξαγωγὴ τοῦ ὁποίου ἐκινήθη ἐντὸς λελογισμένων καὶ μᾶλλον λίαν περιωρισμένων ὁρίων:

- Οὐδὲν τῶν ἐμπολέμων μερῶν ἐγκατέλειψε τὴν σφαίραν τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, τότε ἀπαρεγκλίτως τηρουμένου ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν καὶ Στρατῶν – ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ἔχομε ἀποκομίσει οἱ μεταγενέστεροι ἐκ τῶν κεκηρυγμένων πολέμων καὶ ἀκηρύκτων, παρανόμων ἐπιδρομῶν τοῦ 20οῦ καὶ 21ου αἰώνα.
- Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐπόψεως τεθέντων Ἀντικειμενικῶν Σκοπῶν τοῦ Πολέμου καὶ ἐπιλεγείσης Στρατηγικῆς, ἑκάστη πλευρὰ ἔθεσε καὶ προσεπάθησε νὰ ἐπιτύχῃ περιωρισμένους ἀντικειμενικοὺς σκοπούς, οὐδεμία πλευρὰ ἐπεζήτησε δὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴν συντριβὴν τοῦ Ἐχθροῦ,
- οὔτε ἔρριψε εἰς τὴν πλάστιγγαν τοῦ πολέμου τὸ σύνολον τοῦ δυναμικοῦ της, ἐμψύχου καὶ ἀψύχου,
- οὔτε προέβη εἰς πλήρη κινητοποίησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τούτου[40].

Οὐδεμία σχέσις δηλαδὴ μὲ τὸν *Μεγάλον Πατριωτικὸν Πόλεμον* κατὰ τῆς Ναπολεοντείου ἐπιβουλῆς ἢ μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἀπεκλήθη εἰς τὴν διάλεκτον τῆς Στρατιωτικῆς Ἱστορίας «*Total War*» καὶ τὸ ὁποῖον ἐγνωρίσαμε, τὸ πρῶτον, κατὰ τὰ ἔτη 1863-65, μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Στρατηγικῆς τοῦ Ὁλοκληρωτικοῦ Πολέμου ἐκ μέρους τῶν *Ἡνω-*

40. Περὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου ὅρα ἀνωτέρω, ὑποσημ. ὑπ᾽ ἀριθ. 3.

μένων Πολιτειῶν Ἀμερικῆς εἰς βάρος τῶν *Συνομοσπονδιακῶν Πολιτειῶν Ἀμερικῆς* καὶ τὸ ὁποῖον ἐβιώσαμε, εἰς τὴν γηραιὰν ἤπειρον, *κατ'* ἀμφοτέρους τοὺς Παγκοσμίους Πολέμους. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς τηρήσεως τοῦ μέτρου ὑφ' ὅλων τῶν ἐμπλακέντων εἰς τὰ Κριμαϊκὰ ξενίζει, πράγματι, ἡ ἔντασις τοῦ προπαγανδιστικοῦ πολέμου – πρόγευσις, ἴσως, ὅσων ἐπέπρωτο νὰ ἐπακολουθήσουν κατὰ τοὺς Παγκοσμίους Πολέμους και μετέπειτα.

Ἡ εὐρεία κατίσχυσις ἰσχυρῶν ἀντιρωσσικῶν στερεοτύπων καὶ αἰσθημάτων εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην ἐπέφερε, ὡς εἰκός, τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ρώσσων διανοουμένων τοῦ ρεύματος τῶν *Σλαυοφίλων*, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν *Ivan Vassilevic Kireevskij*[41]. Ἀρχικῶς, ἡ ἀπάντησις ἐκινεῖτο εἰς ἀπολογητικοὺς τόνους. Ἐξεφράζετο ἡ πικρία διὰ τὴν ἀχαριστίαν τῆς Εὐρώπης ἔναντι τῆς Ρωσσίας, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ὁ κυματοθραύστης τῶν Μογγολικῶν ὁρδῶν καὶ ἔσωσε τὴν Εὐρώπην καὶ τὸν πολιτισμόν της ἀπὸ τὸν θανάσιμον κίνδυνον τῆς Ταταρικῆς εἰσβολῆς.

Μετ' οὐ πολὺ ἦλθε καὶ ἡ ἐπιθετικὴ ρωσσικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ πεδίον τῆς Προπαγάνδας, δοθείσα ὑπὸ τοῦ *Nikolaj Jakovlevič Danilevskij*, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε ἐν ἔτει 1869 τὸ βιβλίον του «*Ρωσσία καὶ Εὐρώπη*». Ἐκεῖ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγραφεύς, θεωρηθεὶς καὶ πρόδρομος *τοῦ Oswald Spengler*, διετύπωσε τὴν θέσιν περὶ ὑπεροχῆς τῆς Εὐρασιατικῆς Δυνάμεως, θεμελιώσας ὅμως αὐτήν, αἴφνης, ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παραδοσιακοῦ ἰδεώδους τῆς Ὀρθοδοξίας ἀλλὰ προσφεύγων εἰς τὰ σύγχρονα τότε *κοινωνιο-δαρβινιστικὰ* θεωρήματα[42]. Ὁ Danilevskij ἐξέφρασε τὴν ἄποψιν περὶ βιολογικοῦ κύκλου τῶν πολιτισμῶν καί, ἑπομένως, ἀνόδου καὶ πτώσεως τῶν ἑκάστοτε Μ. Δυνάμεων καθώς, καὶ συναφῶς, τὴν πεποίθησίν του περὶ ἐπικειμένης κατισχύσεως τοῦ ἀνερχομένου Σλαυϊσμοῦ ἔναντι τοῦ Ρωμανικοῦ-Γερμανικοῦ

41. Πρβλ. σχετικῶς Christoff, P.K., *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism*, 3 Bände, Paris 1961-1982· Riasanovsky, N.V., *Russia and the West in the Teachings of Slavophiles. A Study of Romantic Ideology*, Cambridge / Mass. 1952.

42. Danilevskij, N.J., *Russland und Europa. Eine Ansicht der kulturellen und politischen Beziehungen der slavischen Welt zur germanisch-romanischen*, Stuttgart 1920 (Nachdruck 1960).

στοιχείου τῆς Δύσεως, ὁ πολιτισμὸς τῆς ὁποίας ἐτέλει, κατ' αὐτόν, εἰς φάσιν ἱστορικῆς ἀποδρομῆς.

Ἐπὶ τοῦ διεθνοπολιτικοῦ πεδίου, ἐξ ἄλλου, κατ' ἐξοχὴν ἐκφραστὴς τοῦ *Πανσλαυϊσμοῦ* κατέστη ὁ Ρῶσσος Πρέσβυς ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετὰ τὸ 1864, *Νικόλαος Ἰγνάτιεφ* (*Nikolay Pavlovich Ignatyev*), ὁ ὁποῖος ἐφέρετο ἀποφασίσας νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ διπλωματικὴν του ἰδιότηταν καὶ θέσιν, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσῃ κατὰ κεραίαν μίαν ἐνεργὸν πολιτικὴν κατὰ μῆκος τῶν πανσλαυϊστικῶν δοξασιῶν[43]. Νέα τροφοδότησις τῶν ἀντιρωσσικῶν στερεοτύπων τῶν Δυτικῶν ἰθυνουσῶν ἐλὶτ καὶ τῆς Κοινῆς Γνώμης ἐπῆλθε κατὰ τὴν περίοδον τοῦ *τρίτου κατὰ σειρὰν Ρωσσο-Τουρκικοῦ Πολέμου* τοῦ 19ου αἰ. καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος Βερολινείου Συνεδρίου. Ἔγραφε σχετικῶς ὁ *Ντοστογιέφσκυ* τὸ 1877:

> «Περὶ Ρωσσίας ...κυκλοφοροῦν τώρα ἀκόμη καὶ εἰς τὰ πλέον πεπαιδευμένα Κράτη οἱ μεγαλύτερες ἀνοησίες. Ἀλλὰ καὶ πρωτύτερα, μᾶς ἤξευραν εἰς τὴν Εὐρώπην ὀλίγον, μάλιστα δὲ τόσο ὀλίγον ὥστε δὲν μπορούσαμε εἰ μὴ νὰ ἀποροῦμε πῶς τόσον πεφωτισμένοι λαοὶ ἦτο δυνατὸν νὰ προσπαθοῦν τόσον ὀλίγον νὰ γνωρίσουν ἐκείνον τὸν λαόν, τὸν ὁποῖον ἀνέκαθεν ἅπαντες μισοῦν καὶ φοβοῦνται»[44].

Θεαματικὴ *μεταβολὴ* τῆς περὶ Ρωσσίας εἰκόνος τῶν Δυτικῶν ἰθυνουσῶν ἐλὶτ καὶ τῆς Δυτικῆς Κοινῆς Γνώμης, ἀρχικῶς τῆς Γαλλίας, πολὺ ἀργότερον δὲ τῆς Ἀγγλίας, θὰ ἐπέλθῃ μετὰ τὴν εὐρείαν καὶ κρισίμου σημασίας *γεωπολιτικὴν ἀναδιάταξιν* τοῦ 1871 καὶ τὶς ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσες τεκτονικὲς δονήσεις.

Πράγματι, ἀρχομένης τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, ὁπότε ἔλαβε χώραν (πρωτοβουλίᾳ τῆς Γαλλίας, αἰσθανομένης ἤδη

---

43. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δράση τοῦ Ἰγνάτιεφ, ἰδιαιτέρως δὲ γιὰ τὴν διπλωματικὴ θητεία του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅρα Meininger, Th. A., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, Madison / Wisconsin 1970.

44. Dostoevskij, F.M., *Tagebuch eines Schriftstellers*, München 1963, σελ. 430.

τὴν Τευτονικὴν Απειλήν) ἡ ἐντυπωσιακὴ Γαλλο-Ρωσσικὴ διπλωματικὴ προσέγγισις, κυκλοφορεῖ ἐν Γαλλίᾳ ὁ πρῶτος τόμος τοῦ έργου τοῦ *Anatole Leroy-Beaulieus: «Ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Τσάρων»*. Τὸ 1886 ἐκδίδεται τὸ *«Ρωσσικὸν Μυθιστόρημα»* τοῦ *Eugène Melchior de Vogüe*[45]. Τόσον τὸ ἱστορικὸν ὅσον καὶ τὸ λογοτεχνικὸν ἔργον, ἀπευθυνόμενα εἰς συγκεκριμένα τμήματα τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς κοινωνίας, προβάλλουν αἴφνης μίαν εἰκόνα περὶ Ρωσσίας μηδεμίαν σχέσιν ἔχουσαν μὲ ἐκείνην τοῦ *Custine*. Περὶ βαρβαρότητος οὐδεὶς λόγος πλέον. Ἀντιθέτως, τότε ἐμφανίζονται τὰ «μοτίβα» περὶ τῆς *«μελαγχολικῆς ρωσσικῆς ψυχῆς»*, περὶ *οἰκουμενικῆς ἀξίας τῆς Ρωσσικῆς Λογοτεχνίας*, ἡ ὁποία δύναται μάλιστα νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἐγκλωβισθείσης εἰς τὸν Νατουραλισμὸν Γαλλικῆς Λογοτεχνίας κ.ο.κ. Ἐν διαμετρικῇ ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Γάλλους συγγραφεῖς τοῦ 1820, τοῦ 1830 ἢ τοῦ 1840, ὁ *Leroy-Beaulieu* ἀνακαλύπτει *«τὸν Σλαῦον Χριστιανόν, τὸν ἀδελφόν μας τῆς Ἀνατολῆς, ἀποκοπέντα ἐξ Εὐρώπης διὰ τῆς Μογγολικῆς Εἰσβολῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἀλλ' ἐπανελθόντα ἐν Εὐρώπῃ διὰ τοῦ Μ. Πέτρου καὶ τῶν διαδόχων του»*[46]! Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστή. Μεταφράσεις καὶ κυκλοφορία εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην τῶν ἔργων τῶν *Πούσκιν, Γκόγκολ, Ντοστογέφσκυ, Τολστόϊ, Τσέχωφ, Γκόρκι* κ.λ.π.[47]

---

45. Leroy-Beaulieus, A., *L' empire des tsars*, τόμοι 4, 1881, 1882, 1889· Melchior de Vogüe, E., *Roman russe*, 1886· πρβλ. Scherrer, J., «Russland in Selbst-und europäischen Fremdbildern», εις: *Russlandbilder in Europa – Stimmen aus Frankreich, Deutschland und Polen*, Tagung in Genshagen, 1.-2. Dezember 2006.

46. Ἔνθ. ἀνωτ.

47. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ ἀνὰ χείρας πόνημα δὲν ἐγένετο ἰδιαιτέρα ἀναφορὰ εἰς τὴν Γερμανίαν, διότι ἐκεῖ ἀπουσίαζαν, ἀρχικῶς καὶ ἐπὶ μακρόν, τὰ ἰσχυρὰ ἀντιρωσσικὰ αἰσθήματα, ὅπως ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπεκράτησαν ἐπὶ μακρὸν εἰς Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν. Ἀπ' ἐναντίας, λόγῳ τῆς καιρίας συμβολῆς τῶν ρωσσικῶν ὅπλων εἰς τὴν ἥτταν τοῦ Ναπολέοντος, τὸν τερματισμὸν τῆς ταπεινώσεως τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ὑπὸ τῶν Γάλλων εἰσβολέων καὶ τὴν ἀποσόβησιν τῆς Γαλλικῆς ἡγεμονίας ἐν Εὐρώπῃ, ὁ Γερμανικὸς Κόσμος διακατείχετο, ἐπὶ μακρότατον, ὑπὸ θερμῶν φιλορωσσικῶν αἰσθημάτων, ἰδιαίτατα δὲ οἱ συντηρητικοὶ στοχαστὲς καὶ οἱ ἐκφραστὲς τοῦ Ρωμαντισμοῦ. Ἀκόμη καὶ οἱ φιλελεύθεροι ἐθνικιστές, παρὰ τὴν ἀπέχθειαν ἔναντι τοῦ Τσαρικοῦ αὐταρχισμοῦ, ἀτένιζαν μὲ ἀξιοσημείωτον αἰσιοδοξίαν τὸν Ρωσσικὸν Λαόν, θεωροῦντες ὅτι, ἐρχόμενος ἅπαξ εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰ ἰδεώδη τῆς Ἐλευθερίας, θὰ ἐξεγείρετο καὶ ἐκεῖνος κατὰ τῆς

Ἐπανερχόμενοι ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς γεωστρατηγικοῦ καὶ διπλωματικοῦ πεδίου, ὅμως, παρατηροῦμε ὅτι τὸ 1907 ἔλαβε χώραν μεῖζον διπλωματικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ *Ἀνατολικοῦ Ζητήματος*, ἅμα δε καὶ καταλύτην τῆς κινήσεως ἐκείνης τῶν πραγμάτων, ἡ ὁποία ἐπέπρωτο νὰ οδηγήσῃ εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καί, μετ᾽ οὐ πολύ, εἰς τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον: ἡ (βραχύβιος) στρατηγικὴ συνεννόησις μεταξὺ Ρωσσίας και Αὐστρο-Οὐγγαρίας.

Ἡ προκληθείσα ἀνὰ τὰ ἀνακτοβούλια τῆς Εὐρώπης αἴσθησις ὑπῆρξε τοσούτω ζωηροτέρα καθ᾽ ὅσον ἐπρόκειτο περὶ δύο Χερσαίων/Ἠπειρωτικῶν Δυνάμεων ἐχουσῶν ὅλως διάφορες μεταξύ των γεωστρατηγικὲς θεωρήσεις ὡς πρὸς τὴν τύχην τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς μὲν Ἁγίας Πετρουπόλεως διαχρονικῶς ἐπιθυμούσης καὶ ἐπιδιωξάσης τὴν διάλυσιν τοῦ «Ἐμβολίμου Κράτους τῶν Στενῶν», τῆς δὲ Βιέννης σθεναρῶς ὑπερασπιζομένης, ἐπὶ ἕνα αἰώνα, τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότηταν τοῦ «*Μεγάλου Ἀσθενοῦς*» τοῦ Βοσπόρου. Συνεπῶς, προσελάμβανε αὐτοδήλως βαρύνουσαν σημασίαν τὸ ὅτι οἱ δύο κατ᾽ ἐξοχὴν Ἠπειρωτικὲς Δυνάμεις συνεφώνουν, αἴφνης, εἰς μίαν κοινὴν γραμμήν, συνισταμένην εἰς τὴν ἀποδοχὴν, ἀπὸ Ρωσσικῆς πλευρᾶς, τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐπιρροῆς τῆς Βιέννης πρὸς τὸ Δυτικὸν τμῆμα τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου (ἀνάγνωθι: Βοσνία-Ἑρζεγοβίνη) ἐπ᾽ ἀνταλλάγματι παροχῆς ὑποστηρίξεως, ἐκ μέρους τῶν Ἀψβούργων, πρὸς τὴν Ἁγίαν Πετρούπολιν εἰς τὸ ζήτημα τῆς διανοίξεως τῶν Στενῶν διὰ τὰ Ρωσσικὰ πολεμικὰ σκάφη[48].

Οὕτω, μετὰ τὴν πραξικοπηματικὴν προσάρτησιν τῆς (Ἑλληνικωτάτης) Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας (1885), ἤρχετο τώρα ἡ προσάρτησις τῆς Βοσνίας-Ἑρζεγοβίνης ὑπὸ τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας νὰ καταδείξῃ εἰς τὰ

ἀπολυταρχίας. Ἀκόμη καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ., τὴν ἐκτίμησιν τῶν καλλιεργημένων Γερμανῶν ἔναντι τῆς Ρωσσίας καὶ τοῦ λαοῦ της δύναται κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσῃ εἰς τὰ ἔργα τόσον διαφορετικῶν στοχαστῶν, ὅπως ὁ *Φρειδερῖκος Νίτσε*, ὁ *Τόμας Μὰνν* ἢ ὁ *Ρίλκε*.

48. Ἠλιοπουλος, *Βαλκανικοὶ Πόλεμοι: τὸ γεωπολιτικόν-γεωστρατηγικὸν καὶ διεθνοπολιτικὸν περιβάλλον*. Εἰσήγησις εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἡμερίδαν τῆς ΣΠΑ-ΣΔΙΕΠ διοργανωθείσαν ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 100 ἐτῶν ἀπὸ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, Ἀεροπορικὴ Βάσις Δεκελείας, 16/11/2012.

ἔθνη τῆς χερσονήσου ὅτι τὸ περιώνυμον δόγμα τῆς Ὀθωμανικῆς (ἐδαφικῆς) «*integrité*», ὁ μέχρι τότε καὶ ἐπὶ μακρὸν ἀκρογωνιαῖος λίθος τῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, δὲν ἴσχυε πλέον· ἤ, πάντως, δὲν ἴσχυε τόσον ἀπολύτως καὶ αὐτονοήτως ὡς συνέβαινε καθ' ἅπασαν, σχεδόν, τὴν διάρκειαν τοῦ 19ου αἰ.

Ἐν τούτοις, ἡ ἐντυπωσιακή, ἀναντιλέκτως, ἐπέκτασις τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τῆς *Καισαρο-Βασιλικῆς Μοναρχίας* (*Kaiserliche und Königliche Monarchie*) μέχρι Σεραγέβου, μὴ συνοδευθεῖσα ὑπὸ τῆς ὑπεσχημένης ἱκανοποιήσεως τῆς Ἁγίας Πετρουπόλεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν Στενῶν (τοῦτο μὲν ἐξ αἰτίας προδήλου ἀπροθυμίας τῆς Βιέννης, τοῦτο δὲ λόγῳ σφοδρᾶς ἀντιδράσεως τῆς Ἀλβιῶνος εἰς τὸ ἐνδεχόμενον Αὐστρο-Ρωσσικῆς συμπράξεως) ἔτρωσεν, διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, τὸ γόητρον καὶ τὸν ἐγωϊσμὸν τοῦ Τσάρου (ὅπως, ἄλλως τε, τὸ 1856 καὶ τὸ 1878). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπάντησις τῆς *Ἄρκτου* πρὸς τὴν Βιέννην δὲν ἐβράδυνε: Ἦλθε τὸ 1912, λαβοῦσα τὴν μορφὴν τῆς διπλωματικῆς καὶ στρατιωτικῆς συμμαχίας μεταξὺ τῶν Βασιλείων Σερβίας καὶ Βουλγαρίας, ἐπιτευχθείσης ὑπὸ Ρωσσικὴν ἐπίνευσιν καὶ καθοδήγησιν, ἐχούσης δὲ σαφέστατα καὶ ἀριδηλότατα γεωστρατηγικὸν πρόσημον ὄχι μόνον ἀντι-τουρκικόν ἀλλὰ καὶ ἀντι-αὐστριακόν[49].

Τὴν ἐπισφράγισιν τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς τοῦ διεθνοῦς συσχετισμοῦ ἰσχύος ἐσήμανεν ἡ προσχώρησις (1907) τῆς Ἁγίας Ρωσσίας εἰς τὴν *Entente cordiale* («*Ἐγκάρδιος Συνεννόησις*»), ὡς ἀπεκλήθη ἡ προηγουμένως συναφθεῖσα συμμαχία Λονδίνου-Παρισίων. Τελικὸς καί, ἀναντιλέκτως, πλέον ἐντυπωσιακὸς σταθμὸς εἰς τὴν προσέγγισιν Δύσεως-Ρωσσίας ὑπῆρξε ἡ κατ' ἀρχὴν (καὶ βραχύβιος καί, ἐν τέλει, μὴ τηρηθεῖσα, ὡς ἔμελλε δειχθεῖ) συμφωνία μεταξὺ Μεγάλης Βρεττανίας, Γαλλίας καὶ Ἁγίας Ρωσσίας ὑπὲρ προσαρτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Στενῶν ὑπὸ τῆς Ρωσσίας (Συμφωνία Κ/πόλεως τῆς 18ης Μαρτίου 1915)[50].

---

49. Ἔνθ. ἀνωτ.

50. Kinder – Hilgemann, dtv-Atlas zur Weltgeschichte, Bd. (τόμ.) II, σελ. 401.

Ἀντὶ ὑστερογράφου, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὁλικὴ ἀνατροπὴ τῆς περὶ Ρωσσίας εἰκόνος εἰς τὴν Δύσιν ἐπῆλθε διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ κλασσικοῦ μυθιστορήματος «*Μιχαὴλ Στρογκώφ*» τοῦ Ἰουλίου Βερν, τὸ 1876. Ἡ ἀπὸ τῶν Ναπολεοντείων Πολέμων χρονολογουμένη ἐφιαλτικὴ εἰκὼν τῶν πολεμοχαρῶν *Κοζάκων* εἰσβαλόντων εἰς Παρισίους ἀνῆκε πλέον ἀμετακλήτως εἰς τὸ παρελθόν. Ἀντ᾽ αὐτῆς, ἐπικρατεῖ πλέον ἡ εἰκών τοῦ *Στρογκώφ:* ὡραῖος νέος, ἔχων γενναῖα τὰ φρονήματα, ἀνδρεῖος, πιστὸς εἰς τὸν Αὐτοκράτορα, μὲ ὑψηλὴν αἴσθησιν τιμῆς, εὐγενὴς καὶ ὑπερασπιζόμενος, κατ᾽ οὐσίαν, τὶς ἀξίες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ ἔναντι τῆς αἰφνιδίας ἀπειλῆς ἰταμοῦ βαρβάρου ἐπιδρομέως[51].

51. Vernes, Jules, *Michel Strogoff*, 1876· πρβλ. Scherrer, *Russland*.

Илиас Илиопулос

Вчерашний идеальный противник – сегодняшний неожиданный союзник: место континентальной силы России в геостратегичском проекте Запада накануне Первой мировой войны

В течение большей части XIX века – по крайней мере начиная с окончательного поражения наполеоновской Франции в битве при Ватерлоо – самое напряженное и всеобъемлющее международное дипломатическое и геостратегическое противостояние развивалось между Великобританией, мощной морской державой, и Россией, мощной континентальной державой. И хотя это геополитическое соотношение сил радикально видоизменилось после объединения Германии в 1871 году, на протяжении всего XIX века пропагандистская и психологическая война против России разгоралась все с большей силой, и ее кульминацией стала Крымская война. Естественно, западноевропейские антирусские стереотипы и позиции вызвали реакцию русских интеллигентов-славянофилов, прежде всего И.В. Киреевского, но и Н.Я. Данилевского, который выразил идею превосходства евразийской силы, сформулированную им на основе не традиционных православных ценностей, а современных социал-дарвинистских воззрений.

Βιβλιογραφια

Bauer, Bruno, *Russland und das Germanenthum*, Charlottenburg 1853.

Baumgart, Winfried, *Der Friede von Paris. Studien zum Verhältnis von Kriegsführung, Politik und Friedensbewahrung*, München 1972.

Baumgart, W., *The Crimean War, 1853-1856*, London 1999.

Βερεμη, Θανου, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα 1977.

Christoff, Peter K., *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism*, 3 Bände, Paris 1961-1982.

Churchill, Winston S., *The Second World War*, Vol. 1: «The Gathering Storm», London 1985 (first publication 1948).

Custine, Marquis Astolphe de, *La Russie en 1839*, Vol. I., 1843.

Danilevskij, Nikolaj Jakovlevič, *Russland und Europa. Eine Ansicht der kulturellen und politischen Beziehungen der slavischen Welt zur germanisch-romanischen*, Stuttgart 1920 (Nachdruck 1960).

Dostoevskij, Fyodor Mikhailovich, *Tagebuch eines Schriftstellers*, München 1963.

Ἠλιοπουλος, Ἠλιας, *Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Στρατηγικὴ τῆς Ναυτικῆς Ἰσχύος. Εἰσαγωγὴ στὶς θεμελιώδεις ἔννοιες*, Ἀθῆναι 2010.

Ἠλιοπουλος, Ἠλ., *Βαλκανικοὶ Πόλεμοι: τὸ γεωπολιτικόν-γεωστρατηγικόν καὶ διεθνοπολιτικὸν περιβάλλον*. Εἰσήγησις εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἡμερίδαν τῆς ΣΠΑ-ΣΔΙΕΠ διοργανωθείσαν ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 100 ἐτῶν ἀπὸ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, Ἀεροπορικὴ Βάσις Δεκελείας, 16/11/2012.

Figes, Orlando, *Krimkrieg: Der letzte Kreuzzug*, Berlin 2011.

Gleason, J.H., *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of Interaction of Policy and Public Opinion*, Cambridge / Mass. 1950.

Gollwitzer, H., *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, Göttingen 1972.

Gollwitzer, Heinz, *Europabild und Europagedanke*, München 1964.

Groh, Dieter, *Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses*, Darmstadt 1959.

—, *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*, Neuwied 1961.

—, *Russland im Blick Europas*, Frankfurt am Main 1988.

HAXTHAUSEN-ABBENBURG, August Franz Ludwig Maria Freiherr von, *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands*, Bd. 1-2, Hannover 1847, Bd. 3, Berlin 1852.

HEGEL, GEORG WILHLEM FRIEDRICH, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Bd. IV: *Die germanische Welt. Auf Grund der Handschriften* hg. von Georg Lasson, Berlin 1970.

HERBERSTEIN, SIEGMUND VON, *Das alte Russland*, Zürich 1984.

HERDER, JOHANN GOTTFRIED, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Weimar 1784-1791.

HÖSCH, EDGAR, *Geschichte der Balkanländer; Von der Frühzeit bis zur Gegenwart,* München 1988.

—, «Orthodoxie und "Rechtsgläubigkeit" im Moskauer Russland», εις: Halbach Uwe u.a. (Hrsg,) *Geschichte Altrusslands in der Begriffswelt ihrer Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Günther Stökl,* Stuttgart 1986.

«Karl Marx und Friedrich Engels», Briefe Januar 1852 – Dezember 1855, εις: *Marx/Engels, Werke*, Bd. 28

KELLER, MECHTHILD, «Wegbereiter der Aufklärung: Gottfried Wilhelm Leibniz' Wirken für Peter den Grossen und sein Reich», εις: KELLER (επιμ.), *Russen und Russland aus deutscher Sicht. 9.-17. Jahrhundert, West-östliche Spiegelungen,* Reihe A, Bd. 1, München 1988, σελ. 391-414.

KINDER, HERMANN – HILGEMANN, WERNER, *dtv-Atlas zur Weltgeschichte* (Deutscher Taschenbuch Verlag), 25. Ausgabe 1991.

KRAUTHEIM, HANS-JOBST, *Öffentliche Meinung und imperiale Politik. Das britische Russlandbild 1815-1854,* Berlin 1977.

LAMBERT, ANDREW D., *The Crimean War: British Grand Strategy, 1853-1856*, New York 1990.

—, «Preparing for the Russian War: British Strategic Planning, March 1853 – March 1854», εις: HARDING, R. (επιμ.), *Naval History 1680-1850*, Aldershot / Hampshire 2006.

LEROY-BEAULIEUS, ANATOLE, *L' empire des tsars*, τόμοι 4, 1881, 1882, 1889.

LEWIS, BERNHARD, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968.

LUKS, LEONID, «Gehört Russland zu Europa?», εἰς: http://www.ku.de/forschungseinr/zimos/publikationen/forum/eichstaetter-vortraege/22003luks

MALIA, MARTIN, *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum,* Cambridge / Mass. 1999.

MARTIN, KINGSLEY, *The Triumph of Lord Palmerston. A Study of Public Opinion in England before the Crimean War,* London 1963.

Ἰδεώδης ἐχθρός χθές – ἀπροσδόκητος σύμμαχος σήμερα

McNally, R.T., «Das Russlandbild der französischen Publizistik zwischen 1814 und 1843», εις: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 6 (1958), σελ. 82-169.

Meininger, Thomas A., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, Madison / Wisconsin 1970.

Melchior de Vogüe, Eugène, *Roman russe,* 1886.

Philipp, Werner, «Die gedanklichen Begründung der Moskauer Autokratie bei ihrer Entstehung», εις: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 15 (1970).

Poussou, Jean-Pierre, «Massacres, terreur et vertu», *Histoire, économie et societé*, Volume 10, no 10-1, 55-69.

Riasanovsky, Nicholas V., *Russia and the West in the Teachings of Slavophiles. A Study of Romantic Ideology*, Cambridge / Mass. 1952.

Scherrer, Jutta, «Russland in Selbst-und europäischen Fremdbildern», εις: *Russlandbilder in Europa – Stimmen aus Frankreich, Deutschland und Polen,* Tagung in Genshagen, 1.-2. Dezember 2006.

Seaton, Albert, *The Crimean War: A Russian Chronicle*, London 1977.

Secher, Reynald, *La Vendée Vengée: Le genocide franco-français, Thèse de Doctorat d' Etat,* Paris 1986.

Secher, Reynald, *La désinformation autour des guerres de Vendée et du genocide vendéen*, Anet 2009.

Seidler, Herbert, *J. Ph. Fallmerayers geistige Entwicklung*, München 1947.

Taylor, Alan John Percivale, «Crimea: The War That Would Not Boil», εις: *Europe: Grandeur and Decline*, London 1974.

Tocqueville, Alexis de, *De la Démocratie en Amérique*, Paris 1835-1840.

Vernes, Jules, *Michel Strogoff*, 1876.

Voss, Christian, *Zur Vor-und Nachgeschichte der Slawophobie von Jakob Philipp Fallmerayer*, Ανακοίνωσις εις: Humbold Kolleg, 14.03.2013-16.03.2013, Prag.

93

Νικόλαος Παπαστρατηγάκης

Ρωσική διπλωματία και το ζήτημα συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1914

Η στάση της τσαρικής διπλωματίας απέναντι στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν έχει ερευνηθεί συνεκτικά και εις βάθος. Η έκδηλη έλλειψη εξειδικευμένων μονογραφιών υποχρεώνει τους ιστορικούς να συμβουλεύονται τις υπάρχουσες μελέτες που εξετάζουν την ευρύτερη εξωτερική πολιτική των δύο κρατών μεταξύ των ετών 1914-1917. Δυστυχώς, οι μελέτες αυτές αναφέρουν επιλεκτικά και αποσπασματικά, δίχως διεισδυτική ανάλυση, μεμονωμένα επεισόδια τα οποία χαρακτηρίζουν τις διμερείς σχέσεις της Ρωσίας με την Ελλάδα εκείνα τα χρόνια[1]. Το παρόν άρθρο αποτελεί μία πρώτη ενδελεχή προσέγγιση μέρους του θέματος. Συγκεκριμένα, η εργασία εστιάζει στα στρατηγικής φύσεως κίνητρα και στη διπλωματική τακτική του ρωσικού Υπουργείου των Εξωτερικών αναφορικά με το ζήτημα συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μεταξύ Αυγούστου και Σεπτεμβρίου του 1914[2].

1. Ενδεικτικά βλέπε: A. Dallin et al., *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914-1917*, Νέα Υόρκη 1963· G. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Θεσσαλονίκη 1974· V. Emets, *Ocherki vneshnei politiki Rossii v period Pervoi Mirovoi Voiny: Vzaimootnosheniia Rossii s soiuznikami po voprosam vedeniia voiny*, Μόσχα 1977· C. Smith, *The Russian Struggle for Power 1914-1917: A Study of Russian Foreign Policy during the First World War*, Νέα Υόρκη 1956· C. Theodoulou, *Greece and the Entente August 1 1914 – September 25 1916*, Θεσσαλονίκη 1971. Σημειώνεται ότι, για τους αναγνώστες οι οποίοι δεν κατέχουν τη ρωσική γλώσσα, οι τίτλοι των ρωσικών πηγών στις υποσημειώσεις μεταγράφονται σε λατινικούς χαρακτήρες μέσω της χρήσης μιας εκδοχής του συστήματος της Αμερικανικής Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου.

2. Στις αρχές του 20ού αιώνα τόσο στη Ρωσία όσο και στην Ελλάδα ίσχυε το Ιουλιανό ημερολόγιο, το οποίο υπολειπόταν κατά 13 ημέρες του Γρηγοριανού. Προς διευκόλυνση του αναγνωστικού κοινού, οι ημερομηνίες που αναγράφονται στο κυρίως κείμενο αντιστοιχούν στο Γρηγοριανό.

Η εμπλοκή της Αυτοκρατορικής Ρωσίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην απόφαση του Τσάρου Νικολάου Β΄ και των υπουργών του να στηρίξουν, ακόμη και με στρατιωτικά μέτρα, τον μοναδικό αξιόπιστο σύμμαχό της χώρας τους στα Βαλκάνια, τη Σερβία, η οποία απειλείτο από τις σκληρές αξιώσεις της Αυστροουγγαρίας. Τυχούσα αποδυνάμωση της Σερβίας θα απέβαινε μοιραία για τα γεωστρατηγικά συμφέροντα της Ρωσίας τόσο στη Χερσόνησο του Αίμου όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπονομεύοντας τη συνολικότερη θέση της ως Μεγάλης Δύναμης[3]. Τουλάχιστον μέχρι τα μέσα Σεπτεμβρίου του 1914, όμως, η τσαρική κυβέρνηση δεν είχε καθορίσει τις εδαφικές και άλλες αποζημιώσεις που θα επεδίωκε να λάβει μετά την τελική νίκη επί των Κεντρικών Δυνάμεων, δηλαδή της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας[4].

Τον Αύγουστο του 1914, εξαιτίας γεωγραφικών περιορισμών και του υφιστάμενου επιτελικού επιχειρησιακού σχεδιασμού, η Ρωσία αδυνατούσε να παράσχει άμεση στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία. Το ίδιο ίσχυε για τη Βρετανία και τη Γαλλία, που μαζί με τη Ρωσία απάρτιζαν τον συνασπισμό των Δυνάμεων της Αντάντ[5]. Ως εκ τούτου, η Σερβία ήταν αναγκασμένη να αντιμετωπίσει από μόνη της την εισβολή του αυστροουγγρικού στρατού, παρατάσσοντας όλες σχεδόν τις διαθέσιμες στρατιωτικές δυνάμεις στα βόρεια εδάφη της χώρας. Ελλόχευε, ωστόσο, ο κίνδυνος πως ανά πάσα στιγμή η Οθωμανική Αυτοκρατορία και πρωτίστως η Βουλ-

---

3. D. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, Λονδίνο 1983· D. Geyer, *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860-1914*, Μ. Βρετανία 1987. Για μία διαφορετική θεώρηση βλέπε: S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Καίμπριτζ/Μασαχουσέτη 2011.

4. G. Malone, «War Aims Toward Germany», στο: Dallin et al., *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, σελ. 124-161, εδώ σελ. 126-127.

5. Βλέπε τα σχετικά κεφάλαια σε: W. Fuller, *Strategy and Power in Russia 1600-1914*, Νέα Υόρκη 1992· P. Kennedy (επιμ.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, Βοστόνη 1985· N. Stone, *The Eastern Front 1914-1917*, Λονδίνο 1998· A. Zaionchkovskii, *Podgotovka Rossii k imperialisticheskoi voine: Ocherki voennoi podgotovki i pervonachalnykh planov*, Λένινγκραντ 1926· S. Williamson, *The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War 1904-1914*, Καίμπριτζ/Μασαχουσέτη 1969.

γαρία, οι οποίες αν και ουδέτερες ήταν ευνοϊκά διακείμενες προς τις Κεντρικές Δυνάμεις, θα μπορούσαν να επιτεθούν στα νώτα του σερβικού στρατού[6].

Θεωρητικά, τον κίνδυνο αυτόν θα μπορούσε να αντισταθμίσει η Ελλάδα, η οποία τον Ιούνιο του 1913 είχε συνάψει συμμαχία με τη Σερβία. Το καλοκαίρι του 1914, η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπιζε σοβαρές προκλήσεις. Η Αθήνα ανησυχούσε, υποπτευόμενη πως η Βουλγαρία θα προσπαθούσε δια της βίας να ανακαταλάβει τα εδάφη που είχε χάσει από την Ελλάδα κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (1913), και κυρίως την περιοχή της Καβάλας. Την ίδια στιγμή, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν τεταμένες σε οριακό σημείο, ένεκα των βλέψεων της Υψηλής Πύλης να ανακτήσει την κυριαρχία της σε κάποια από τα νησιά του Αιγαίου που είχαν περιέλθει στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (1912-1913). Υπό αυτήν την οπτική, μέχρι τις αρχές Αυγούστου, η ελληνική πολιτική ηγεσία και συγκεκριμένα ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ διακήρυτταν ότι η Ελλάδα δεν θα επενέβαινε σε μια περιορισμένη πολεμική σύγκρουση Σερβίας και Αυστροουγγαρίας, διατηρώντας ωστόσο στάση ευμενούς ουδετερότητας προς το Βελιγράδι. Παρά ταύτα, ήταν αποφασισμένοι η Ελλάδα να ενεργήσει στρατιωτικά υπέρ της Σερβίας σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης εναντίον της συμμάχου της[7].

Ήδη από την 23η Ιουλίου, ο Ρώσος Διπλωματικός Επιτετραμμένος στη Σερβία, Βασίλι Στράντμαν, είχε αναφέρει στην Αγία Πετρούπολη πως το Βελιγράδι συμπέραινε ότι η Ελλάδα δεν θα προστάτευε τα μετόπισθεν του σερβικού στρατού από βουλγαρική επίθεση λόγω των πολύ τεταμένων σχέσεών της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία[8]. Τις

6. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναφέρεται επίσης και ως Τουρκία.

7. Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 1-2, 8-14, 16-20· Theodoulou, *Greece and the Entente*, σελ. 15-19· Λ. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918: Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 29-38, 70-81, 83-85.

8. Στράντμαν στον Σαζόνοφ, αναφορά 41, 10 Ιουλίου/23 Ιουλίου 1914, *Mezhdunarodnye otnosheniia v epokhu imperializma* [*Movei*], Μόσχα

επόμενες ημέρες, ο προσωρινός αναπληρωτής του επικεφαλής της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα γνωστοποίησε στην Αγία Πετρούπολη την πρόθεση της Ελλάδας να κρατήσει στάση ουδετερότητας και να τηρήσει τις υποχρεώσεις της προς τη Σερβία εάν στην τελευταία επιτίθονταν η Βουλγαρία ή και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπροσθέτως, η Αθήνα θα επέτρεπε και τη μεταφορά εφοδίων προς τη Σερβία δια μέσου του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Ο Στρέιτ δικαιολόγησε την απόφαση της χώρας του, λέγοντας πως αυτή δεν μπορούσε να συμπαρασταθεί ουσιαστικά στη Σερβία εναντίον της Αυστροουγγαρίας, δεδομένης της ανάγκης διάθεσης επαρκών στρατιωτικών μονάδων της για την αναχαίτιση βουλγαρικής εισβολής στην Ελλάδα από ξηράς αλλά και για την προστασία των παραλίων της[9].

Μέχρι την 3η Αυγούστου, ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών, Σεργκέι Σαζόνοφ, δεν προσπάθησε να μεταπείσει την Αθήνα, αλλά λαμβάνοντας υπόψιν γεωστρατηγικές παραμέτρους κατέβαλλε προσπάθειες να προκαλέσει την επέμβαση της εξίσου ουδέτερης Ρουμανίας στο πλευρό της Αντάντ, δίχως όμως αποτέλεσμα[10]. Παράλληλα, η Αγία Πετρούπολη έδωσε έμφαση στον προσεταιρισμό της Σόφιας προκειμένου να αποτρέψει βουλγαρικό χτύπημα στα νώτα του σερβικού στρατού. Καθότι η Βουλγαρία διέθετε μεγάλο και αξιόμαχο στρατό, ακόμη και στρατιωτική επέμβαση της Ελλάδας υπέρ της Σερβίας δεν θα αποτελούσε επαρκή εγγύηση. Γενικότερα, η στρατιωτική συνεισφορά της Βουλγαρίας στον πόλεμο θα ήταν ιδιαίτερα ευεργετική για την Αντάντ. Η ρωσική κυβέρνηση είκαζε ότι ενεργή συμμετοχή της Βουλγαρίας στο πλευρό του ενός ή του άλλου εμπόλεμου συνασπισμού θα μπορούσε να συμπαρασύρει ανάλογα τα γειτονικά κράτη. Κρίσιμο παράγοντα αποτελούσε και η γεωγραφική

1931-1940, σειρά [σειρ.] 3η, τόμος [τόμ.] V, Νούμερο καταχώρησης εγγράφου στη συλλογή [No.] 9.

9. Ουρούσοφ στον Σαζόνοφ, τηλεγράφημα [τηλ.] 152, 14/27 Ιουλίου 1914, *ό.π.*, No. 144· Ουρούσοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 153, 14/27 Ιουλίου 1914, *ό.π.*, No. 145· Ουρούσοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 161, 17/30 Ιουλίου 1914, *ό.π.*, No. 315.

10. A. Rieber, «Russian Diplomacy and Romania», στο: Dallin et al., *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, σελ. 235-275, εδώ σελ. 236-244.

εγγύτητα της Βουλγαρίας στα υπό τουρκικό έλεγχο Στενά των Δαρδανελίων και του Βοσπόρου. Δια μέσου των Στενών διακομιζόταν μεγάλος όγκος των εξαγώγιμων προϊόντων, οι πρόσοδοι των οποίων συντηρούσαν τη σταθερότητα της ρωσικής οικονομίας. Η ρωσική διπλωματία προειδοποίησε τη Σόφια να μην προβεί σε εχθρικές πράξεις προς τη Σερβία. Συγχρόνως, υποσχέθηκε στη Βουλγαρία αόριστες παραχωρήσεις σερβικών εδαφών ως αντάλλαγμα για τη φιλία της. Οι πρωτοβουλίες αυτές, όμως, δεν είχαν αίσια έκβαση[11].

Μετά την 3η Αυγούστου, η μετεξέλιξη της ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ της Σερβίας και της Αυστροουγγαρίας σε γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης. Από τη μία πλευρά, ο Βενιζέλος, τα περισσότερα από τα μέλη του υπουργικού του συμβουλίου, καθώς και η πλειοψηφία της κοινής γνώμης πίστευαν ότι γεωστρατηγικοί και οικονομικοί λόγοι καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη η Ελλάδα να ταχθεί με το μέρος της Αντάντ. Από την άλλη πλευρά, ο νυμφευμένος με την αδελφή του Γερμανού Αυτοκράτορα Κωνσταντίνος, τα μέλη της Αυλής, το Γενικό Επιτελείο Στρατού αλλά και ο Στρέιτ έτρεφαν ισχυρά φιλογερμανικά αισθήματα και ήταν πεπεισμένοι πως η Ελλάδα είχε κοινά γεωστρατηγικά συμφέροντα με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ωστόσο, εξαιτίας διαφόρων παραγόντων, εκτιμούσαν ότι η διατήρηση ουδετερότητας συνιστούσε την ενδεδειγμένη λύση[12]. Ο Κωνσταντίνος, μάλιστα, παραμερίζοντας τις προσωπικές του προτιμήσεις, την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου αρνήθηκε το κάλεσμα του Κάιζερ για σύμπραξη της Ελλάδας με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Την 6η Αυγούστου, το ελληνικό υπουργικό συμβού-

11. J. Potts, «The Loss of Bulgaria», στο: Dallin et al., *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, σελ. 194-234, εδώ σελ. 206-207· Smith, *Russian Struggle for Power*, σελ. 30-32. Σχετικά με τα Στενά βλέπε: A. Bodger, «Russian and the End of the Ottoman Empire», στο: M. Kent (επιμ.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1984, σελ. 76-110, εδώ σελ. 83-84, 96-97· D. Spring, «Russian Foreign Policy: Economic Interests and the Straits Question», στο: R. McKean (επιμ.), *New Perspectives in Modern Russian History*, Λονδίνο 1992, σελ. 203-221.

12. Για παράδειγμα, οι ακτές και οι θαλάσσιες επικοινωνίες της χώρας θα ήταν στο έλεος του βρετανικού και του γαλλικού στόλου στην περίπτωση που η Ελλάδα συμμαχούσε με τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία.

λιο, υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου, χωρίς να θέτει προϋποθέσεις και να ορίζει συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα, αποφάσισε ότι η Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης, όμως, ο Βενιζέλος προέβαλε την άποψη πως η στάση ουδετερότητας έπρεπε να εγκαταλειφθεί είτε στην περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης κατά της Σερβίας είτε εάν οι Δυνάμεις της Αντάντ αποδέχονταν την Ελλάδα ως σύμμαχό τους, προσφέροντας ικανοποιητικούς όρους ύστερα από διαβουλεύσεις, την έναρξη των οποίων θα εγκαινίαζε η ελληνική κυβέρνηση[13].

Την επόμενη ημέρα, ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τον επικεφαλής της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα, Πρίγκιπα Ελίμ Ντεμίντοφ, ο οποίος είχε επιστρέψει στα καθήκοντά του. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός εξέφρασε την αμέριστη προσωπική του σύμπνοια και υποστήριξη προς την Αντάντ. Προσέθεσε πως ο Κωνσταντίνος όχι μόνον είχε απορρίψει προτάσεις για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας, αλλά και ότι στήριζε πλήρως τις ανειλημμένες συμμαχικές δεσμεύσεις της Αθήνας προς το Βελιγράδι. Στη συνέχεια, ο Βενιζέλος είπε στον Ντεμίντοφ ότι η συγκρότηση ενός βαλκανικού μπλοκ εχθρικού προς την Αυστροουγγαρία θα αποτελούσε μια εξαιρετικά ευνοϊκή εξέλιξη για τη Ρωσία. Ως αντίτιμο για τη συμμετοχή τους, τα εμπλεκόμενα κράτη θα λάμβαναν εδαφικές αποζημιώσεις. Η Ρουμανία θα προσαρτούσε τις αυστροουγγρικές περιοχές της Τρανσυλβανίας, η Βουλγαρία εδάφη της σερβικής Μακεδονίας μέχρι και την πόλη του Μοναστηρίου, ενώ η Σερβία τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, όπως και τη βόρεια Αλβανία. Τέλος, η Ελλάδα θα αποκτούσε τη νότια Αλβανία, με την εξαίρεση του λιμανιού του Αυλώνα, το οποίο θα περνούσε στον έλεγχο της Ιταλίας. Ο Βενιζέλος προέτρεψε τη Ρωσία να διαμεσολαβήσει άμεσα για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου. Ο Ντεμίντοφ διαβίβασε αμέσως την πρόταση του Βενιζέλου στην Αγία Πετρούπολη[14].

---

13. Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 25, 28-29, 32, 60, 62-71· Theodoulou, *Greece and the Entente*, σελ. 19-24.

14. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 171, 25 Ιουλίου / 7 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μέρος [μερ.] 1, No. 29.

Παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις, ο Σαζόνοφ εξακολουθούσε να καταβάλλει προσπάθειες αποσκοπώντας στη στρατιωτική επέμβαση της Ρουμανίας στο πλευρό της Ρωσίας και των συμμάχων της. Ένας από τους όρους που έθετε ο Ρουμάνος Πρωθυπουργός ήταν ότι οι Δυνάμεις της Αντάντ όφειλαν να εγγυηθούν την ουδετερότητα της Βουλγαρίας. Πίστευε πως η Σόφια θα συναινούσε μόνον εάν η Ελλάδα και η Σερβία της προσέφεραν εδαφικές παραχωρήσεις[15]. Ταυτόχρονα, ο Σαζόνοφ προσπαθούσε να πείσει τον Σέρβο Πρωθυπουργό Νίκολα Πάσιτς να εξουσιοδοτήσει τη Ρωσία να μεσολαβήσει εκ μέρους της χώρας του ώστε να εξασφαλιστεί η ουδετερότητα της Σόφιας ή η παροχή άμεσης βοήθειας από τη Βουλγαρία με αντίτιμο μακεδονικά εδάφη υπό σερβικό έλεγχο. Ο Πάσιτς συμφώνησε, αναφέροντας επίσης ότι εάν η Σόφια δεσμευόταν να διατηρήσει την ουδετερότητά της και να υποστηρίξει την Ελλάδα σε ενδεχόμενη τουρκική επίθεση τότε η ελληνική κυβέρνηση θα δεχόταν με μεγαλύτερη ευκολία να συνεπικουρήσει τη Σερβία. Φρονούσε πως η υλοποίηση αυτού του σχεδίου μπορούσε να πραγματοποιηθεί εφόσον η Ελλάδα παραχωρούσε την Καβάλα στη Βουλγαρία και λάμβανε ως αντάλλαγμα τη Βόρειο Ήπειρο. Την 9η Αυγούστου, ο Ρώσος Διπλωματικός Επιτετραμμένος στη Νις τηλεγράφησε ότι ο Πάσιτς, κατανοώντας την ανάγκη διασφάλισης των μετόπισθεν αλλά και προκειμένου να κάμψει την αντίδραση των στρατιωτικών αρχών όσον αφορά σερβικές εδαφικές παραχωρήσεις στη Σόφια, διατύπωσε την άποψη πως η μεταβίβαση ελληνικών μακεδονικών εδαφών στη Βουλγαρία θα ήταν επιθυμητή[16].

Τη 10η Αυγούστου, ο Σαζόνοφ ενημέρωσε τους επικεφαλής των ρωσικών διπλωματικών αποστολών στις βαλκανι-

---

15. Ποκλέβσκι στον Σαζόνοφ, τηλ. 199, 25 Ιουλίου / 7 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 30· Rieber, «Russian Diplomacy and Romania», σελ. 27-28.

16. Στράντμαν στον Σαζόνοφ, τηλ. 311, 24 Ιουλίου / 6 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, VI, μερ. 1, No. 19· Στράντμαν στον Σαζόνοφ, τηλ. 315, 25 Ιουλίου / 7 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, υποσημείωση 2 στη σελ. 45· Στράντμαν στον Σαζόνοφ, τηλ. 331, 27 Ιουλίου / 9 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 47· Potts, «The Loss of Bulgaria», σελ. 207-208· Smith, *Russian Struggle for Power*, σελ. 32. Λόγω της αυστροοουγγρικής εισβολής, η πρωτεύουσα της Σερβίας είχε μεταφερθεί από το Βελιγράδι στη Νις.

κές πρωτεύουσες ότι, καθώς η Σερβία είχε ήδη συμφωνήσει να αποζημιώσει εδαφικά τη Βουλγαρία, επιπρόσθετες ελληνικές παραχωρήσεις θα έπειθαν τη Σόφια να διατηρήσει στάση ευμενούς ουδετερότητας προς τη Σερβία. Επομένως, η Σερβία, η Ρουμανία και η Ρωσία έπρεπε από κοινού να ανακοινώσουν στην Ελλάδα πως αναγκαία συνθήκη για την προσάρτηση της Βορείου Ηπείρου θα αποτελούσε η παράδοση της Καβάλας στη Βουλγαρία. Ο Σαζόνοφ χαρακτήρισε τη θέση αυτή ως απάντηση στην πρόταση του Βενιζέλου για τη συγκρότηση βαλκανικής συμμαχίας[17].

Μία ημέρα αργότερα, ο Βενιζέλος επανέλαβε στον Ντεμίντοφ την πρότασή του για την οικοδόμηση βαλκανικού μπλοκ υπό την αιγίδα της Ρωσίας, βασισμένου σε ένα νέο και αναδιαμορφωμένο περιφερειακό στάτους κβο που θα έχαιρε της αποδοχής όλων των συμμετεχόντων κρατών. Ο Βενιζέλος, αρνούμενος κατηγορηματικά να συναινέσει στη μεταβίβαση ελληνικών εδαφών, δήλωσε πως η βουλγαρική ουδετερότητα μπορούσε να διασφαλιστεί εφόσον η Σόφια έπαιρνε ως αντάλλαγμα σερβικές περιοχές, αλλά και την Ανατολική Θράκη εάν η Τουρκία συνασπιζόταν με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ο Ντεμίντοφ τηλεγράφησε τα λεγόμενα του Βενιζέλου στην Αγία Πετρούπολη, σχολιάζοντας ότι «αυτά τα επιχειρήματα, κατά τη γνώμη μου είναι ορθά, [και] μπορούν μόνο να ενισχυθούν από τη νίκη των όπλων μας». Καθησυχαστικά, συμπλήρωσε ότι «στην Ελλάδα η κοινή γνώμη είναι σχεδόν ομόφωνα με το μέρος μας»[18].

Οι παρατηρήσεις του Ντεμίντοφ προφανώς δεν έπεισαν τον Σαζόνοφ, ο οποίος του έδωσε εντολή να καταστήσει στον Βενιζέλο σαφή την ανάγκη να προχωρήσει σε εδαφικές παραχωρήσεις[19]. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών αποφάσισε να κινήσει και ο ίδιος τα νήματα. Προσπάθησε να εκφοβίσει τον διπλωματικό εκπρόσωπο της Ελλάδας στην Αγία Πετρού-

17. Σαζόνοφ στους επικεφαλής των πρεσβειών σε Αθήνα και Βουκουρέστι και στον Διπλωματικό Επιτετραμμένο στη Σερβία, τηλ. 1781, 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1914, *Μονεί*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 51.

18. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 179, 29 Ιουλίου / 11 Αυγούστου 1914, *όπ.*, No. 68.

19. Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 1828, 29 Ιουλίου / 11 Αυγούστου 1914, *όπ.*, υποσημείωση 3 στη σελ. 41.

πολη, Ίωνα Δραγούμη, λέγοντάς του ότι τα συμφέροντα της χώρας του θα μπορούσαν να απειληθούν από τη συγκρότηση μιας τριπλής συμμαχίας, αποτελούμενης από την Τουρκία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Η Ελλάδα θα αποσοβούσε αυτόν τον κίνδυνο εάν, ακολουθώντας το παράδειγμα της Σερβίας, έκανε εδαφικές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία που θα εξασφάλιζαν την ευμενή ουδετερότητα της Σόφιας. Αναφερόμενος στις διεκδικήσεις της Αθήνας στη Βόρειο Ήπειρο, ο Σαζόνοφ εξέφρασε την κεκαλυμμένη απειλή ότι «εάν η ελληνική κυβέρνηση στηριζόταν στην πιθανότητα αποκτημάτων χωρίς θυσία, τότε δεν έπρεπε να ξεχνά ότι τα αντικείμενα της επιθυμίας της μπορούσαν επίσης να παρουσιαστούν ως στόχος της Ιταλίας, και ότι όποιος δεν προσφέρει κανένα πλεονέκτημα και δεν συμφωνεί σε ούτε μία θυσία, δύσκολα θα λάβει οτιδήποτε». Τη 12η Αυγούστου ο Σαζόνοφ ζήτησε από τον Ντεμίντοφ να διαβιβάσει αυτή την άποψη στον Βενιζέλο[20].

Η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε στις δηλώσεις του Σαζόνοφ διαμέσω του διπλωματικού της εκπροσώπου στο Παρίσι, ο οποίος διαμήνυσε στον Ρώσο ομόλογό του στη γαλλική πρωτεύουσα, Αλεξάντρ Ιζβόλσκι, ότι η Αθήνα, πιθανότατα, θα συναινούσε στην προσάρτηση σερβικών εδαφών από τη Βουλγαρία. Απέκλεισε ρητά, όμως, την παράδοση της Καβάλας ή και άλλων ελληνικών παράλιων περιοχών της Μακεδονίας, την απόσχιση των οποίων δεν θα αντιστάθμιζε η ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου[21]. Σύμφωνα με τον Στρέιτ, ο Βενιζέλος παρακάλεσε τον Ντεμίντοφ να συμβουλεύσει την κυβέρνησή του να αποφεύγει δημόσιες τοποθετήσεις ως προς την εκδοχή παραχώρησης της Καβάλας[22].

Ο Έλληνας Πρωθυπουργός συνειδητοποίησε πως η αρχική πρότασή του για τη δημιουργία βαλκανικού μπλοκ δεν θα ευδοκιμούσε, τουλάχιστον χωρίς σημαντικές εδαφικές παραχωρήσεις από μέρους της Ελλάδας. Η απαισιοδο-

---

20. Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 1849, 30 Ιουλίου / 12 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 71.

21. Ιζβόλσκι στον Σαζόνοφ, τηλ. 279, 31 Ιουλίου / 13 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 90.

22. Γ. Στρεϊτ, *Ημερολόγιον – Αρχείον*, τόμ. Ι, Αθήνα 1964-1965, σελ. 5.

ξία του εντάθηκε και από το γεγονός ότι η Ρουμανία όχι μόνον αρνήθηκε εκ νέου να δράσει από κοινού με την Ελλάδα εναντίον της Βουλγαρίας εάν αυτή κήρυττε πόλεμο στη Σερβία, αλλά και από τη γενικότερη αδιαφορία που επεδείκνυε το Βουκουρέστι ως προς τη συγκρότηση ενός βαλκανικού μπλοκ. Τη 10η Αυγούστου, η άφιξη στην Κωνσταντινούπολη δύο σύγχρονων γερμανικών καταδρομικών και η πώλησή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ως αποτέλεσμα το ελληνικό πολεμικό ναυτικό να χάσει την υπεροπλία που απολάμβανε ως προς το τουρκικό, επιτρέποντας στην Υψηλή Πύλη να ανακινήσει το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου από θέση ισχύος. Το ενδεχόμενο ενός ελληνοτουρκικού πολέμου προστέθηκε στο φάσμα των ανησυχιών του Βενιζέλου, υποχρεώνοντάς τον να αλλάξει άμεσα τακτική[23].

Τη 13η Αυγούστου, ο Ντεμίντοφ ανήγγειλε στον Σαζόνοφ ότι ο Βενιζέλος είχε διαβεβαιώσει τους τρεις διπλωματικούς εκπροσώπους της Αντάντ στην Αθήνα για την πειθώ την οποία είχε ασκήσει στον Κωνσταντίνο σχετικά με την αναγκαιότητα διατήρησης της ελληνικής ουδετερότητας και των φιλικών σχέσεων με τη Σερβία. Ο Βενιζέλος ζήτησε από τις Δυνάμεις της Αντάντ να αποδεχθούν τη χώρα του ως σύμμαχο, εφόσον, σε περίπτωση βουλγαρικής ή και τουρκικής επίθεσης εναντίον της Σερβίας, η Ελλάδα επενέβαινε στρατιωτικά υπέρ της τελευταίας. Ο Ντεμίντοφ προέτρεψε με θέρμη τον Σαζόνοφ να συγκατατεθεί στο αίτημα του Έλληνα Πρωθυπουργού. Επιπλέον, σημείωσε ότι η έγερση ρωσικών απαιτήσεων από την Αθήνα για συγκεκριμένες εδαφικές παραχωρήσεις θα ήταν πολύ επικίνδυνη, τουλάχιστον μέχρις ότου η Ελλάδα τεθεί ανοικτά και ανεπιφύλακτα στο πλευρό της Αντάντ[24]. Δύο ημέρες αργότερα, ο Ντεμίντοφ τηλεγράφησε ότι το ζήτημα της Καβάλας αποτελούσε δημοφιλή εθνική υπόθεση στην Ελλάδα, δηλώνοντας πως «εδώ, δεν θα υπήρχε καμία αρχή και ούτε μία κυβέρνηση η οποία θα μπορούσε να δώσει, την παρούσα στιγμή, οποιεσδήποτε ανάλογες εδαφι-

23. Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 35, 36· Theodoulou, *Greece and the Entente*, σελ. 25-26.

24. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 181, 31 Ιουλίου / 13 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 92.

κές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία». Συνέχισε λέγοντας πως η μόχλευση του ζητήματος της Καβάλας θα προκαλούσε σοβαρά προβλήματα στον Βενιζέλο, ο οποίος αντιμετώπιζε τις φιλογερμανικές ίντριγκες του Βασιλιά, του Στρέιτ και του Γενικού Επιτελείου. Προκειμένου να μην ενισχύσει την επιρροή του εχθρού και να δώσει χρόνο στον Βενιζέλο να προσδέσει στενά την Ελλάδα στο άρμα της Αντάντ, ο Ντεμίντοφ συμβούλευσε την κυβέρνησή του κατά της άσκησης πίεσης για ελληνικές εδαφικές εκχωρήσεις ή τουλάχιστον την καθυστέρηση υποβολής συγκεκριμένων προτάσεων[25].

Οι νουθεσίες του Ντεμίντοφ, ωστόσο, δεν βρήκαν άμεση ανταπόκριση. Κατ' αρχάς, σύμφωνα με τον Βρετανό Πρεσβευτή στην Αγία Πετρούπολη, Σερ Τζορτζ Μπιουκάναν, ο Σαζόνοφ θεωρούσε πως, εξαιτίας των μεγάλων δυσχερειών, κατά την παρούσα χρονική στιγμή η ιδέα ενός βαλκανικού μπλοκ ήταν μια «χίμαιρα» και ότι θα ήταν καλύτερα η Ελλάδα να παραμείνει «ήρεμη» και να μην ενεργήσει μόνη της[26]. Επιπλέον, η προσοχή του Σαζόνοφ είχε στραφεί προς την ουδέτερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, που όμως τη 2α Αυγούστου είχε υπογράψει μυστική συμμαχία με τη Γερμανία. Μολονότι αυτό δεν είχε υποπέσει στην αντίληψη της τσαρικής κυβέρνησης, εντούτοις η Αγία Πετρούπολη προβληματιζόταν έντονα ούτως ή άλλως με το ενδεχόμενο τουρκικής επίθεσης κατά των ανεπαρκώς προστατευμένων ρωσικών συνόρων στη Μαύρη Θάλασσα και στον Καύκασο, καθώς και με τον ελλοχεύοντα κίνδυνο που αφορούσε τον ελεύθερο διάπλου των εμπορικών πλοίων μέσα από τα Στενά. Η παρουσία στα Στενά των δύο γερμανικών καταδρομικών και ιδιαίτερα του ισχυρότατου, τύπου-dreadnought, *Goeben*, επέτεινε την αγωνία της ρωσικής κυβέρνησης[27]. Ο Σαζόνοφ

25. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 182, 2/15 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 105. Σύμφωνα με τον Σύμβουλο της Βρετανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, ο Ντεμίντοφ φρονούσε ότι η Βουλγαρία θα μπορούσε να αποζημιωθεί μόνον από τη Σερβία. Βλέπε: Έρσκιν στον Γκρέι, τηλ. 156, 16 Αυγούστου 1914, The National Archives [TNA], Foreign Office [FO] 371/1900.

26. Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 278, 14 Αυγούστου 1914, *ό.π.*· Μπιουκάναν στον Γρέι, τηλ. 285, 16 Αυγούστου 1914, *ό.π.*

27. Παρά την πώλησή τους στην Τουρκία, τα γερμανικά πληρώματα εξακολουθούσαν να επανδρώνουν τα δύο καταδρομικά, εκ των οποίων το

έδινε μεγάλη σημασία στο να κερδίσει χρόνο και ήταν αποφασισμένος να αποφύγει πολεμική αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για όσο το δυνατόν περισσότερο[28].

Κατά το πρώτο δεκαήμερο του Αυγούστου, οι Τούρκοι, εμφορούμενοι από διφορούμενα κίνητρα, είχαν ήδη ανοίξει δίαυλο πιθανής συνεννόησης, εισηγούμενοι τη σύναψη συμμαχίας μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Υψηλή Πύλη θα έθετε τα στρατεύματά της στη διάθεση της Αγίας Πετρούπολης, εάν η τελευταία εγγυόταν την προσάρτηση μιας λωρίδας της βουλγαρικής Δυτικής Θράκης και κάποιων εκ των ελληνικών νησιών του Αιγαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Σαζόνοφ, ο Πρεσβευτής και ο Στρατιωτικός Ακόλουθος της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, Μιχαήλ Γκιρς και Υποστράτηγος Λεόντιεφ αντίστοιχα, παρότι ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί ως προς την ειλικρίνεια των Τούρκων, συμφωνούσαν πως ήταν απαραίτητο να κερδίσουν χρόνο, κρατώντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία έξω από τον πόλεμο. Ακόμη και μετά την προσθήκη των γερμανικών καταδρομικών στον οθωμανικό στόλο, ο Γκιρς υπερθεμάτιζε την αναγκαιότητα συνομολόγησης συμμαχίας με την Τουρκία. Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Λεόντιεφ, ο οποίος υποστήριζε ότι η Ρωσία έπρεπε να συνδράμει στην ικανοποίηση των εδαφικών απαιτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Αιγαίο και στη Δυτική Θράκη. Επιχειρηματολογούσε πως το εγχείρημα δεν θα συναντούσε ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς η μεν Βουλγαρία θα αποζημιωνόταν με μακεδονικές περιοχές, η δε Ελλάδα με τη Βόρειο Ήπειρο. Κατά τον Λεόντιεφ, εκτός από το ότι η Ρωσία θα αποκόμιζε απτά στρατιωτικά πλεονεκτήματα, η εδραίωση ρωσοτουρκικής συμμαχίας θα εξωθούσε την Ελλάδα, τη Ρουμανία και, ίσως, τη Βουλγαρία να προσχωρήσουν στην Αντάντ[29].

Goeben ήταν ισχυρότερο από όλα τα πολεμικά πλοία του ρωσικού στόλου στη Μαύρη Θάλασσα.

28. R. Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006, σελ. 96-98, 102· H. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1914*, Νόρμαν / Οκλαχόμα 1931, σελ. 83-86.

29. Γκιρς στον Σαζόνοφ, τηλ. 628, 23 Ιουλίου / 5 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 8· Γκιρς στον Σαζόνοφ, τηλ. 650, 27

Τελικά, ο Σαζόνοφ απέρριψε την προοπτική μονομερούς σύσφιγξης των σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέρ της ανάληψης συλλογικής διπλωματικής πρωτοβουλίας από το σύνολο των Δυνάμεων της Αντάντ. Τη 15η Αυγούστου διατύπωσε την άποψη πως η Ρωσία, η Βρετανία και η Γαλλία θα έπρεπε να εγγυηθούν τόσο την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και την επανεκχώρηση σε τουρκικό έλεγχο των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων στην επικράτειά της. Σε αντάλλαγμα, η Υψηλή Πύλη θα δεσμευόταν για την ουδετερότητά της. Την επόμενη ημέρα, ο Σαζόνοφ τηλεγράφησε στον Πρεσβευτή της Ρωσίας στο Λονδίνο, Κόμη Αλεξάντρ Μπένκεντορφ, έναν πρόσθετο όρο. Προβάλλοντας το επιχείρημα ότι το ελληνικό νησί της Λήμνου είχε μεγάλη στρατηγική σημασία για την ασφάλεια των Στενών των Δαρδανελίων, πρότεινε την παραχώρησή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την προϋπόθεση πως εκείνη θα αποποιούνταν των διεκδικήσεών της ως προς τα υπόλοιπα διαφιλονικούμενα νησιά του Αιγαίου. Με αυτόν τον τρόπο, η Ελλάδα, η οποία μελλοντικά θα μπορούσε να αποζημιωθεί με τη Βόρειο Ήπειρο, θα διασφάλιζε τις κτήσεις της στο Αιγαίο[30].

Η πρόταση του Σαζόνοφ για τη Λήμνο δεν αποσκοπούσε μόνον στον εξευμενισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην αποσόβηση ανάφλεξης ελληνοτουρκικής ένοπλης σύρραξης που θα πυροδοτούσε μεγαλύτερη αστάθεια στην ευρύτερη περιοχή, ίσως προκαλώντας και την ανεπιθύμητη ανάμειξη της Ρωσίας. Πίσω από το ενδιαφέρον για τη μεταβίβαση της κυριότητας της Λήμνου στην Τουρκία συνυπήρχαν και οι βλέψεις κύκλων των Υπουργείων Εξωτερικών και Ναυτικών, η Ρωσία να αποσπάσει σε βάθος χρόνου τα Στενά από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήδη από το 1913, το ρωσικό Ναυτικό Γενικό Επιτελείο είχε γνωματεύσει πως

Ιουλίου/9 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, Νο. 48· Λεόντιεφ στον Τομέα Γενικής Επιμελητείας του Γενικού Επιτελείου Στρατού, τηλ. 313, 31 Ιουλίου/13 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, Νο. 94· Bobroff, *Roads to Glory*, σελ. 98-99, 101-102· Howard, *The Partition of Turkey*, σελ. 96-98.

30. Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 1924, 3/16 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, Νο. 110· Bobroff, *Roads to Glory*, σελ. 103-104.

όταν η Ρωσία αποκτούσε τα Στενά, η κατοχή καίριων στρατηγικών σημείων, όπως η Λήμνος, θα ήταν απαραίτητη[31].

Εμπόδιο στα ρωσικά σχέδια στάθηκε ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών, Σερ Έντουαρντ Γκρέι, ο οποίος εναντιώθηκε σθεναρά στην ιδέα οποιωνδήποτε εδαφικών παραχωρήσεων προς την Τουρκία, φοβούμενος περιπλοκές στις σχέσεις της Αντάντ με τη Βουλγαρία και κυρίως με την Ελλάδα που ήταν σε θέση να προσφέρει άμεση και ουσιαστική βοήθεια εάν η Αντάντ βρισκόταν σε πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τη θέση του Γκρέι υποστήριξε και ο Γάλλος Πρεσβευτής στο Λονδίνο, του οποίου η κυβέρνηση δεν έδινε ιδιαίτερη σημασία στην έναρξη διαπραγματεύσεων με την Τουρκία. Ο Γάλλος Υπουργός Εξωτερικών ενημέρωσε τον Ιζβόλσκι ότι η Αντάντ έπρεπε να στηρίξει την άμεση συγκρότηση ενός συνασπισμού βαλκανικών δυνάμεων, που θα αναλάμβανε δράση εναντίον της Τουρκίας και της Αυστροουγγαρίας. Τελικά, τη 18η Αυγούστου, οι Δυνάμεις της Αντάντ προέβησαν σε κοινή διακοίνωση προς την Υψηλή Πύλη. Προσφέρθηκαν να εγγυηθούν την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως αντάλλαγμα για την ουδετερότητά της. Η άρνηση των Τούρκων είχε ως αποτέλεσμα τη συνέχιση άκαρπων διαπραγματεύσεων μέχρι και το τέλος Αυγούστου[32].

Εν τω μεταξύ, τη 17η Αυγούστου, ο Ντεμίντοφ είπε στον Στρέιτ πως η Αθήνα έπρεπε να κατευνάσει την Κωνσταντινούπολη, προχωρώντας σε παραχωρήσεις στο Αιγαίο. Αναφορικά με την κατάσταση στα Βαλκάνια, εξέφρασε την ελπίδα ότι η Ελλάδα θα εξακολουθούσε να είναι φιλικά διακείμενη προς την Αντάντ. Ο Στρέιτ απάντησε πως η ελληνική κυβέρνηση αφενός ήταν πρόθυμη να εξεύρει συμβιβαστική λύση στο ζήτημα των νησιών του Αιγαίου, αφετέρου δεν θα προσχωρούσε στην πλευρά των Κεντρικών Δυνάμεων, συμπληρώνοντας ότι σε ενδεχόμενη βουλγαρική επί-

31. *Όπ.*, σελ. 104-105.

32. Μπένκεντορφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 331, 4/17 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 118· Ιζβόλσκι στον Σαζόνοφ, τηλ. 286, 4/17 Αυγούστου 1914, *όπ.*, No. 120· Bobroff, *Roads to Glory*, σελ. 104-106· Howard, *The Partition of Turkey*, σελ. 98-104.

θεση στη Σερβία θα παρείχε στρατιωτική υποστήριξη στην τελευταία. Στη συνέχεια, ο Ντεμίντοφ, ανεπίσημα, ρώτησε τον Στρέιτ κατά πόσον η Ελλάδα θα μπορούσε να ενισχύσει τον σερβικό στρατό με 150.000 άνδρες στο μέτωπο κατά των Αυστροούγγρων εφόσον η Ρωσία αποσπούσε τη δέσμευση της Βουλγαρίας ότι δεν θα επενέβαινε. Ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών αποκρίθηκε πως όλοι οι Έλληνες πολιτικοί θα δίσταζαν να εγκρίνουν την αποστολή στρατευμάτων βασιζόμενοι απλά στις υποσχέσεις της Σόφιας. Ο Ρώσος συνομιλητής του αποδέχθηκε την ορθότητα του επιχειρήματος, προσθέτοντας ότι η παρούσα διπλωματική στάση της Ελλάδας εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Αντάντ[33].

Την προσεχή ημέρα, ο Στρέιτ περιέγραψε στο υπουργικό συμβούλιο την ανωτέρω συζήτηση. Ο Βενιζέλος, εκλαμβάνοντας την ερώτηση του Ντεμίντοφ ως νύξη για επέμβαση της Ελλάδας στον πόλεμο, έγινε έξαλλος με την αρνητική απάντηση του Στρέιτ και ανακοίνωσε ότι θα λάμβανε πρωτοβουλίες για τη σύμπραξη της χώρας με την Αντάντ. Μέσα στις επόμενες ώρες, έχοντας αποσπάσει τη συγκατάθεση του Κωνσταντίνου να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις, ο Βενιζέλος συνάντησε τους διπλωματικούς εκπροσώπους της Αντάντ στην Αθήνα, στους οποίους επίσημα κοινοποίησε πως, όταν οι κυβερνήσεις τους το θεωρούσαν σκόπιμο, η Ελλάδα θα ήταν πρόθυμη να θέσει στη διάθεσή τους το σύνολο των ενόπλων δυνάμεών της χωρίς κανένα αντάλλαγμα[34].

Ο Ντεμίντοφ πληροφόρησε τον Σαζόνοφ για τη νέα πρόταση του Βενιζέλου, καθώς επίσης και για τη φιλική διάθεση που επεδείκνυε ο Κωνσταντίνος στην Αντάντ, επισημαίνοντας ωστόσο τη μεγάλη καχυποψία του ως προς τις πραγματικές προθέσεις του Έλληνα μονάρχη, λόγω των φιλογερμανικών του δεσμών και τάσεων. Επιπλέον, θεωρούσε ότι εάν η Τουρκία επιτίθετο στη Ρωσία, η Ελλάδα θα μπορούσε να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στην τελευταία[35].

---

33. Στρεϊτ, *Ημερολόγιον*, τόμ. Ι, σελ. 9-10, 12-13.

34. *Όπ.*, σελ. 13-14· Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 41-43.

35. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 186, 5/18 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 127· Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 187, 6/19 Αυγούστου 1914, *όπ.*, υποσημείωση 1 στη σελ. 27, υποσημείωση 2 στη σελ. 121.

Αναμένοντας την επίσημη απάντηση της κυβέρνησής του στην πρόταση του Βενιζέλου, τη 19η Αυγούστου, ο Ντεμίντοφ εμπιστεύθηκε στον Στρέιτ ότι, κατά την προσωπική του άποψη, καλό θα ήταν η Ελλάδα να παραμείνει ουδέτερη, τουλάχιστον για όσο χρονικό διάστημα έπραττε το ίδιο και η Βουλγαρία[36]. Μέχρι και την 25η Αυγούστου, ο Σαζόνοφ αρκέστηκε να ζητήσει από τον Ντεμίντοφ να διαβιβάσει στον μεν Στρέιτ τα συγχαρητήριά του για τη στάση του, στους δε Κωνσταντίνο και Βενιζέλο την απόλυτη ικανοποίηση του Τσάρου Νικολάου Β΄ για την ελληνική πρόταση[37].

Η Αγία Πετρούπολη απέφευγε να δώσει ξεκάθαρη απάντηση στην Αθήνα, επειδή, κατ᾽ αρχάς, όφειλε να συνεννοηθεί με το Παρίσι και το Λονδίνο. Σύμφωνα με τον Ιζβόλσκι, το Quai d'Orsay επιθυμούσε τη δημιουργία ενός φιλικού προς την Αντάντ βαλκανικού μπλοκ. Προφανώς παραδεχόμενη ως απαραίτητη τη συμμετοχή της Βουλγαρίας, η γαλλική διπλωματία φρονούσε ότι εδαφικές παραχωρήσεις από τη Σερβία και την Ελλάδα θα αποτελούσαν δέλεαρ για τη Σόφια[38]. Σε ό,τι αφορά στη Βρετανία, το Λονδίνο επίσης προσέβλεπε στη συγκρότηση συνασπισμού βαλκανικών κρατών, για την εδραίωση του οποίου βασική προϋπόθεση ήταν η απόδοση ελκυστικών αποζημιώσεων στη Σόφια εκ μέρους της Νις και της Αθήνας. Ο Μπιουκάναν, ωστόσο, μεταφέροντας την άποψη του Γκρέι, διασαφήνισε στον Σαζόνοφ πως την ευθύνη για τις διαβουλεύσεις και τις τελικές αποφάσεις για την αναδιανομή των εδαφών θα έφεραν τα ίδια τα βαλκανικά κράτη. Ως προς την πρόταση του Βενιζέλου, ο Γκρέι προτίθετο να αποδεχθεί την Ελλάδα ως σύμμαχο σε περίπτωση ανοικτής τουρκικής σύμπραξης με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Επιπροσθέτως, εάν η Βουλγαρία έφθανε σε συμφωνία με αυτές και κινείτο εναντίον της Σερβίας προκαλώντας τη στρατιωτική εμπλοκή της Ελλάδας,

36. Στρεϊτ, *Ημερολόγιον*, τόμ. Ι, σελ. 16-17.

37. Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 2057, 9/22 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, υποσημείωση 2 στη σελ. 121· Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 2141, 12/25 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, υποσημείωση 2 στη σελ. 121.

38. Ιζβόλσκι στον Σαζόνοφ, τηλ. 305, 10/23 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 149.

τότε η βρετανική κυβέρνηση θα παρείχε τη μεγαλύτερη δυνατή υποστήριξη στην Αθήνα[39].

Ο Σαζόνοφ πίστευε πως, γενικότερα και μέχρις ότου οι περιστάσεις το επέβαλαν, θα ήταν καλύτερο η Ελλάδα να παραμείνει ουδέτερη[40]. Εντούτοις, εάν η Οθωμανική Αυτοκρατορία εγκατέλειπε την ουδετερότητά της, ήταν πρόθυμος η Ρωσία να στηρίξει την Ελλάδα ως σύμμαχο. Διευκρίνισε όμως στον Μπιουκάναν ότι, εξαιτίας περιορισμένων στρατιωτικών δυνατοτήτων, η Ρωσία θα αναλάμβανε δράση κατά της Τουρκίας μόνον στη Μαύρη Θάλασσα[41]. Ο Σαζόνοφ συμφωνούσε και για τη χορήγηση βοήθειας στην Ελλάδα σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης στη Σερβία. Μολαταύτα, εξέφρασε την ανησυχία του για το ενδεχόμενο η Τουρκία, ως σύμμαχος των Κεντρικών Δυνάμεων, να ζητήσει άδεια διέλευσης των στρατευμάτων της από τη βουλγαρική επικράτεια προκειμένου να επιτεθεί στη Σερβία και στην Ελλάδα. Αρνητική απάντηση της Σόφιας, πιθανότατα, θα κατέληγε σε βουλγαροτουρκική σύρραξη. Καθότι η Βουλγαρία δεν θα μαχόταν για την προάσπιση των άμεσων συμφερόντων της, θα ανέκυπτε ζήτημα επαρκούς αποζημίωσής της. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών συνέδεσε την παραχώρηση σερβικών και ελληνικών αποζημιώσεων στη Βουλγαρία και με τη συγκρότηση του βαλκανικού μπλοκ. Πέραν της σημασίας του βαλκανικού συνασπισμού στα πλαίσια της παρούσας ένοπλης σύρραξης, ο Σαζόνοφ είχε την πεποίθηση ότι μετά τη λήξη του πολέμου η εδραίωση ενός σταθερού ισοζυγίου δυνάμεως στα Βαλκάνια θα αποτελούσε τη βάση για μια μακροπρόθεσμη και ανθεκτική ειρήνη, τόσο στη συγκεκριμένη περιοχή όσο και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτούσε αμοιβαίες εδαφικές εκχωρήσεις και κυρίως την επέκταση της Βουλγαρίας, γεγονός που θα αποσοβούσε μελλοντικές διεκδικήσεις της Σόφιας.

39. Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 2056, 8/21 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 144· Βρετανική Πρεσβεία [Αγίας Πετρούπολης] στον Σαζόνοφ, υπόμνημα, 9/22 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 146.

40. Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 2056, 8/21 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 144.

41. Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 304, 19 Αυγούστου 1914, TNA, FO 371/1900.

Μονομερείς εκχωρήσεις από τη Σερβία δεν θα ήταν δίκαιες και επίκαιρες, αφενός διότι το κράτος αυτό υφίστατο μεγάλες θυσίες στον πόλεμο, αφετέρου επειδή η αντίδραση της εγχώριας κοινής γνώμης και των στρατιωτικών αρχών θα έφερναν την κυβέρνησή της σε δύσκολη θέση. Πάντα κατά τον Σαζόνοφ, «εν τω μεταξύ τα συμφέροντα της Ελλάδας θα προασπίζονταν χωρίς καμία ουσιαστική θυσία από μέρους της». Ήταν κατηγορηματικός ότι και η Αθήνα όφειλε να προβεί σε παρόμοιες παραχωρήσεις, ειδάλλως οι Δυνάμεις της Αντάντ έπρεπε να καταστήσουν σαφές ότι θα έχαναν το ενδιαφέρον τους για την ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα. Ο Σαζόνοφ κοινοποίησε όλες τις προαναφερθείσες απόψεις του στη βρετανική κυβέρνηση[42].

Η έμφαση που έδινε ο Σαζόνοφ και το ρωσικό Υπουργείο των Εξωτερικών στη στάση της Σόφιας ενισχύθηκε και από ορισμένες ενδείξεις: η Βουλγαρία, με αντάλλαγμα τη διεύρυνση των συνόρων της, προτίθετο να κρατήσει στάση ευμενούς ουδετερότητας προς τη Σερβία ή ακόμη και να επιτεθεί στην Τουρκία και στη Ρουμανία εάν η μία εκ των δύο ή και αμφότερες τάσσονταν με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Υπήρχε επίσης και ο φόβος πως η Σόφια θα στρεφόταν προς τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία. Την 24η Αυγούστου, με το σκεπτικό ότι ήταν απολύτως αναγκαίο η Βουλγαρία να παραμείνει τουλάχιστον ουδέτερη, ο Σαζόνοφ τηλεγράφησε στους Μπένκεντορφ και Ιζβόλσκι. Συγκεκριμένα, τους ενημέρωσε πως ήταν θεμιτό συλλογικά η Αντάντ να παροτρύνει τη Σερβία και την Ελλάδα για την αναθεώρηση των συνόρων τους υπέρ της Βουλγαρίας. Προσδιόρισε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να παραδώσει στη Βουλγαρία περιοχές στα υπάρχοντα ελληνοσερβικά σύνορα, στις οποίες υπερτερούσε ο σλαβικός πληθυσμός. Συγκεκριμένα, έκανε αναφορά σε μία έκταση με εύρος από τη Δοϊράνη ως την Καστοριά[43]. Κατά

---

42. Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 2056, 8/21 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 144· Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 318, 23 Αυγούστου 1914, TNA, FO 371/1900.

43. Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2105, 11/24 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 151· Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2161, 11/24 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, υποσημείωση 2 στη σελ. 146· L. Curtirght, *Muddle, Indecision and Setback:*

τις επόμενες ημέρες, έχοντας πληροφορηθεί περί διμερών ελληνο-ιταλικών συζητήσεων με θέμα τη Βόρειο Ήπειρο, ο Σαζόνοφ διατύπωσε την άποψη ότι η απόκτησή της από την Ελλάδα δύνατο να πραγματοποιηθεί μόνον εάν η Αθήνα συναινούσε στην παράδοση σχετικά μικρών εκτάσεων με σλαβικούς πληθυσμούς στη Βουλγαρία[44].

Την 27η Αυγούστου, ο Σαζόνοφ ανακοίνωσε στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ πως ήταν απόλυτα επιθυμητό οι Βρετανοί και οι Γάλλοι διπλωμάτες στα Βαλκάνια να συνεργαστούν σε πλήρη αρμονία με τους Ρώσους συναδέλφους τους ώστε να πείσουν τη Νις και την Αθήνα για την αναγκαιότητα παραχωρήσεων στη Βουλγαρία. Δεικτικά εκδήλωσε τη δυσθυμία του επειδή οι επικεφαλής της βρετανικής και της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα, Σερ Φράνσις Έλιοτ και Γκαμπριέλ Ντεβίλ αντίστοιχα, είχαν εκφραστεί θετικά υπέρ της πιθανότητας υποστήριξης της Ελλάδας από τα κράτη τους σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης. Μια τέτοια εξέλιξη θα υπονόμευε την προσπάθεια άσκησης πίεσης στην Αθήνα[45].

Την προσεχή ημέρα, ο Ντεμίντοφ ανέφερε την κάθετη άρνηση του Κωνσταντίνου να επιτρέψει οποιαδήποτε παραχώρηση προς τη Βουλγαρία. Ως εκ τούτου, ο Ντεμίντοφ απέφυγε να θίξει το θέμα στον Βενιζέλο προκειμένου να μην εκθέσει τη Ρωσία. Οι Έλιοτ και Ντεβίλ του ζήτησαν να συμμετάσχει στην επίδοση κοινής διακοίνωσης στην Αθήνα. Ακολουθώντας τις οδηγίες που είχαν λάβει, θα δήλωναν την πρόθεση της Αντάντ να συμμαχήσει με την Ελλάδα σε ενδεχόμενη τουρκική σύμπραξη με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Επιπλέον, η Αντάντ θα συνέδραμε την Αθήνα όσο το δυνατόν περισσότερο στην περίπτωση που η Βουλγαρία βοηθούσε την Αυστροουγγαρία εναντίον της Σερβίας και η Ελλάδα εμπλεκόταν υπέρ της τελευταίας. Σύμφωνα με το κείμενο της προτεινόμενης διακοίνωσης, «συγχρόνως, οι τρεις Δυνά-

---

British Policy and the Balkan States: August 1914 to the Inception of the Dardanelles Campaign, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 26· Smith, *Russian Struggle for Power*, σελ. 37-38.

44. Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2182, 14/27 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 164.

45. Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2198, 14/27 Αυγούστου 1914, *όπ.*, No. 165.

μεις [της Αντάντ] θα ήθελαν να υποδείξουν στην ελληνική κυβέρνηση ότι θα έκανε καλά να συζητήσει με τη Βουλγαρία το ζήτημα των ανταλλαγμάτων που θα μπορούσαν να πείσουν αυτήν την τελευταία να πάρει το μέρος της Ελλάδας, και που η Ελλάδα θα μπορούσε να της δώσει, εφόσον λάμβανε πλεονεκτήματα αλλού». Ο Έλιοτ, μάλιστα, είχε εξηγήσει πως η Βρετανία δεν θα παρενέβαινε διότι το εδαφικό ζήτημα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο διμερών διαβουλεύσεων αποκλειστικά μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Ο Ντεμίντοφ τηλεγράφησε στην Αγία Πετρούπολη ότι καθώς το τελευταίο κομμάτι της διακοίνωσης «δεν μου φαίνεται να ταυτίζεται [εντελώς] με τις δικές μας απόψεις, απαιτεί επείγουσες διασαφηνίσεις». Όντας αβέβαιος για το κατά πόσον θα έπρεπε να συμμετάσχει στη βρετανογαλλική πρωτοβουλία, ζήτησε τη γνώμη του Σαζόνοφ[46]. Κατά την ίδια περίοδο, η κατάσταση είχε αλλάξει και στη Σερβία. Ο Πάσιτς είχε σοβαρές αμφιβολίες για το εάν οι υπουργοί του και οι στρατιωτικές αρχές θα ενέκριναν εκτεταμένες εδαφικές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία[47].

Ο Σαζόνοφ, συνυπολογίζοντας τις πληροφορίες από τη Σερβία και την Ελλάδα, ήταν απαισιόδοξος ως προς τη θέληση των δύο αυτών κρατών να εκχωρήσουν εδάφη τους στη Βουλγαρία. Παράλληλα, ανησυχούσε ότι στο προσεχές μέλλον η Τουρκία, είτε μονομερώς είτε σε συνεργασία με τη Βουλγαρία, θα αναλάμβανε επιθετική δράση κατά της Σερβίας και της Ελλάδας. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Σαζόνοφ θεωρούσε επιτακτική την άσκηση συλλογικής και συντονισμένης πίεσης από τους διπλωματικούς εκπροσώπους της Αντάντ ώστε οι Πάσιτς και Βενιζέλος να αποδεχθούν την προσφορά ανταλλαγμάτων στη Βουλγαρία[48]. Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι, τελικά, δέχθηκαν να ασκήσουν πίεση στη Σερβία. Την 30η Αυγούστου, οι Δυνάμεις της Αντάντ διακή-

---

46. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 207, 15/28 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 178· Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 179, 15/28 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 179.

47. Smith, *Russian Struggle for Power*, σελ. 39.

48. Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2224, 15/28 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 174.

ρυξαν από κοινού στη Νις πως η Σερβία έπρεπε να εξαγοράσει τη φιλία της Βουλγαρίας δια μέσου εδαφικών παραχωρήσεων, εάν η Σόφια συμφωνούσε να αποκρούσει επίθεση της Ρουμανίας στη Σερβία. Την 1η Σεπτεμβρίου, η Σερβία συγκατατέθηκε να πράξει ανάλογα μετά το τέλος του πολέμου, υπό την προϋπόθεση ότι θα αποζημιωνόταν εις βάρος της Αυστροουγγαρίας[49].

Το ζήτημα ανάληψης παρόμοιας δράσης από τις Δυνάμεις της Αντάντ στην Ελλάδα παρέμενε ανοικτό. Την 31η Αυγούστου, ο Σαζόνοφ τηλεγράφησε στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ πως η Ρωσία δεν ενέκρινε το κείμενο της προταθείσας βρετανογαλλικής διακοίνωσης για επίδοση στην Αθήνα. Η στάση που θα κρατούσε η Σόφια θα ήταν πολύ πιο σημαντική συγκριτικά με αυτήν της Αθήνας σε ενδεχόμενη ένοπλη σύγκρουση με την Τουρκία, η οποία στο άμεσο μέλλον πιθανότατα θα κήρυττε πόλεμο στην Ελλάδα. Επίσης, σύμφωνα με πληροφορίες, η Αυστροουγγαρία αποσκοπούσε στον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας υποσχόμενη σε αυτήν τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα. Επομένως, η παραχώρηση στη Βουλγαρία εκ μέρους της Ελλάδας μιας μικρής περιοχής με σλαβικό πληθυσμό, καθώς εκείνη θα λάμβανε τη Βόρειο Ήπειρο έχοντας όμως και τη βοήθεια της Βουλγαρίας εναντίον της Τουρκίας, αποτελούσε λογικό τίμημα. Σε κάθε περίπτωση, η Ρωσία δεν θα διατεινόταν εχθρικά απέναντι στη Βουλγαρία πριν εξαντλήσει όλα τα μέσα για να τη φέρει στο πλευρό της. Με αυτό το σκεπτικό, η ρωσική κυβέρνηση εισηγήθηκε την αντικατάσταση του τελευταίου μέρους της διακοίνωσης ως εξής: «συγχρόνως, η ελληνική κυβέρνηση δηλώνει έτοιμη να αρχίσει αμέσως διαβουλεύσεις με τη Βουλγαρία δια ζώσης ή με τη μεσολάβηση των τριών Δυνάμεων για το ζήτημα των ανταλλαγμάτων»[50].

Ο Γκρέι διαφωνούσε. Δεν ενστερνιζόταν τη γνώμη του Σαζόνοφ, διότι όχι μόνον δεν έδινε καμία τύχη στην εκ των προτέρων επίτευξη συνεννόησης μεταξύ των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου περί συγκεκριμένων ανταλλαγμάτων, αλλά

49. Curtirght, *Muddle, Indecision and Setback*, σελ. 32-33.

50. Σαζόνοφ στους Ιζβόλσκι και Μπένκεντορφ, τηλ. 2289, 18/31 Αυγούστου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 195.

ούτε και τη θεωρούσε συνετή. Στην παρούσα χρονική στιγμή θα ήταν πιο ρεαλιστικό οι χώρες αυτές να ασπαστούν επί της αρχής την καταβολή αποζημιώσεων για τη θεμελίωση ενδοβαλκανικής συμμαχίας[51]. Σε έναν βαθμό, η αντίληψη του Γκρέι είχε διαμορφωθεί και από τις αντιδράσεις της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας. Ενοχλημένος από τη φήμη που έφερε τον Γκρέι να έχει προτείνει την παραχώρηση της Καβάλας ως αντίτιμο για τη συγκρότηση βαλκανικού συνασπισμού, ο Βενιζέλος κατέστησε σαφές στον Έλιοτ πως δεν θα συμφωνούσε και ότι θα απέσυρε το ενδιαφέρον του από το εν λόγω σχέδιο. Αποδίδοντας στη Ρωσία τις προτάσεις για παράδοση της Καβάλας και άλλων ελληνικών περιοχών, ο Κωνσταντίνος, εξοργισμένος και σε δραματικό τόνο, δήλωσε πως θα προτιμούσε να αυτοκτονήσει παρά να υποκύψει[52].

Κατά την ίδια περίοδο, η Αθήνα είχε εμπλακεί σε διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη, η οποία απειλούσε με στρατιωτική δράση εάν η Ελλάδα δεν ενέδιδε στις απαιτήσεις της στο Αιγαίο. Ο Σαζόνοφ έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στον Δραγούμη λέγοντας ότι η Αθήνα δεν έπρεπε να τρέφει ψευδαισθήσεις για τη στάση της Βουλγαρίας σε ενδεχόμενη τουρκική επίθεση στην Ελλάδα. Τον προέτρεψε η Ελλάδα να φθάσει σε συνεννόηση τουλάχιστον με μία από τις δύο αυτές χώρες, είτε συμβιβαζόμενη για το Αιγαίο είτε παραχωρώντας την περιοχή Φλώρινας-Βοδενών στη Βουλγαρία[53]. Όταν ο Δραγούμης ζήτησε τη μεσολάβηση της Ρωσίας, προκειμένου η σερβική κυβέρνηση να παρατάξει τα μισά στρατεύματά της στα σύνορα με τη Βουλγαρία ώστε να δώσει χρόνο στην Ελλάδα να ολοκληρώσει την κινητοποίηση του στρατού της, ο Σαζόνοφ υπεξέφυγε. Απάντησε ότι η Σερβία όφειλε να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της εναντίον της Αυστροουγγαρίας. Επιπλέον, συμβούλευσε τον Δραγούμη πως ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο η Ελλάδα να υπολογί-

---

51. Μπένκεντορφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 398, 18/31 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 197· Μπένκεντορφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 398, 18/31 Αυγούστου 1914, *ό.π.*, No. 198.

52. Έλιοτ στον Γκρέι, τηλ., 26 Αυγούστου 1914, TNA, FO 371/1901· Έλιοτ στον Γκρέι, τηλ., 29 Αυγούστου 1914, *ό.π.*

53. Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 45-49.

ζει στην αρωγή της Αντάντ εναντίον της Βουλγαρίας, διότι η έκβαση μιας ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης θα κρινόταν στην ξηρά και όχι στη θάλασσα[54].

Τη 2α Σεπτεμβρίου, ο Έλιοτ ανέφερε ότι αναμφίβολα η Ελλάδα θα αρνείτο να παραδώσει εδάφη στη Βουλγαρία, προτιμώντας να πολεμήσει ταυτόχρονα τόσο εναντίον της όσο και εναντίον της Τουρκίας. Αποσκοπώντας στο να αποτρέψει υπονόμευση της θέσης του Βενιζέλου, ο Έλιοτ συνέστησε στον Γκρέι να αφαιρεθεί εντελώς το τελευταίο σκέλος της προτεινόμενης διακοίνωσης. Οι Ντεβίλ και Ντεμίντοφ συμμερίζονταν τις απόψεις του Έλιοτ[55]. Ο Ντεμίντοφ ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε αναφορά για εδαφικές εκχωρήσεις από την Αθήνα, καθώς θα αποξένωναν την Ελλάδα και πιθανότατα δεν θα έλκυαν τη Βουλγαρία[56].

Ο Γκρέι, επηρεασμένος από τη γνώμη του Έλιοτ, συμφώνησε να παραληφθεί το τελευταίο σκέλος της διακοίνωσης[57]. Αντίθετα, ο Σαζόνοφ δεν ευθυγραμμίστηκε με τις συμβουλές του Ντεμίντοφ. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών γνωστοποίησε στο Λονδίνο και στο Μπορντό τη δυσαρέσκειά του όσον αφορά στις σερβικές υποσχέσεις, τις οποίες θεωρούσε ανεπαρκείς[58]. Εξέφρασε ακόμη την αγανάκτησή του με τους Έλληνες που «συμπεριφέρονταν πολύ άσχημα». Είπε στον Μπιουκάναν ότι ήταν «ανώφελο να αφήνεται στα βαλκανικά κράτη να συζητούν το ζήτημα αποζημιώσεων μεταξύ τους». Αμφότερες Ελλάδα και Σερβία όφειλαν να επιδείξουν μεγαλύτερη διαλλακτικότητα στη βούληση της Αντάντ, ανταμείβοντας τη Βουλγαρία ώστε να στηρίξουν την οικοδόμηση ενός βαλκανικού μπλοκ[59]. Πρότεινε συλλογική και συντονισμένη δράση από τη Ρωσία, τη Γαλλία και τη Βρετανία, υπό τη μορφή διακοινώσεων. Στη μεν Βουλγαρία, οι Δυνάμεις της Αντάντ, με αντάλλαγμα την ουδετερότητά της

54. Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 2333, 19 Αυγούστου / 1 Σεπτεμβρίου 1914, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 202.

55. Έλιοτ στον Γκρέι, τηλ. 191, 2 Σεπτεμβρίου 1914, TNA, FO 371/1901.

56. Γκρέι στον Μπιουκάναν, τηλ. 672, 3 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

57. Γκρέι στον Μπιουκάναν, τηλ. 670, 3 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

58. Λόγω της γερμανικής εισβολής η έδρα της γαλλικής κυβέρνησης είχε μεταφερθεί στο Μπορντό.

59. Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 362, 4 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

ή την προσχώρησή της στη συμμαχία, θα έδιναν εγγυήσεις για αποζημιώσεις εις βάρος εχθρικού κράτους ή εις βάρος της Σερβίας και της Ελλάδας. Στις δε Σερβία και Ελλάδα, οι Δυνάμεις της Αντάντ θα ανακοίνωναν ότι θα όριζαν, μετά το πέρας του πολέμου και με επιφύλαξη παντός δικαιώματός τους, τις αρμόζουσες ανταμοιβές ανάλογα με τις θυσίες των δύο βαλκανικών κρατών[60].

Αυξάνοντας την πίεση στους Γάλλους και ιδίως στους Βρετανούς, ο Σαζόνοφ τους πληροφόρησε πως η Τουρκία ήταν στα πρόθυρα κήρυξης πολέμου στην Ελλάδα εάν αυτή δεν παραχωρούσε μερικά από τα νησιά του Αιγαίου. Πιθανότατα και η Βουλγαρία θα ακολουθούσε το παράδειγμα της Τουρκίας. Ελληνοτουρκική ένοπλη σύρραξη, με την ενεργή ή όχι συμμετοχή της Βουλγαρίας, θα παρέλυε τη Σερβία αποσπώντας την προσοχή της από το μέτωπο με την Αυστροουγγαρία. Η Βρετανία και η Γαλλία δεν ήταν σε θέση να βοηθήσουν ουσιαστικά την Ελλάδα με δυνάμεις ξηράς. Το ίδιο ίσχυε και για τη Ρωσία, λόγω της στρατιωτικής της αδυναμίας στον Καύκασο. Επομένως, η Ελλάδα θα ήταν υποχρεωμένη να αντέξει το βάρος του πολέμου μόνη της, εκτός και εάν εξαγόραζε την ουδετερότητα της Βουλγαρίας. Ο Σαζόνοφ δήλωσε κατηγορηματικά στον Μπιουκάναν ότι «δεν θα επέτρεπε στην Ελλάδα να σύρει τη Ρωσία σε έναν πόλεμο με την Τουρκία». Εάν η Ελλάδα δεν συμμορφωνόταν με τις συμβουλές της Αντάντ, τότε θα στερείτο της υποστήριξης της τελευταίας κατά της Βουλγαρίας. Ο επικεφαλής της ρωσικής διπλωματίας, ζητώντας από τον Μπένκεντορφ να πείσει τον Γκρέι για την ανάγκη επίδοσης διακοίνωσης στην Αθήνα, σχολίασε ότι δεν ήταν συνετό η Αντάντ να ανοίξει δεύτερο μέτωπο με την Τουρκία και τη Βουλγαρία «εξαιτίας της αφροσύνης της Ελλάδας, η οποία στηριζόταν στην ανοχή των Άγγλων»[61].

---

60. Στην περίπτωση της Σερβίας, η διακοίνωση εμπεριείχε και τον όρο ότι η Νις θα έπρεπε να δηλώσει την προθυμία της να προχωρήσει σε εδαφικές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία έναντι άλλων ανταλλαγμάτων, που θα αποκτούσε μετά από έναν νικηφόρο πόλεμο. Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 366, 5 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

61. Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 373, 6 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*· Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 2428, 24/6 Σεπτεμβρίου 1914, *Movei*, σειρ.

Την 7η Σεπτεμβρίου, η αντίσταση του Γκρέι κάμφθηκε. Εκείνη την ημέρα, ο Γκρέι τηλεγράφησε στον Έλιοτ να ανακοινώσει στην ελληνική κυβέρνηση το περιεχόμενο των διακοινώσεων προς τη Βουλγαρία και τη Σερβία, που είχε προτείνει ο Σαζόνοφ, το κείμενο των οποίων καθιστούσε κατανοητή την απαίτηση εκχώρησης εδαφικών αποζημιώσεων στη Βουλγαρία[62]. Πριν, ωστόσο, ο Βρετανός διπλωματικός εκπρόσωπος στην Αθήνα εκτελέσει τις εντολές του, ο Βενιζέλος του δήλωσε πως θα υπέβαλε την παραίτησή του εάν ανέκυπτε θέμα παραχωρήσεων. Την επόμενη ημέρα, αφού ενημέρωσε τους Ντεβίλ και Ντεμίντοφ σχετικά, ο Έλιοτ αγωνιωδώς τηλεγράφησε στον Γκρέι ότι η αποχώρηση του Βενιζέλου θα ήταν δυστύχημα για τα συμφέροντα της Αντάντ[63]. Παράλληλα, ο Ντεμίντοφ πληροφόρησε τον Σαζόνοφ για τις ανωτέρω εξελίξεις. Ανέφερε πως «σύμφωνα με την εντύπωση του συναδέλφου μου, η αποφασιστικότητα του Βενιζέλου δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί και δεν μου χρειάζεται να ακούσω για τις συνέπειες που θα είχε η παραίτησή του για την Ελλάδα και για εμάς. Θα προσέθετα από τη δική μου πλευρά ότι δεν θα μπορούσα να αμφιβάλω για την καλή πίστη του Βενιζέλου ή του συναδέλφου μου και δεν υπάρχει περίπτωση να είναι μπλόφα, και ότι μία παρόμοια υπουργική κρίση σε τέτοιες μεγάλες στιγμές μπορεί να έχει τις πλέον ασύμφορες συνέπειες για τα συμφέροντά μας στην Ελλάδα»[64].

3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 226. Έχοντας επίσης ενημερωθεί πως το ελληνικό Γενικό Επιτελείο Στρατού θεωρούσε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία σκόπευε να επιτεθεί στη Ρωσία και όχι στην Ελλάδα, ο Σαζόνοφ ζήτησε από τον Ντεμίντοφ να διαβιβάσει στην Αθήνα πως η Υψηλή Πύλη ήταν δυνατόν να επιλέξει έναν λιγότερο ριψοκίνδυνο δρόμο, επιτιθέμενη μαζί με τη Βουλγαρία κατά της Ελλάδας. Πράγματι, ο Ντεμίντοφ συνέστησε στην ελληνική κυβέρνηση να αποφύγει πάση θυσία μία σύγκρουση με την Τουρκία, παραχωρώντας σε αυτήν ένα ή δύο από τα μεγάλα νησιά του Αιγαίου. Βλέπε: Σαζόνοφ στον Ντεμίντοφ, τηλ. 2460, 25 Αυγούστου / 7 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*, No. 226· Στρεΐτ, *Ημερολόγιον*, τόμ. I, σελ. 42.

62. Γκρέι στον Έλιοτ, τηλ. 181, 7 Σεπτεμβρίου 1914, TNA FO 371/1901· Γκρέι στον Έλιοτ, τηλ. 182, 7 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

63. Έλιοτ στον Γκρέι, τηλ. 204, 8 Σεπτεμβρίου 1914, *ό.π.*

64. Ντεμίντοφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 227, 23 Αυγούστου / 5 Σεπτεμβρίου 1914, *Movei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, No. 225. Το τηλεγράφημα απεστάλη την 8η Αυγούστου του 1914. Προφανώς, ο Ντεμίντοφ είχε κατασταλάξει

Την 9η Σεπτεμβρίου, ο Γκρέι εξήγησε στον Μπένκεντορφ τις προθέσεις του Έλληνα Πρωθυπουργού. Ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών πίστευε πως έπρεπε να αναβληθεί η κοινοποίηση διακοίνωσης στην Ελλάδα. Συμπλήρωσε ότι επισφαλείς υποσχέσεις και δεσμεύσεις των βαλκανικών κρατών είχαν δευτερεύουσα σημασία και ήταν ολοκληρωτικά εξαρτώμενες από τα στρατιωτικά γεγονότα. Η πρόσφατη νίκη της Ρωσίας επί της Αυστροουγγαρίας στη Γαλικία είχε εντυπωσιάσει τις βαλκανικές χώρες. Οι αποφάσεις των κυβερνήσεών τους θα επηρεάζονταν τώρα αποκλειστικά από την πορεία των μαχών στο γαλλικό μέτωπο. Υπό αυτήν την οπτική, μέχρις ότου η πλάστιγγα γείρει από τη μία ή την άλλη πλευρά, θα ήταν προτιμότερο να ανασταλεί η γνωστοποίηση διακοινώσεων σε όλες τις βαλκανικές πρωτεύουσες. Ο Γάλλος Πρεσβευτής στο Λονδίνο είπε στον Μπένκεντορφ πως πιθανή παραίτηση του Βενιζέλου, σε συνδυασμό με την αναντίρρητη γερμανική επιρροή στο παλάτι, θα είχε τεράστια σημασία. Διστακτικότητα της Ελλάδας να υποστηρίξει την Αντάντ θα δημιουργούσε νέες συνθήκες στα Βαλκάνια, οι οποίες δεν θα αντιστρέφονταν με υποσχέσεις για εδαφικές αποζημιώσεις[65]. Ο Ιζβόλσκι διαμήνυσε στο Πέτρογκραντ την αντίθεση και του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών στην επίδοση διακοίνωσης στην Αθήνα, με το σκεπτικό ότι η παραίτηση του Βενιζέλου θα άνοιγε την πόρτα στη γερμανική επιρροή[66].

Αντιμετωπίζοντας την άρνηση της Γαλλίας και της Βρετανίας αλλά και λαμβάνοντας υπόψιν πως η κατάσταση στη Σόφια αναφορικά με τα συμφέροντα της Αντάντ είχε βελτιωθεί, τη 10η Σεπτεμβρίου, ο Σαζόνοφ συγκατένευσε απρόθυμα στην αναβολή παράδοσης της διακοίνωσης στην Αθήνα. Επέμενε, ωστόσο, πως η πολιτική των Δυνάμεων της Αντάντ προς την Ελλάδα έπρεπε να διέπεται από την αρχή πως αυ-

---

στην άποψή του νωρίτερα, ωστόσο περίμενε να βεβαιωθεί για την πορεία των εξελίξεων.

65. Μπένκεντροφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 446, 27 Αυγούστου / 9 Σεπτεμβρίου 1914, *όπ.*, No. 236.

66. Ιζβόλσκι στον Σαζόνοφ, τηλ. 380, 28 Αυγούστου / 9 Σεπτεμβρίου 1914, *όπ.*, υποσημείωση 2 στη σελ. 227. Την 31η Αυγούστου, η ρωσική πρωτεύουσα μετονομάστηκε σε Πέτρογκραντ, δεδομένου ότι το St Petersburg είχε γερμανική χροιά.

τές θα έκριναν κατά βούλησιν την προσφορά της χώρας και θα όριζαν τον βαθμό της ανταμοιβής της μετά το τέλος του πολέμου. Εξαιτίας της αμφίβολης στάσης της Τουρκίας και της Ρουμανίας, ήταν πολύ πιο σημαντικό για την Αντάντ να αποσπάσει τη συνεργασία της Βουλγαρίας παρά της Ελλάδας η οποία, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, δεν είχε τη δυνατότητα να αντισταθεί στη θέληση των τριών εταίρων, ιδίως εάν η Σόφια τασσόταν με το μέρος τους[67].

Την 11η Σεπτεμβρίου, ο Γκρέι ανέλαβε την πρωτοβουλία και ανέθεσε στον Έλιοτ να παρακαλέσει τον Βενιζέλο να μην παραιτηθεί και να του εξηγήσει πως, προς το παρόν, οι σύμμαχοι της Αντάντ δεν σκόπευαν να εγείρουν ζήτημα ελληνικών παραχωρήσεων προς τη Βουλγαρία, καθότι υπήρχαν ενδείξεις πως η τελευταία δεν θα εγκατέλειπε την ουδετερότητά της και ίσως, μάλιστα, έπαιρνε το μέρος των συμμάχων[68]. Το Foreign Office, επίσης, απέρριψε την επίδοση διακοίνωσης στη Σόφια, με την αιτιολογία ότι το περιεχόμενό της θα διέρρεε σχεδόν σίγουρα, προκαλώντας αναστάτωση στην Αθήνα. Η στάση της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Τουρκίας θα επηρεαζόταν, πρωτίστως, από τις πολεμικές εξελίξεις. Καμία διακοίνωση και καμία συμφωνία δεν θα είχαν σημασία σε ενδεχόμενη στρατιωτική αποτυχία της Αντάντ[69].

Κατά το υπόλοιπο του Σεπτεμβρίου, το ρωσικό Υπουργείο των Εξωτερικών έπαυσε τις κρούσεις για εδαφικές παραχωρήσεις από μέρους της Ελλάδας. Σε αυτό συνετέλεσαν διάφοροι λόγοι. Μέχρι τα μέσα του μηνός, η νίκη της Γαλλίας στη Μάχη της Μάρνης αποθάρρυνε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βουλγαρία από το να ταχθούν με τις Κεντρικές Δυνάμεις, ενώ κατά την ίδια χρονική περίοδο, έχοντας απωθήσει την αυστροουγγρική εισβολή και μη αντιμετωπίζοντας πλέον άμεσο κίνδυνο, οι Σέρβοι αρνούνταν πεισματωδώς να ορίσουν συγκεκριμένες εδαφικές

67. Σαζόνοφ στον Μπένκεντορφ, τηλ. 2550, 28 Αυγούστου / 10 Σεπτεμβρίου 1914, *όπ.*, Νο. 241· Μπιουκάναν στον Γκρέι, τηλ. 392, 10 Σεπτεμβρίου 1914, TNA FO 371/1901.

68. Γκρέι στον Έλιοτ, τηλ. 193, 11 Σεπτεμβρίου 1914, *όπ.*

69. Μπένκεντορφ στον Σαζόνοφ, τηλ. 466, 30 Αυγούστου / 12 Σεπτεμβρίου 1914, *Mouei*, σειρ. 3η, τόμ. VI, μερ. 1, υποσημείωση 1 στη σελ. 232.

αποζημιώσεις προς τη Βουλγαρία. Εμπόδιο στάθηκε και η στάση του Γκρέι, ο οποίος εξακολουθούσε να ασπάζεται την άποψη ότι οποιαδήποτε εδαφικά ζητήματα έπρεπε να επιλυθούν από τα ίδια τα βαλκανικά κράτη. Επιπλέον, οι χειρισμοί του Βενιζέλου συμβάδιζαν με τα συμφέροντα της Ρωσίας και των εταίρων της, καθώς η Ελλάδα όχι μόνον συνέχισε αλλά και ξεπέρασε τα όρια της πολιτικής ευμενούς ουδετερότητας προς τη Σερβία, συνδράμοντας στον εφοδιασμό της τελευταίας με τρόφιμα και πολεμοφόδια[70].

Συμπερασματικά, η ανωτέρω ανάλυση της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής κατά τους δύο πρώτους μήνες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καταδεικνύει τη δευτερεύουσα σημασία που είχε η Ελλάδα στους ευρύτερους διπλωματικούς και στρατηγικούς σχεδιασμούς της τσαρικής κυβέρνησης. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών δεν έδινε προεξέχουσα βαρύτητα στην ενεργή στρατιωτική αρωγή της Ελλάδας στον πόλεμο. Αντιθέτως, προσφέροντας μη αποδεκτά ανταλλάγματα, επιθυμούσε η Αθήνα να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και πρωτίστως προς τη Βουλγαρία. Την πολιτική αυτή, παραδόξως, προσπάθησε να εξισορροπήσει ο Ρώσος διπλωματικός εκπρόσωπος στην ελληνική πρωτεύουσα. Κυριότερα, ωστόσο, εμπόδια, που τελικά απέτρεψαν την πραγματοποίηση των σχεδίων του επικεφαλής της ρωσικής διπλωματίας αποτέλεσαν η διαφορετική θεώρηση και η πεισματική άρνηση του βρετανού ομολόγου του με τη στήριξη της Γαλλίας, όπως επίσης και η σθεναρή αντίσταση που προέταξε η ελληνική πολιτική ηγεσία και ιδίως ο Έλληνας Πρωθυπουργός. Το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατά τους δύο πρώτους μήνες της σύγκρουσης είναι ένα από τα πολλά παραδείγματα που φέρνουν στην επιφάνεια το πολύπλοκο περιβάλλον και τις τεράστιες δυσχέρειες στις οποίες έπρεπε να αντεπεξέλθει η ρωσική εξωτερική πολιτική καθ' όλη τη διάρκεια της σύρραξης.

---

70. Leon, *Greece and the Great Powers*, σελ. 79· Theodoulou, *Greece and the Entente*, σελ. 148· Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, σελ. 87, 120-122.

Николаос Папастратигакис

Русская дипломатия и участие Греции в Первой мировой войне, август *-сентябрь 1914 года*

Данная статья основана, главным образом, на официальных российских и британских документах. Также тщательно анализируются источники и тактика российской дипломатии по вопросу участия Греции в Первой мировой войне в период с августа по сентябрь 1914 года. Дело состоит в том, что по крайней мере в течение первых двух месяцев конфликта, МИД России не предоставил военную помощь Греции, потому что она занимала вторичное место в дипломатических и стратегических планах царского правительства. Кроме этого, главой российской дипломатии Сергеем Сазоновым были предприняты бесплодные усилия, чтобы правительство Греции приняло те условия, которые совпадали с общими интересами Санкт-Петербурга. На протяжении всей Первой мировой войны, российская внешняя политика сталкивалась со множеством проблем, примерами которых может послужить сложная обстановка и большие трудности.

Κωνσταντίνος Γρίβας

Οπλική τεχνολογία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι γεωπολιτικές της επιδράσεις στην ιστορία του 20ού αιώνα: Η εξέλιξη της πολεμικής τεχνολογίας από το 1914 έως σήμερα και η λειτουργία της στο δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο

Στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας θα εξεταστούν οι οπλικές τεχνολογίες και οι πολεμικές μεθοδολογίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι επιδράσεις τους στην ιστορία του 20ού αιώνα.

Η επιστημονική μεθοδολογία που υιοθετεί ο γράφων είναι αυτή της Συστημικής Γεωπολιτικής Ανάλυσης, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τον καθηγητή Ι.Θ. Μάζη[1]. Η μεθοδολογία της Συστημικής Γεωπολιτικής Ανάλυσης περιλαμβάνει την τοποθέτηση διαφόρων παραγόντων (πολιτισμικών, γεωγραφικών, οικονομικών, τεχνολογικών και άλλων) μέσα σε ένα ενιαίο πλαίσιο δυναμικής συσχέτισης. Οι παράγοντες αυτοί βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση και διαμορφώνουν ένα αδιαίρετο μέγεθος, το οποίο προκύπτει από τη σύνθεση και όχι το απλό τους άθροισμα. Η μέθοδος είναι δυναμική και μορφοτυπική και κατά συνέπεια μπορεί να εφαρμοστεί σε καταστάσεις και περιβάλλοντα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους.

Επίσης, η συνθετική λογική της μεθόδου επιβάλλει την εξέταση χρονικών περιόδων και συστημάτων ως αδιαιρέτων ενοτήτων, που δεν μπορούν να διαχωριστούν στα επιμέρους συστατικά τους στοιχεία χωρίς να χάσουν την ουσία τους. Θεωρείται, δηλαδή, ότι υπάρχει ενότητα χρόνου όπως και χώρου. Καταστάσεις που συμβαίνουν μια δεδομένη στιγμή, σε οποιοδήποτε μέρος του διεθνούς συστήματος, μπορεί να έχουν δυσαρμονικά μεγάλες συνέπειες σε οποιοδήποτε

1. Για μια εξονυχιστική παρουσίαση της Συστημικής Γεωπολιτικής Ανάλυσης, βλ. Ι. Μαζης, *Μεταθεωρητική κριτική διεθνών σχέσεων και γεωπολιτικής*, Αθήνα 2012.

άλλο σημείο του διεθνούς συστήματος κάποια απροσδιόριστη στιγμή στο μέλλον (φαινόμενο της πεταλούδας)[2]. Με άλλα λόγια, η φιλοσοφία της μεθοδολογίας της Συστημικής Γεωπολιτικής Ανάλυσης συνδυάζεται με ένα μετανευτώνειο επιστημονικό *παράδειγμα* (paradigm), με το νόημα που δίνει σε αυτόν τον όρο ο Thomas Khun, το οποίο εδράζεται πάνω στις θεωρίες του Χάους[3]. Με βάση όλα τα παραπάνω, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας, η περίοδος 1914-2014 θα ειδωθεί ως μια αδιαίρετη χρονική ενότητα. Μια, κατά κάποιον τρόπο, διαρκής στιγμή.

Ένας ξεχασμένος πόλεμος που σχηματοποίησε τον 20ό αιώνα

Στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων και στη λαϊκή κουλτούρα, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έχει περάσει σαν ένας «άχαρος» πόλεμος. Μια σύγκρουση με ελάχιστα στοιχεία γοητείας, που δεν πυροδότησε το κύμα των κινηματογραφικών ταινιών, τηλεοπτικών σειρών και λογοτεχνικών έργων, όπως έκανε ο Β΄ Παγκόσμιος. Επίσης, είναι υποβαθμισμένος όσον αφορά τον ρόλο του στην εξέλιξη των οπλικών τεχνολογιών και πολεμικών μεθοδολογιών[4]. Αντιθέτως, ο Β΄ Παγκόσμιος θεωρείται ως ο «πατέρας» του σύγχρονου πολέμου. Η άποψη του γράφοντος είναι διαφορετική. Τα σημερινά οπλικά συστήματα και ο σύγχρονος τρόπος πολέμου γεννήθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έκτοτε έχουμε απλώς βελτιώσεις στα βασικά δόγματα και τεχνολογίες των διαφόρων όπλων.

---

2. Για το πώς η χωροχρονική ενότητα του διεθνούς συστήματος επιδρά στην εξέλιξη των οπλικών τεχνολογιών βλ. Κ. Γριβας, *Η στρατιωτική άνοδος της Κίνας και η γεωπολιτική του πολέμου στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 2013.

3. Για την έννοια και το ρόλο του «*παραδείγματος*» στην εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης και τη διαμόρφωση των επιμέρους θεωριών βλ. Τ. Kuhn, *Η δομή των κοινωνικών επαναστάσεων*, Αθήνα 2008.

4. Για την ιστορία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ενδεικτικά βλ. L. Hart, *History of the First World War*, London 1992· N. Stone, *Συνοπτική Ιστορία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 2007· H. Strachan, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Αθήνα 2003.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του άρματος μάχης. Αν και αυτό έδειξε τις πραγματικές του δυνατότητες στην Πολωνία και κυρίως στη Γαλλία στις πρώτες φάσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εντούτοις εμφανίστηκε για πρώτη φορά και χρησιμοποιήθηκε μαζικά από τους Βρετανούς κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από τότε μέχρι σήμερα το βασικό του σχέδιο και τα χαρακτηριστικά του δεν έχουν ουσιαστικά αλλάξει, παρά μόνο βελτιωθεί[5]. Η δε επιχειρησιακή χρήση αρματικών δυνάμεων ως μέσο ελιγμού, που μπορούν να εισέλθουν ανάμεσα στα κενά της εχθρικής διάταξης και να διεισδύσουν στα μετόπισθεν προκαλώντας διάσπαση της συνοχής του αντιπάλου, θεωρητικά; εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τη Βέρμαχτ στη Γαλλία στις πρώτες φάσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, η έμπνευση για τη χρήση τους με αυτόν τον τρόπο, σε σημαντικό βαθμό, προέκυψε από τη μεθοδολογία δράσης των *Stosstruppen*, των γερμανικών ομάδων εφόδου, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις τελευταίες φάσεις των μαχών στο Δυτικό Μέτωπο, που η λογική τους ήταν ακριβώς η διείσδυση ανάμεσα στις «χαραμάδες» της εχθρικής διάταξης από εξειδικευμένες ομάδες πεζικού[6]. Παρεμπιπτόντως η φιλοσοφία της αυτόνομης δράσης των μικρών ομάδων των *Stosstruppen* είναι παρόμοια με σύγχρονα αποκεντρωτικά μοντέλα πολεμικής δράσης, όπως αυτά της «σμήνωσης» (swarming)[7] και γενικότερα αυτών που εδράζονται πάνω σε επιστημονικές αρχές που προέρχονται από τις θεωρίες του Χάους και της Πολυπλοκότητας (ChaoPlexity)[8]. Άρα, η τέχνη και η επιστήμη του πολέ-

5. Για την εξέλιξη του άρματος μάχης βλ. B. Gudmundsson, *On Armor*, Westport/Connecticut and London 2004.

6. Για την εξέλιξη αυτής της φιλοσοφίας πολέμου ενδεικτικά βλ. B. Gudmundsson, *Stormtroop Tactics: Innovation in the German Army 1914-1918*, Westport/Connecticut and London 1989· J. English – B. Gudmundsson, *On Infantry*, Westport/Connecticut and London 1994.

7. Για μια διιστορική προσέγγιση των πολεμικών μεθοδολογιών swarming, βλ. S. Edwards, *Swarming on the Battlefield: Past, Present and Future*, Santa Monica 2000.

8. Για μια πιο εξειδικευμένη προσέγγιση αναφορικά με το ρόλο που παίζει το εκάστοτε επιστημονικό *παράδειγμα* στις διαχρονικές αντιλήψεις και μεθοδολογίες περί πολέμου και για το ρόλο των θεωριών του

μου δεν φαίνεται να έχουν εξελιχθεί και πολύ από εκείνα τα χρόνια και περισσότερο δείχνουν να κάνουν κύκλους παρά να ακολουθούν μια γραμμική πορεία εξέλιξης. Ακόμη και η συνδυασμένη δράση επιμέρους όπλων (πεζικού, αρμάτων, πυροβολικού κ.λπ.) έφθασε σε κορυφαίο επίπεδο στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με το πυροβολικό να συνεργάζεται τόσο στενά με το πεζικό που οι πεζοί στρατιώτες ακολουθούσαν τον κυλιόμενο φραγμό πυροβολικού κυριολεκτικά κατά πόδας καθώς επιτίθεντο[9]. Έπρεπε να περάσουν αρκετές δεκαετίες για να προκύψει εκ νέου η τόσο αρμονική και στενή λειτουργία συνδυασμένων Όπλων (combined Arms) που είχε επιτευχθεί στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ένα άλλο αρχετυπικό οπλικό σύστημα, που σημάδεψε την πολεμική αλλά και ευρύτερη γεωπολιτική πραγματικότητα του 20ού αιώνα είναι το πολεμικό αεροσκάφος. Αν και ιπτάμενα πολεμικά τεχνουργήματα έγιναν διάσημα κυρίως από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, εντούτοις ήταν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που το πολεμικό αεροσκάφος εμφανίστηκε και απέκτησε, σε γενικές γραμμές, τη μορφή που έχει σήμερα. Πράγματι, όσον αφορά τα βασικά του χαρακτηριστικά και τις αρχές λειτουργίας του, ένα μαχητικό αεροσκάφος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι περίπου ίδιο με ένα μαχητικό τζετ της σημερινής εποχής.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στα βαριά βομβαρδιστικά αεροσκάφη, τα οποία επίσης πρωτοεμφανίστηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως, η επίδραση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην εξέλιξη των θεωριών του στρατηγικού βομβαρδισμού και στην πυρηνική στρατηγική, που εδράστηκε πάνω σε αυτές, είναι εξαιρετικά πολύπλευρη και πολυδιάστατη και αξίζει μιας ξεχωριστής αναφοράς.

Χάους και της Πολυπλοκότητας στη στρατηγική σκέψη βλ. A. Bousquet, *The Scientific Way of Warfare: Order and Chaos on the Battlefields of Modernity*, New York 2009.

9. Για την εξέλιξη του πυροβολικού και τη στενή του συνεργασία με το πεζικό στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. B. Gudmundsson, *On Artillery*, Westport/Connecticut and London 1993.

Η πυρηνική στρατηγική ως έμμεσο αποτέλεσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Πολλές φορές τα δόγματα της πυρηνικής στρατηγικής χαρακτηρίζονται «παρανοϊκά» και «απάνθρωπα» και πολλοί μελετητές αδυνατούν να καταλάβουν τη λογική τους.

Κατά την άποψη του γράφοντος, σε μεγάλο βαθμό αυτό οφείλεται στο ότι τείνουμε να εξετάζουμε την πυρηνική στρατηγική σαν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ανθρώπινη ιστορία, το οποίο ξεκίνησε με τη δημιουργία της πρώτης ατομικής βόμβας στα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν εξετάζουμε το διεθνές σύστημα ως χωροχρονική ενότητα και, εν προκειμένω, δεν αντιλαμβανόμαστε την οργανική σχέση της πτώσης της πρώτης ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα με τα χαρακώματα του Δυτικού Μετώπου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Άποψη του γράφοντος είναι ότι αν ο επιστημονικός πατέρας της ατομικής βόμβας ήταν ο Οπενχάιμερ και οι άλλοι επιστήμονες του Σχεδίου Μανχάταν, ο ιστορικός της πατέρας ήταν οι μάχες του Σομ, του Βερνταίν και των άλλων τεράστιων ανθρωποσφαγών που έγιναν στα χαρακώματα του Δυτικού Μετώπου.

Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εμφανίστηκαν τα πρώτα πρωτόγονα βαριά βομβαρδιστικά, ενώ τεράστια γερμανικά αερόπλοια διεξήγαγαν τρομοκρατικές επιθέσεις στο Λονδίνο, με πενιχρά άμεσα αποτελέσματα. Όμως, οι επιδρομές αυτές πυροδότησαν τη φαντασία των θεωρητικών της στρατηγικής αεροπορικής ισχύος, με προεξάρχοντα τον Ιταλό Gulio Duhet, του οποίου το έργο *Command of the Air*[10] επηρέασε σημαντικότατα την στρατηγική σκέψη από τότε μέχρι και σήμερα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι θεωρίες της στρατηγικής αεροπορικής κρούσης, που έκαναν λόγο για την προσβολή του άμαχου πληθυσμού στα αστικά κέντρα του αντιπάλου, αν και φαντάζουν ως η επιτομή του ωμού και απάνθρωπου πολέμου, εντούτοις, εκείνον τον καιρό είχαν εν πολλοίς προκύψει ως μια απελπισμένη προσπάθεια να μην επαναληφθούν οι τερά-

10. G. Douhet, *The Command of the Air*, Tuscaloosa 2009.

στιες και μάταιες ανθρωποσφαγές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Με άλλα λόγια, ο στόχος τους ήταν να προκύψει ένας πιο αποτελεσματικός και πιο ανθρωπιστικός πολέμος.

Αναλυτικότερα, οι άνθρωποι εκείνης της εποχής είχαν σοκαριστεί από τις τρομακτικές απώλειες που προέκυπταν από μαζικές επιθέσεις πεζικού πάνω σε οργανωμένες άμυνες, οι οποίες βασίζονταν σε πολλαπλές σειρές χαρακωμάτων και αγκαθωτού συρματοπλέγματος υπερασπιζόμενες από βαριά πολυβόλα και στρατιώτες με επαναληπτικά τυφέκια. Η ισχύς πυρός του πυροβολικού είχε αποδειχθεί ανίκανη να διανοίξει ρήγμα στην άμυνα και έτσι πολλοί θεωρητικοί του πολέμου είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι είχαμε φθάσει σε αδιέξοδο και ότι μια επανάληψη μιας μείζονος πολεμικής αντιπαράθεσης θα οδηγούσε εκ νέου σε τεράστιες και μάταιες ανθρωποσφαγές. Επιπροσθέτως, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε προκύψει μια πρωτοφανής δυσαρμονία μεταξύ των φρικτών συνθηκών μάχης αλλά και καθημερινής διαβίωσης των στρατιωτών του μετώπου με την περίπου απόλυτη ασφάλεια που απολάμβαναν οι πολίτες αλλά και οι στρατιώτες των μετόπισθεν. Η ασφάλεια αυτή θεωρήθηκε ότι ωθούσε τις κοινωνίες και τις πολιτικές ηγεσίες να διαιωνίζουν την πολεμική σύγκρουση, άρα και τη μαζική σφαγή των στρατιωτών στο μέτωπο, μιας και δεν ζούσαν τον πόλεμο στο πετσί τους. Κάποιοι λοιπόν θεωρητικοί της ισχύος έκριναν ότι έπρεπε να στοχεύσουν στην καρδιά του αντιπάλου, δηλαδή τα αστικά του κέντρα, έτσι ώστε όλος ο πληθυσμός και ο στρατός του εχθρού, καθώς και η ηγεσία του να βιώσουν τα δεινά του πολέμου και να αποσύρουν την υποστήριξή τους από μακροχρόνιες πολεμικές περιπέτειες. Έτσι, θα αποφεύγαμε τις πολύνεκρες όσο και μάταιες μάχες χαρακωμάτων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Θεωρείτο δε περίπου βέβαιο ότι μαζικοί βομβαρδισμοί στα αστικά κέντρα του αντιπάλου θα τον οδηγούσαν σε γρήγορη συνθηκολόγηση[11]. Οι μετέπειτα εξελίξεις μας έδειξαν ότι κάτι τέ-

11. Για το πώς εξελίχθηκαν οι θεωρίες της αεροπορικής ισχύος ως έμμεσο αποτέλεσμα των αδιεξόδων στα μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βλέπε: S. Budiansky, *Air power: The Men, Machines, and Ideas that Revolutionized War, from Kitty Hawk to Iraq*, New York 2004.

τοιο δεν ίσχυε. Οι μαζικοί βομβαρδισμοί, τόσο των Γερμανών εναντίον της Μεγάλης Βρετανίας, όσο, κυρίως, των Συμμάχων εναντίον της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, δεν οδήγησαν σε συνθηκολόγηση τους αντιπάλους. Δεν έκαμψαν το ηθικό των πολιτών και των ηγεσιών τους. Αντιθέτως, σκλήρυναν την αποφασιστικότητά τους και συσπείρωσαν τους λαούς γύρω από τους ηγέτες τους. Είναι αμφισβητούμενα ακόμη και τα αποτελέσματα που επέφεραν οι μαζικές αεροπορικές επιδρομές στην πολεμική προσπάθεια με την προσβολή κρίσιμων βιομηχανιών και αποθεμάτων καυσίμων. Επιπροσθέτως, αποδείχθηκε ότι ο στρατηγικός βομβαρδισμός δεν είναι εύκολο πράγμα. Η θεωρία ότι «το αεροπλάνο πάντοτε θα περνάει» αποδείχθηκε ότι δεν είναι απόλυτα σωστή. Οι απώλειες των πληρωμάτων των βομβαρδιστικών ήταν τόσο μεγάλες που κάποιες φορές ανταγωνίζονταν αυτές που προκαλούσαν οι βόμβες τους στο έδαφος[12]. Όλα αυτά, όμως, δεν έκαμψαν τους οπαδούς της στρατηγικής αεροπορικής ισχύος. Θεωρούσαν ότι, απλώς, οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί δεν επέφεραν επαρκές πλήγμα στον αντίπαλο λόγω έλλειψης επαρκούς ισχύος. Χρειάζονταν ένα ακόμη ισχυρότερο όπλο. Και το βρήκαν στην ατομική βόμβα.

Με άλλα λόγια, σε σημαντικό βαθμό, οι πρακτικές αφανισμού των πόλεων του πλανήτη, που προέβλεπαν οι θεωρίες της πυρηνικής στρατηγικής των δεκαετιών του 50 και του 60, έχουν τις ρίζες τους σε μια προσπάθεια υπέρβασης των δεινών του πολέμου και της δημιουργίας ενός λιγότερου φονικού και περισσότερο αποτελεσματικού τρόπου πολέμου, ο οποίος δημιουργήθηκε από τους θεωρητικούς της αεροπορικής ισχύος στα χρόνια του Μεσοπολέμου για να ξεπεραστούν τα αδιέξοδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Άρα, υπό το φως αυτής της λογικής, η πυρηνική στρατηγική αποτελεί το τελικό αποτέλεσμα μιας σπονδυλωτής διαδικασίας που ξεκίνησε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλε-

12. Για μια εξονυχιστική ανάλυση των μαζικών βομβαρδισμών των γερμανικών πόλεων από συμμαχικά βομβαρδιστικά κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, των αποτελεσμάτων, των προβλημάτων και των απωλειών βλ. Φ. Γιεργκ, *Η Γερμανία στις Φλόγες: Ο βομβαρδισμός της Γερμανίας 1940-1945*, Αθήνα 2002.

μο. Όμως, η αδυναμία μας να αντιληφθούμε την αδιαίρετη χωροχρονική φύση του διεθνούς συστήματος δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε το γεγονός αυτό και έτσι μας εκπλήσσουν και μας σοκάρουν τα απάνθρωπα και παράλογα στοιχεία της πυρηνικής στρατηγικής, ακριβώς γιατί την αντιλαμβανόμαστε ως ένα αυτόνομο γεωστρατηγικό μέγεθος όχι ως ένα έμμεσο προϊόν ενός πρότερου πολέμου[13].

Πολιτισμικά παραδείγματα, το μοντέλο του ανθρωποθεού και οι πόλεμοι της νεωτερικότητας

Ουσιαστικά λοιπόν βλέπουμε ότι ο αιώνας μεταξύ 1914 και 2014 αποτελεί ένα αδιαίρετο συνεχές. Μια «μεγάλη στιγμή» μέσα στην οποία διαμορφώνεται η οπλική τεχνολογία του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η οπλική τεχνολογία από μόνη της είναι ένα ατελές γεωστρατηγικό μέγεθος. Τα οπλικά συστήματα και η πολεμική μεθοδολογία κάθε εποχής αποκτούν υπόσταση σε σχέση με το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν. Εν προκειμένω, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φθάνει στην κορύφωσή του ο πόλεμος της βιομηχανικής εποχής. Δηλαδή, μια μορφή πολέμου που έδινε τεράστια έμφαση στις μάζες. Σε πολύ γενικές γραμμές, η μεθοδολογία μάχης του Δυτικού Μετώπου βασιζόταν σε κολοσσιαίες ποσότητες βλημάτων που εξαπολύονταν εναντίον των εχθρικών θέσεων ακολουθούμενες από μάζες ανθρώπων που προσπαθούσαν να διασπάσουν με τους αριθμούς τους τις εχθρικές θέσεις. Από πλευράς του ο αμυνόμενος βασιζόταν και αυτός στη μάζα. Έπρεπε να συγκεντρώσει έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό στρατιωτών, έτσι ώστε όσοι και να σκοτώνονταν από τα σαρωτικά μπαράζ πυροβολικού, που μπορεί να διαρκούσαν ακόμη και εβδομάδες, όσοι και αν τραυματίζονταν, τρελαίνονταν ή απλά κατέρρεαν ψυχολογικά, να εξασφαλιζόταν ο επαρκής αριθ-

13. Για τα παράλογα, απάνθρωπα και αντιφατικά στοιχεία της πυρηνικής στρατηγικής, μεταξύ των άλλων, βλ. F. Kaplan, *The Wizards of Armageddon*, Stanford 1991.

μός αμυνομένων που θα σάρωναν τις μάζες των επιτιθέμενων με τεράστιους αριθμούς βλημάτων από πολυβόλα και επαναληπτικά τυφέκια[14].

Επιπροσθέτως, ο «εντάσεως μάζας» πόλεμος της βιομηχανικής εποχής συνδυαζόταν με την απόλυτη πίστη των στρατιωτικών ηγετών στην ανθρώπινη βούληση. Ιδιαίτερα δε η γαλλική στρατιωτική σχολή θεωρούσε ότι οι «ηθικές δυνάμεις», δηλαδή η σιδηρά θέληση των στρατιωτών και κυρίως των στρατιωτικών ηγετών, ήταν ο βασικός παράγοντας που θα επέφερε τη νίκη, κυριαρχώντας πάνω στις «υλικές δυνάμεις», δηλαδή τα όπλα[15]. Κατά την άποψη του γράφοντος αυτή είναι στην πραγματικότητα μια θρησκευτική πίστη.

Σύμφωνα με τον καθηγητή John Gray, η παρακμή του Χριστιανισμού στη Δύση και η άνοδος του Ανθρωπισμού ουσιαστικά οδήγησε στην αντικατάσταση του Θεού στη συλλογική συνείδηση των ανθρώπων από την πίστη στις δυνατότητες του ίδιου του Ανθρώπου[16]. Δηλαδή, δημιουργήθηκε το κοσμοείδωλο του ανθρωποθεού, όπως το περιγράφει πολύ παραστατικά ο Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι στο μυθιστόρημά του οι «Δαιμονισμένοι»[17].

Αυτή η υπαρξιακή κατάσταση ήταν αναπόφευκτο να έχει την αντανάκλασή της και στο επίπεδο της πολεμικής μεθοδολογίας. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αντιμετώπισε τον

---

14. Για τον πόλεμο «εντάσεως μάζας» της Βιομηχανικής Εποχής και τη σταδιακή μετάβαση στα πληροφοριοκεντρικά πολεμικά μοντέλα της σημερινής εποχής, βλ. Α. Τοφλερ, *Πόλεμος και αντιπόλεμος*, Αθήνα 1994.

15. Για την γαλλική πολεμική σκέψη εκείνης της εποχής και την εμμονή της στον ηθικό παράγοντα, βλ. M. Howard, *«Άνθρωποι εναντίον πυρός: Το δόγμα της επίθεσης κατά το 1914»*, στο P. Paret (επιμ.), *Οι Δημιουργοί της συγχρονης στρατηγικής: Από τον Μακκιαβέλλι στην πυρηνική εποχή*, Αθήνα 2004, σελ. 603-623.

16. J. Gray, *Straw Dogs: Thoughts on Humans and Other Animals*, New York 2002.

17. «Η κοινή ρίζα όλων των μορφών της ανθρωπίνης καταστροφικότητας είναι όντως η αυτοαποθέωσις του ανθρώπου, το "σύμπλεγμα του Θεού" όπως ωνομάσθη. Εις την θέσιν του εκθρονισθέντος Θεού δεν εκάθισε ο 'διαφωτισμένος άνθρωπος' αλλά ο επηρμένος "ανθρωποθεός"». *Από ομιλία του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καλαμάτας κατά τη διάρκεια της έναρξης των εργασιών συνεδρίου για το Περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη την 1η Φεβρουαρίου 2010.* Πηγή: δικτυακός τόπος Ζωηφόρος (http:www.zoiforos.gr/ar8rografia/laikoi-2/diafora/item/1584-%CE%BA%CE%B1%CE...).

εαυτό του σαν θεό, πίστεψε ότι μπορεί να επιτύχει και την τελειότητα. Αυτό θεώρησε ότι μπορούσε να κάνει και με την τέχνη του πολέμου. Προσπάθησε, δηλαδή, να δημιουργήσει την τέλεια στρατηγική θεωρία, τον τέλειο τρόπο πολέμου, που θα έφερνε πάντοτε τη νίκη.

Ίσως μάλιστα αυτή η επίδραση της θρησκείας στη χιμαιρική προσπάθεια της δημιουργίας του τέλειου μοντέλου πολέμου, να έχει πιο βαθιές ρίζες από την εισπήδηση των αρμοδιοτήτων του Θεού στον άνθρωπο που συνέβη κατά τη διάρκεια της παρακμής της θρησκείας στη Δύση και της ανόδου του Ανθρωπισμού. Πολύ πιθανόν, οι βασικές αιτίες να εντοπίζονται στο ίδιο το νοησιαρχικό πνεύμα που απετέλεσε τον πυρήνα του δυτικού χριστιανισμού και εν τέλει το ανθρωπολογικό μοντέλο που συνεχίζει να κυριαρχεί στη Δύση μέχρι σήμερα. Η απόλυτη νοησιαρχία μπορεί να περιγραφεί, σε πολύ γενικές γραμμές, ως η πίστη στις χωρίς όριο δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης[18]. Από τη στιγμή που το ανθρώπινο μυαλό, αν το χειριζόσουν σωστά, είχε, έστω και εν δυνάμει, τη δύναμη να αποδείξει την ύπαρξη (ή τη μη ύπαρξη του Θεού) και τη φύση του, μπορούσε να κάνει τα πάντα. Μπορούσε να δημιουργήσει τέλεια μοντέλα και να επιτύχει τέλειες λύσεις για τα πάντα. Και για την επιτυχία στον πόλεμο.

---

18. "Frankish theologians derived from Augustine the presuppositions for a secularized "religionization" of the Christian life, emphasizing individual conviction against experiential participation in the Church as truth. Intellectualism and individualism afterwards always pervaded the Western religious tradition". (...) "Individualism and intellectualism, which are the pivots of Western European life and culture, are historical products of a theology which denies the priority of personhood, of participation in relations and experiential knowledge, for the sake of the intellectual certainties of the individual and denies the ecclesial mode of existence for the sake of an individual "religious" certainty". Western theology turns God into an "object" subject to the individual's comprehension. It conceives of him as Being defined by logical thought, by the rational conceptualization of his essence. The first twenty-five chapters of Thomas Aquina's Summa Theologiae or any Roman Catholic dogmatic handbook depict an intellectual being, subject to human logic, in place of the living God. What is missing is the experimental basis of the Christian Gospel, the approach to the truth of the personal Triadic God though participation in the ecclesial communion of persons". Πηγή: C. Yannaras, *Orthodoxy and the West*, Brookline / Massachusetts 2006, σελ. 17, 37.

Αποδείχθηκε ότι δεν ήταν έτσι. Η στασιμότητα στα πεδία των μαχών έδειξε ότι ούτε οι «ηθικές δυνάμεις» ούτε ο «επιστημονικός πόλεμος», δηλαδή οι δύο εκδηλώσεις του πνεύματος του ανθρωποθεού στην τέχνη του πολέμου, μπορούσαν να δώσουν λύση. Η πραγματικότητα αποδείχθηκε, με οδυνηρό τρόπο, πιο ισχυρή και από την ανθρώπινη βούληση και από τον ανθρώπινο νου. Ακόμη περισσότερο, οι άσκοπες σφαγές στα στατικά μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου προσέδωσαν στην πολεμική διαδικασία ένα στοιχείο παράνοιας και επέφεραν σκληρό πλήγμα στην αντίληψη του ανθρώπινου πολιτισμού ως προϊόν του Λόγου. Απαισιόδοξες θεωρίες της ψυχολογίας του βάθους, όπως εκείνη του «ένστικτου του θανάτου» του Φρόιντ, προέκυψαν ως άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα της αμφισβήτησης της ανθρώπινης λογικής. Σε πολύ γενικές γραμμές, στο έργο του «Πέραν της Αρχής της Ηδονής»[19] ο Φρόιντ υποστήριξε ότι ο άνθρωπος καθοδηγείται όχι από το λογικό του αλλά από δύο βασικά ένστικτα. Αυτό που ωθεί στη ζωή και το οποίο ονόμασε *Έρως* (Eros) χρησιμοποιώντας την ελληνική λέξη και το αντίθετό του που ωθεί στο θάνατο και την καταστροφή και για το οποίο χρησιμοποίησε ακριβώς την ελληνική λέξη *Θάνατος* (Thanatos). Ο Φρόιντ, εν πολλοίς, κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό μην μπορώντας να κατανοήσει λογικά τις σχεδόν τελετουργικές ανθρωποσφαγές στα πεδία των μαχών του Δυτικού Μετώπου, όταν οι στρατιώτες βάδιζαν μαζικά προς το θάνατό τους. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι το μοντέλο του ανθρωποθεού υπέστη σκληρό πλήγμα με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η εποχή της νεωτερικότητας, που βασίστηκε ακριβώς σε αυτή την πίστη του Ανθρώπου στον εαυτό του, θα έφθανε στο τέλος της. Όμως, δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Το μοντέλο του ανθρωποθεού στη Δύση διαιωνίστηκε και η «διαρκής στιγμή» του 20ού αιώνα συνεχίστηκε. Τη λατρεία του Λόγου διαδέχθηκε η λατρεία της μηχανής. Με άλλα λόγια, ο Άνθρωπος από εκεί που λάτρευε τον εαυτό του κατέληξε να λατρεύει τα δημιουργήματά του. Ολόκληρα καλλιτεχνι-

19. Freud, Sigmund, *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*, Αθήνα 2001.

κά ρεύματα, όπως αυτό του φουτουρισμού στην Ιταλία, γεννήθηκαν ως αποτέλεσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της λατρείας της μηχανής που αυτός έφερε μαζί του. Αυτή η λατρεία των μηχανών, μαζί με τα απομεινάρια της λατρείας στην ανθρώπινη βούληση, αποτέλεσαν και ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία των ολοκληρωτικών κοσμοθεωριών του φασισμού και του ναζισμού. Και φυσικά, το μοντέλο του ανθρωποθεού σε αυτό που αποκαλούμε στρατιωτική τέχνη και επιστήμη δεν έπαψε να υφίσταται ούτε και με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά συνεχίζει να επιβιώνει μέχρι και σήμερα.

Κατά την άποψη του γράφοντος, έφθασε στην κορύφωσή του στη δεκαετία του 90 με το πρότυπο του πληροφοριοκεντρικού πολέμου, το οποίο βασιζόταν σε πανίσχυρα συγκεντρωτικά δίκτυα C4ISR[20]. Στόχος των πληροφοριοκεντρικών πολεμικών μοντέλων, τα οποία αναπτύχθηκαν στο ευρύτερο πλαίσιο του φαινομένου που αποκαλέσαμε Revolution in Military Affairs (RMA), ήταν να κατανικήσουν την ίδια την «ομίχλη του πολέμου», να επιτύχουν απόλυτη διαύγεια των τεκταινομένων στο πεδίο της μάχης και να επιτρέψουν στους ανώτερους διοικητές να ελέγχουν σε πραγματικό χρόνο όλο το βάθος και εύρος των δυνάμεών τους, να επιβλέπουν ολόκληρη την πολεμική διαδικασία και να μπορούν να προσβάλουν στόχους οπουδήποτε, χρησιμοποιώντας πυρομαχικά προσβολής ακριβείας (PGM)[21]. Το πρότυπο αυτό δη-

20. Command, Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance & Reconnaissance.

21. Για μια αρχική προσέγγιση του φαινομένου της RMA (Revolution in Military Affairs), βλ. K. MacGregor – M. Williamson, *Η επανάσταση στις στρατιωτικές υποθέσεις: Ανατομία της δυναμικής της, 1300-2050*, Αθήνα 2001· Κ. Γριβας, *Ο πόλεμος στον 21ο αιώνα*, Αθήνα 1999. Για τα εξαιρετικά φιλόδοξα σχέδια των ΗΠΑ και την αισιοδοξία που επικρατούσε τότε αναφορικά με τα ποια μπορούσαν να είναι τα επιτεύγματα στο μέλλον της RMA, ενδεικτικά βλ. H. Binnendijk (επιμ.), *Transforming Americas Military*, Washington/D.C. 2002· R. Scales, *Future Warfare: Anthology*, Pennsylvania 2001. Για μια πληρέστερη και εκ των υστέρων προσέγγιση του φαινομένου της RMA, τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλα κράτη, βλ. D. Adamsky, *The Culture of Military Innovation: The Impact of Cultural Factors on the Revolution in Military Affairs in Russia, the US, and Israel*, Stanford 2010. Για την ευρύτερη σχέση της υψηλής τεχνολογίας στον αμερικανικό τρόπο πολέμου, βλ. T. Mahnken, *Technology and the American Way of War since*

λαδή αποσκοπούσε στη δημιουργία παντογνωστών, πανταχού παρόντων και παντοδύναμων διοικητών-θεών.

Το χιμαιρικό κυνήγι της «Διαρκούς Ειρήνης» και του «Τέλους της Ιστορίας»

Ένα άλλο βασικό στοιχείο της νεωτερικότητας και της κοσμικής θρησκείας που αποτελεί ο Ανθρωπισμός και το οποίο εμφανίστηκε στα χρόνια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συνεχίζει να επιβιώνει και σήμερα είναι αυτό της πεισματικής πίστης στην έλευση κάποιας μορφής παραδείσου στον κόσμο των ανθρώπων. Η εμμονή στην παγίωση της «διαρκούς ειρήνης», που προέκυψε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και χιμαιρικές προσπάθειες όπως αυτή του να τεθεί ο Πόλεμος εκτός νόμου που περιλαμβανόταν στο Σύμφωνο Kellog-Briand, ομοιάζουν επικίνδυνα με την αντίληψη περί του *Τέλους της Ιστορίας* που κυριάρχησε μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και συνεχίζει να στοιχειώνει το μυαλό των ανθρώπων μέχρι και σήμερα, εμποδίζοντας μας να μελετήσουμε αποτελεσματικά το διεθνές περιβάλλον αυτήν την κρίσιμη περίοδο. Σε μια εποχή, λοιπόν, που το παγκόσμιο σύστημα βρίσκεται σε μια έντονα μεταβατική φάση και οι βεβαιότητες του παρελθόντος καταρρέουν, πολλοί άνθρωποι επιμένουν να βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε αντιλήψεις που ουσιαστικά αποτελούν εκδηλώσεις θρησκευτικών δοξασιών και όχι προσπάθειες ρεαλιστικής ανάγνωσης της πραγματικότητας. Μια από αυτές τις δοξασίες είναι η εμμονή στην παντοδυναμία της Δύσης και ιδιαίτερα των Ηνωμένων Πολιτειών. Και το πρόβλημα είναι ότι όταν η ρεαλιστική προσέγγιση ενός φαινομένου συγκρούεται με τη θρησκευτική πίστη, είναι η τελευταία που συνήθως επιβάλλεται.

1945, New York 2008. Για τις θεωρίες περί της χρήσης PGM (Precision Guided Munitions) σε πληροφοριοκεντρικό περιβάλλον ως κυρίαρχου παράγοντα διαμόρφωσης του πολεμικού αποτελέσματος και των προβλημάτων που προέκυψαν από την εφαρμογή των θεωριών αυτών ενδεικτικά βλ. S. Farquhar (επιμ.), *Back to Basics: A Study of the Second Lebanon War and Operation Cast Lead*, Fort Leavenworth 2011.

Константинос Гривас

Вооружение и технологии Первой мировой войны и их геополитические последствия в истории XX в.: Развитие военных технологий с 1914 г. до наших дней и их роль в западной культуре

В настоящей работе рассматривается промежуток 1914-2014 гг. как единый временной отрезок. «Долгий момент», в течение которого складывается военная история XX в. Считается, что Первая мировая война стала базой, на которой вплоть до наших дней формировались военные технологии, методы и стратегические тактики. Включая ядерную стратегию. Также в работе анализируются влияние кризиса западного христианства и вытекающая из него неограниченная вера в человеческие возможности в области военных тактик и технологий, появившихся в период Первой мировой войны. В этом же контексте исследуется влияние рационализма как философской основы западного христианства и, как следствие, западной культуры на развитие военных моделей и идей, появившихся во время Первой мировой войны и актуальных по сей день.

Νικίτα Ανατολίεβιτς Κουζνέτσοβ

Ο κόμης Αλεξέι Πάβλοβιτς Καπνίστ (1871-1918) – Ελληνικής καταγωγής Αντιναύαρχος του Ρωσικού στόλου και η συμμετοχή του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι Καπνισσοί ήταν γένος ελληνικής καταγωγής, που εμφανίστηκε στη Ρωσία μετά την ανεπιτυχή εκστρατεία του Πέτρου Ι στον Προύθο ποταμό (εκστρατεία στην Μολδαβία το καλοκαίρι του ρώσικου στρατού το 1711 εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του ρώσο-τουρκικού πολέμου μεταξύ 1710-1713). Στο νησί της Ζακύνθου στο Ιόνιο πέλαγος βρίσκονται τα ερείπια του κάστρου της πρώτης γενιάς των Καπνισσών (Καπνισσός-στα ελληνικά). Με ιδιαίτερη γενναιότητα και ηρωισμό ξεχώρισε ο Στοματέλλος Καπνισσός στις μάχες με τους Τούρκους για την ανεξαρτησία των ελληνικών νήσων, στον οποίον ο τίτλος του κόμη χορηγήθηκε το 1702 από τον κυβερνήτη της Ενετικής δημοκρατίας, Αλοϊσιο Μοτσενίγκο. Οι Καπνισσοί εμφανίστηκαν στο Σλομποζάνσιν, μεταξύ των Ελλήνων, που πολέμησαν μαζί με τον Πέτρο Ι εναντίον των Τούρκων και που κατέφυγαν στην προστασία του[1].

Στα αρχεία του Οίκου της ρωσικής διασποράς φυλάσσονται οι αναμνήσεις του γιού του Α.Π. Καπνισσού, του Παύλου Αλεξέγιαβιτς, οι οποίες, εν πολλοίς, χρησίμευσαν ως πραγματική πηγή γνώσης. Βρίσκονται στο ίδρυμα, στο οποίο έχουν συγκεντρωθεί αναμνήσεις, που συλλέχτηκαν για την έκδοση της σειράς «Βιβλιοθήκη πανρωσικών απομνημονευμάτων», που δημιουργήθηκε με την πρωτοβουλία του Α. Σολζενίτσιν το 1977.

---

1. Για τους Καπνισσούς, βλ. М. Ясь. О.Дмитрієнко, «Доля родини Капністів», Київська старовина (1995/1), σελ. 109-116· «Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія», *Український археографічний щорічник* (1992), σελ. 220-260.

Ο Αλεξέι Πάβλοβιτς Καπνίστ, κόμης, μελλοντικός αρχιθαλαμηπόλος του Αυτοκρατορικού Οίκου, αντιναύαρχος, γεννήθηκε 17 Μαΐου το 1871[2]. Σπούδασε στο φυσικό-μαθηματικό τμήμα του πανεπιστημίου της Μόσχας, απ' όπου μεταφέρθηκε στην ναυτική σχολή, από την οποία αποφοίτησε το 1891. Ως δόκιμος έπλευσε σε όλη τη Μεσόγειο θάλασσα. Το 1892, προβιβάστηκε σε αρχικελευστή. Υπηρέτησε στο σώμα των φρουρών, έπλευσε στη Βαλτική θάλασσα και επίσης ως μέλος της μοίρας στόλου του Ειρηνικού Ωκεανού. Πήρε μέρος στην καταστολή της εξέγερσης του Μποξέρ στην Κίνα το 1900-1901. Από 15 Αυγούστου μέχρι 15 Δεκεμβρίου το 1900 βρισκόταν στο καταδρομικό «Ναύαρχος Ναχίμοφ» και στο φρούριο Τάκου ως επικεφαλής του πυροβολικού του φρουρίου και ως υπασπιστής φρουράρχου. Κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων, το 1901, κοντά στο φρούριο Τάκου βρήκε ένα μικρό παιδί Κινέζο, το οποίο πήρε προς εκπαίδευση[3].

Το 1901 ο Αλεξέι Πάβλοβιτς Καπνίστ αποφοίτησε με άριστα από την τάξη του πυροβολικού με το βαθμό του αξιωματικού πυροβολικού πρώτης τάξης, για 3 χρόνια ήταν στην στρατιωτική-διπλωματική υπηρεσία και στη συνέχεια ναυτικός αντιπρόσωπος (ακόλουθος του πολεμικού ναυτικού) στην Αυστροουγγαρία και Ιταλία. Και αφού ξεχώρισε στην υπηρεσία το 1906 προβιβάστηκε σε αντιπλοίαρχο.

Ενώ υπηρετούσε στην Ιταλία, ο Καπνίστ γνώρισε εκεί τη μελλοντική σύζυγό του, ελληνίδα στην καταγωγή. Στα απομνημονεύματά του, ο Καπνίστ έγραψε γι' αυτό:

> «Στα πρώτα χρόνια παραμονής στη Ρώμη (τον Ιανουάριο 1904) [Α.Π. Καπνίστ] συναντήθηκε με την μητέρα

---

2. Н.Ю., Березовский, В.Д. Доценко, Б.П. Тюрин, Российский императорский флот. 1696-1917. *Военно-исторический справочник,* М. 1993. σελ. 113. Φ.Η. Μυρατιδι, Γρεκι – αδμιραλυ ι γενεραλυ βοενο-μορσκογο φλοτα Ροσσιι, *Биографический справочник,* СПб. 2007, σελ. 61-63· A.V. Plotto, *Au service du pavillon de Saint-Andre.* Biographies d'amiraux de la Marine Imperiale Russe redigees d'apres les documents d'archives collationnes par Alexandre E. Ioffe. Avec La collaboration de Gerard Gorokhoff & Jacques Ferrand, Paris 1998, σελ. 340-342.

3. Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ), Ф. 417, Оп. 4, Д. 5892, Л. 111-113.

μου, Ματθίλδη Ιβάνοβνα Λίσιν, το γένος Περδικάρη (ελληνικής καταγωγής), τον καιρό που ο πατέρας της, Κωνσταντίνος Νικολάεβιτς Λίσιν ήταν αυτοκρατορικός επιτετραμμένος στην Αντίς Αμπέμπα, στην Αβησσυνία, όπου οι τότε πρωτόγονες συνθήκες διαβίωσης δεν επέτρεπαν στις διπλωματικές οικογένειες να ακολουθούν τους συζύγους και πατέρες τους. Με την ευλογία των γονέων και από τις δυο πλευρές, οι γονείς μου παντρεύτηκαν στην εκκλησία της Ρωσικής Αυτοκρατορικής Πρεσβείας στη Ρώμη το Μάιο του 1904. Εκεί γεννήθηκαν δυο από τους μεγαλύτερους γιους τους — ο Δημήτρης, μακαρίτης στη σήμερον ημέρα, και ο Παύλος, ο συγγραφέας αυτών των γραμμών, — και οι δυο βαφτίστηκαν στο παρεκκλήσι του πρέσβη και καταγράφονται στο Καπιτώλιο-δημοτολόγιο της Ρώμης ως ρωμαίοι πολίτες»[4].

Αργότερα, ο Καπνίστ υπηρέτησε στο στόλο της Μαύρης θάλασσας ως ανώτερος αξιωματικός των θωρηκτών μάχης «Ιωάννης ο Χρυσόστομος» (1906-1907) και «Τρεις Ιεράρχες» (1907-1908). Το 1910 αποσύρθηκε, και τότε εξελέγη επικεφαλής ευγενών της κομητείας του Μγκλιν της περιοχής Τσερνίγκοβ (1911-1913).

Με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ο Καπνίστ επέστρεψε στην υπηρεσία, λαμβάνοντας τη θέση του βοηθού επιτελάρχη του ναυτικού γενικού επιτελείου. Το Δεκέμβριο του 1914 προήχθη στο βαθμό του πλοιάρχου. Από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1916 ήταν αξιωματικός για αναθέσεις του ναυτικού επιτελάρχη, του Αρχιστράτηγου, από τον Ιούλιο, επικεφαλής διοίκησης της περιοχής της Λευκής θάλασσας του Μούρμανσκ και 1 Ιουλίου 1916, στο γενικό επιτελείο ναυτικού. Αυτή η θέση ήταν πολύ σημαντική, λόγω της αυξανόμενης σημασίας του Βόρειου ναυτικού μετώπου κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

4. Архив ГБУК г. Москвы «Дом русского зарубежья им. А. Солженицына» (Архив ДРЗ), Ф. 001, Д. Е-163, Л. 1.

Πριν τον πόλεμο, όλη η περιοχή του Αρκτικού Ωκεανού, που περιλαμβάνει τον κόλπο της χερσονήσου Κόλα και τη Λευκή θάλασσα είχε ως επί το πλείστον απλά βιοτεχνική σημασία. Τα λιμάνια στις όχθες της Λευκής θάλασσας – Αρχάνγκελσκ, Σορόκι, Κέμι, και άλλα, χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για εξαγωγή ξυλείας, και το πρώτο από αυτά, ήταν σημείο εφοδιασμού όλων των τροφίμων και άλλων ειδών, που χρειάζονται για την βιοτεχνία. Από όλα τα βόρεια λιμάνια, μόνο το Αρχάγγκελσκ ήταν συνδεδεμένο με το κέντρο της χώρας, με το σιδηρόδρομο, και αυτό σε μεγάλη απόσταση (641 χλμ. Από το Αρχάνγκελσκ μέχρι την Βολόγκντα)[5], είχε στενές ράγες, και επιπλέον είχε χαμηλό εύρος ζώνης. Όπως έγραψε ο ιστορικός Π.Ντ. Μπίκοβ:

> «...κανένα λιμάνι της βόρειας ακτής στην αρχή του πολέμου όχι μόνο δεν ήταν διατεθειμένο να λαμβάνει μεγάλα ποσά φορτιού, αλλά και δεν είχε μέσα για την εξαγωγή του στην χώρα. Μπορούμε να πούμε, ότι η σημασία όλης αυτής της γης σε πολεμική βάση δεν είχε φανερωθεί, και σε καμιά περίπτωση δεν προνοήθηκε ο ρόλος της, που έπρεπε να παίξει στην εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων του Παγκοσμίου Πολέμου»[6].

Μετά την έναρξη του πολέμου και το κλείσιμο των λιμένων της Βαλτικής και της Μαύρης θάλασσας, η Λευκή θάλασσα έγινε σχεδόν ο μόνος τρόπος επικοινωνίας μεταξύ της Ρωσίας με τους συμμάχους της (το Βλαντιβοστόκ ήταν λίγο μακριά από το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων, και γι' αυτό μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε πολύ μικρότερο βαθμό, απ' ότι τα λιμάνια της Βόρειας ακτής).

Λόγω της αυξανόμενης σημασίας της περιοχής της Λευκής θάλασσας για την άμυνα της Ρωσίας, το Φεβρουάριο 1916 αποφασίστηκε η δημιουργία ενός στολίσκου του Αρκτικού ωκεανού (πριν από τον πόλεμο δεν υπήρχε συνε-

---

5. Π.Δ. Βυκοβ, «Βοεννιε δεϊστβιια να Σεβερνομ ρυσσκομ μορσκομ τεατρε β Ιμπεριαλιστιτσεσκυιου βοιν 1914-1918 γοδοβ», *Βοιν να Σεβερνομ μορσκομ τεατρε. 1914-1918 γοδυ. Σβορνικ,* ΣΠβ 2003, σελ. 4-5.

6. *Όπ.*, σελ. 4.

χής παρουσία των πολεμικών πλοίων στο Βορρά, εκτός από τις μεταφορές «Μπακάν», που χρησιμοποιήθηκαν για την προστασία της βιοτεχνίας). Ο σχηματισμός της άρχισε 6 Ιουλίου το 1916.

Ο πόλεμος έδωσε τεράστια ώθηση όχι μόνο στην ανάπτυξη των ήδη υπαρχόντων λιμένων, αλλά και στην δημιουργία νέων. Επεκτάθηκε το λιμάνι του Αρχάγγκελσκ το 1916 που ίδρυσαν οι Ρομανόφ στο Μούρμαν (σημερινό Μούρμανσκ). Το 1917, στο Βορρά υπήρχε ένα σύστημα ενισχυμένων περιοχών με κέντρο το Αρχάνγκελσκ και το Μούρμανσκ και επίσης ο στολίσκος του Αρκτικού ωκεανού που ανέλαβε το έργο της προστασίας τω θαλάσσιων οδών.

Τον Μάρτιο το 1917 ο Καπνίστ παρουσίασε το Ναυτικό σχέδιο στην επιτροπή «για τον ανασχηματισμό της ζωής του στρατού και του ναυτικού» υπό την προεδρία του στρατηγού Α.Α. Πολιβάνοβ. 27 Ιουλίου του ίδιου έτους διορίστηκε αναπληρωτής επικεφαλής του γενικού ναυτικού επιτελείου, με προαγωγή σε αντιναύαρχο. Από τον Σεπτέμβριο ο Καπνίστ έγινε ο πρώτος βοηθός του Υπουργού Ναυτιλίας.

Στις 15 Νοέμβρη το 1917 αφαίρεσαν τις αρμοδιότητες του Καπνίστ και τον συνέλαβαν επειδή αρνήθηκε να υπακούσει στην στρατιωτικο-ναυτική επαναστατική επιτροπή. Το 1917 ήρθε στα μεταλλικά νερά του Καυκάσου, όπου βρισκόταν η οικογένειά του. Ο γιός του περιέγραψε τα γεγονότα που συνέβησαν στο τελευταίο έτος ζωής του Καπνίστ:

> «Τον Νοέμβριο του 1917 όλη η οικογένειά μας ενώθηκε στο Γιεσεντουκί, όπου υπήρχαν μόνο οι τοπικές αρχές των Κοζάκων (ο αρχηγός του Τερσκ, ο στρατηγός Καραούλοβ). Εκεί και ζήσαμε έως την άφιξη του Κόκκινου στρατού στις 23 Μαρτίου (με το παλιό ημερολόγιο) το 1918. Υπήρχαν έλεγχοι, απειλές, επιβολή φορολογίας, και άλλα. Αλλά ο θεός ακόμη μας έσωζε. Ύστερα έγινε η επανάσταση του Γκέτμαν στο Κίεβο. Ο πατέρας αποφάσισε να πάει στην Πολτάβα, από κεί στην Ομπούχοβκα και με λεφτά και με πλαστό διαβατήριο στο όνομα του Αλεξέι Πάβλοβιτς Καπούστιν να γυρίσει και να πάρει την οικογένεια. Με κάρα έφυ-

γε πρώτα στο Κουμπάν, όπου ήδη έπραξαν οι Λευκοί, και από κει στην γενέτειρα Ομπούχοβκα. Όλα του πήγαν καλά – το πέρασμα από τα κόκκινα και λευκά μέτωπα, η άφιξη στην Ομπούχοβκα, όπου ήταν ο μικρότερός του αδερφός με την οικογένεια, ο κόμης Ντιμίτρι Πάβλοβιτς Καπνίστ, μέλος κρατικής Δούμας. Με τα χρήματα στο λαιμό της μπότας πήρε το δρόμο για τη Σταυρούπολη του Καυκάσου, όπου έμεινε στο σπίτι του στρατηγού Λιάχοβ (γνωστός του από την Ακαδημία Γενικού Επιτελείου), αργότερα έμεινε στην οικία του αρχηγού του Αστραχάν. Από κει, πάλι πέρασε από δύο μέτωπα και ήταν ήδη στο βαγόνι στην διακλάδωση Μινεραλοβόντσκαια του σιδηρόδρομου και πήγαινε προς το Γιεσεντουκί. Αλλά, δυστυχώς, δεν έφτασε, πιστεύοντας τις παράλογες φήμες των επιβατών, κατευθύνθηκε στο Ζελεζνοβόντσκ, όπου χωρίστηκαν οι δρόμοι μας τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Στην γειτονική γερμανική αποικία, όπου μας θυμούνταν, τον ενθάρρυναν και τον έπεισαν να περάσει τη νύχτα εκεί. Αλλά δεν ήθελε, και στο δρόμο προς την πόλη Ζελεζνοβόντσκ συνελήφθη, ύστερα από τυχαία συνάντηση με την κόκκινη έφιππη περιπολία»[7].

Στις 4 Οκτωβρίου ο Α.Π. Καπνίστ μεταφέρθηκε στο Πιατιγκόρσκ, όπου κρατήθηκε στο ξενοδοχείο «Σύγχρονη Ευρώπη» στο δρόμο του Νιζεγκοróντ. Σκοτώθηκε στις 31 Οκτωβρίου του 1918, στο νεκροταφείο της πόλης Πιατιγκόρσκ, με την διαταγή και την προσωπική παρουσία του προέδρου της κεντρικής επιτροπής Βόρειου Καυκάσου Γκ.Α. Αταμπέκοβ και του προέδρου της κεντρικής επιτροπής του Κισλοβόντσκ, Α.Γκε. Μαζί με 70 άλλους ομήρους, πρώτα ξυλοκοπήθηκε και κακοποιήθηκε, και στη συνέχεια αποκεφαλίστηκε.

Πληροφορίες για αυτό το τρομερό έγκλημα διατηρήθηκαν στο υλικό της Ειδικής Επιτροπής που διερευνά τα εγκλήματα των μπολσεβίκων, που δημιουργήθηκε από την

7. Архив ДРЗ, Ф. 001, Д. Е-163, Л. 6-7.

Λευκή διοίκηση ακόμη κατά την διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Η επίσημη αιτία για την δολοφονία, με την διαταγή της Έκτακτης Τοπικής Επιτροπής των 70 ατόμων «που ανήκαν σε αντεπαναστατικές οργανώσεις-παρόλο που ούτε ένας από αυτούς που σκοτώθηκαν δεν ανήκε σε αυτήνήταν η απόπειρα δολοφονίας των ηγετών του προλεταριάτου στην πόλη Πιατιγκόρσκ 21 Οκτώβρη του 1918. Μαζί με τον Καπνίστ και τους άλλους ομήρους σκοτώθηκαν ο διοικητής του βόρειου μετώπου, ο στρατηγός Ν.Β. Ρούζκι και ο διοικητής της 12ης στρατιάς, στρατηγός του πεζικού, Ρ.Ντ. Ράντκο-Ντιμιτρίεβ[8].

Στα χρόνια της υπηρεσίας του, ο Α.Π. Καπνίστ πήρε παράσημα Αγίας Άννας 3ου βαθμού, Αγίου Στανισλάβ 2ου βαθμού του Αγίου Βλαντιμίρ 4ου βαθμού, και μετάλλιο για την συμμετοχή στον πόλεμο με την Κίνα, μετάλλιο τιμής, τιμητικές επιγραφές και το ιταλικό παράσημο «Ο βασιλικός σταυρός των αξιωματικών».

Εκφράζω ειλικρινή ευγνωμοσύνη για την βοήθεια πάνω στην εργασία, στον φίλο μου και συνάδελφο, Αλεξέι Ιούριεβιτς Εμελίν, υποψήφιος ιστορικών επιστημών, επικεφαλής τμήματος διάσωσης-διατήρησης των αρχείων της Ρωσίας που αφορούν το πολεμικό ναυτικό (ΡΓΑ, ΒΜΦ), Αγία Πετρούπολη.

8. *Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков,* London 1992, σελ. 25-56.

Кузнецов Никита Анатольевич

Граф Алексей Павлович Капнист (1871-1918) – контр-адмирал Российского флота греческого происхождения, участник Первой Мировой войны

Капнисты – род греческого происхождения, который оказался в России после неудачного Прутского похода Петра I (поход в Молдавию летом 1711 г. русской армии против Османской империи в ходе русско-турецкой войны 1710-1713 гг.). На острове Занте в Ионическом море находятся руины первого родового замка Капнистов (Капниссос - по-гречески). Особенной храбростью и героизмом в боях с турками за независимость греческих островов отличался Стомателло Капниссос, которому был пожалован в 1702 г. графский титул правителем Венецианской республики Алоизием Мачениги. Капнисты оказались на Слобожанщине, в числе греков, воевавших вместе с Петром I против турок и бежавших под его покровительство[9].

В архиве Дома русского зарубежья хранятся воспоминания сына А.П. Капниста – Павла Алексеевича, которые, во многом, послужили источником для настоящего сообщения. Они находятся в фонде, в котором собраны воспоминания, подобранные для издания в серии «Всероссийская мемуарная библиотека», основанной по инициативе А.И.Солженицына в 1977 г[10].

Алексей Павлович Капнист, граф, в будущем - камергер Двора Его Императорского Величества, контр-адмирал, родился 17 мая 1871

---

9. М. Ясь. О.Дмитрієнко, «Доля родини Капністів» Київська старовина (1995/1), С. 109-116· «Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія», *Український археографічний щорічник* (1992), С. 220-260.

10. В 1977 г. А.И.Солженицын опубликовал в ряде эмигрантских изданий обращение, в котором, в частности, говорилось: «Русский Общественный Фонд, основанный мною три года назад, одной из целей своих ставит собирание всяких личных воспоминаний наших соотечественников с обязательством (от меня и моих наследников) – надёжного хранения, постепенной перепечатки и каталогизации их, а как только наступит благоприятное для того время – перевозки их всех в один из городов Центральной России, где они будут соединены с подобными же воспоминаниями людей, проживших всю жизнь в СССР, и составят вместе с ними Всероссийскую Мемуарную Библиотеку, сгусток народной памяти и опыта». Ряд воспоминаний был опубликован в составе одноименной серии. В 1983–1995 гг. серия книг издавалась французским издательством YMCA-press, а затем, в 1997–2009 гг. – московским издательством «Русский путь».

г[11]. Учился на физико-математическом факультете Московского университета, откуда перешел в Морской кадетский корпус, который закончил в 1891 г. В звании гардемарина совершил плавание по Средиземному морю. В 1892 г. был произведен в мичманы. Служил в Гвардейском экипаже, плавал на Балтийском море и в составе эскадры Тихого океана. Принял участие в подавлении «Боксерского» восстания в Китае в 1900 - 1901 гг. С 15 августа по 15 декабря 1900 г. находился на крейсере «Адмирал Нахимов» и на форту Таку в должности начальника артиллерии форта и адъютанта коменданта крепости. Во время этих событий, в 1901 г., около крепости Таку подобрал китайского мальчика, которого взял на воспитание[12].

В 1901 г. А.П. Капнист с отличием закончил Артиллерийский класс со званием артиллерийского офицера 1-го разряда, в течение трех лет состоял на военно-дипломатической службе, будучи морским агентом (военно-морским атташе) в Австро-Венгрии и Италии. За отличие по службе в 1906 г. был произведен в капитаны 2 ранга.

Во время службы в Италии А.П. Капнист познакомился там со своей будущей супругой – гречанкой по происхождению. Об этом написал в своих воспоминаниях П.А. Капнист.

> «В первые годы пребывания в Риме (в январе 1904) [А.П. Капнист] встретился с моей матерью Матильдой Ивановной Лишиной, рожд[енной] Пердикарис (греческого происхождения), в бытность отца ее Константина Николаевича Лишина нашим императорским посланником в Аддис-Абебе, в Абиссинии, где тогдашние первобытные условия жизни не позволяли дипломатическим семьям следовать за своими мужьями и отцами. С благословения родительского с обеих сторон мои родители повенчались в церкви Российского Императорского Посольства в

---

11. Основные биографические данные приведены по: Березовский Н.Ю., *Доценко В.Д., Тюрин Б.П. Российский императорский флот. 1696-1917. Военно-исторический справочник,* М., 1993. С. 113· Муратиди Ф.И. Греки – адмиралы и генералы военно-морского флота России. Биографический справочник. СПб., 2007. С. 61-63· Plotto, A.V., Au service du pavillon de Saint-Andre. Biographies d'amiraux de la Marine Imperiale Russe redigees d'apres les documents d'archives collationnes par Alexandre E. Ioffe. Avec La collaboration de Gerard Gorokhoff – Jacques Ferrand. (Serving the St. Andrew Flag). Paris, 1998. p. 340-342.

12. Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ). Ф. 417. Оп. 4. Д. 5892. Л. 111-113.

Риме в мае 1904 г. Там же родились двое их старших сыновей – Димитрий, ныне покойный, и Павел, автор настоящих строк, - оба крещены в той же Посольской церкви и записаны в Римском Капитолии римскими гражданами»[13].

Затем Капнист служил на Черноморском флоте старшим офицером линкоров «Иоанн Златоуст» (1906-1907 гг.) и «Три Святителя» (1907-1908 гг.). В 1910 г. находился в отставке; тогда же его избрали предводителем дворянства Мглинского уезда Черниговской губернии (1911 - 1913 гг.).

С началом Первой Мировой войны А.П. Капнист вернулся на службу, заняв должность помощника начальника Морского генерального штаба. В декабре 1914 г. произведен в чин капитана 1 ранга. С января по июнь 1916 г. — офицер для поручений при начальнике Морского штаба Верховного главнокомандующего, с июля — начальник управления Беломорско-Мурманским районом, образованного 1 июля 1916 г. при Морском генеральном штабе. Эта должность была весьма важной, в связи с возросшим в период Первой Мировой войны значением Северного морского театра.

До начала войны весь район Северного Ледовитого океана и входящих в него Кольского залива и Белого моря имел преимущественно лишь промысловое значение. Расположенные по берегам Белого моря порты — Архангельск, Сороки, Кемь и другие — использовались, главным образом, для вывоза леса, а первый из них служил пунктом для снабжения всего края продовольствием и предметами, нужными для промыслов. Из всех северных портов только Архангельск был связан железной дорогой с центром страны; но и она на довольно большом протяжении (641 км, от Архангельска до Вологды), была узкоколейной, а, кроме того, обладала малой пропускной способностью[14]. Как писал историк П.Д. Быков:

«…ни один из портов северного побережья к началу войны не только не был подготовлен к приему больших количеств грузов, но и не имел средств для вывоза их внутрь страны. Можно ска-

13. Архив ГБУК г. Москвы «Дом русского зарубежья им. А. Солженицына» (Архив ДРЗ). Ф. 001. Д. Е-163. Л. 1.

14. Быков П.Д, Военные действия на Северном русском морском театре в Империалистическую войну 1914-1918 годов // *Война на Северном морском театре. 1914-1918 годы. Сборник.* СПб., 2003. С. 4-5.

зать, что значение всего этого края в военном отношении не было выявлено, и ни в какой мере не предусматривалась та роль, которую пришлось ему сыграть в развернувшихся военных событиях Мировой войны»[15].

После начала войны и закрытия портов на Балтике и Черном море, Белое море стало почти единственным путем сообщения России с союзниками (Владивосток был слишком удален от театра военных действий и, поэтому, мог использоваться в значительно меньшей степени, чем порты северного побережья).

В связи с возросшим значением беломорского региона для обороны России, в феврале 1916 г. было принято решение о создании Флотилии Северного Ледовитого океана (до войны постоянного присутствия военных кораблей на Севере не было, за исключением транспорта «Бакан», использовавшегося для охраны промыслов). Ее формирование началось 6 июля 1916 г.

Начавшаяся война дала громадный толчок не только к развитию уже существовавших портов, но и к созданию новых. Был расширен Архангельский порт, в 1916 г. основан Романов-на-Мурмане (современный Мурманск). К 1917 г. на Севере существовала система укрепленных районов с центрами в Архангельске и Мурманске и Флотилией Северного Ледовитого океана, принявшей на себя задачу по охране морских путей.

В марте 1917 г. А.П. Капнист представлял Морское ведомство в комиссии «для преобразования быта армии и флота» под председательством генерала А.А. Поливанова. 27 июля того же года назначен исполняющим обязанности начальника Морского генерального штаба с производством в контр-адмиралы. С сентября А.П. Капнист – первый помощник морского министра.

15 ноября 1917 г. Капниста отстранили от должности и арестовали за отказ подчиниться Военно-морскому революционному комитету. В 1917 г. приехал на Кавказские минеральные воды, где находилась его семья. События последнего года жизни А.П. Капниста описал его сын.

«В ноябре 1917 г. вся наша семья объединилась в Ессентуках, где были только местные казачьи власти (Терский атаман гене-

15. Там же. С. 4.

рал Караулов). Там мы и прожили до прихода Красной армии 23 марта (ст[арого] ст[иля]) 1918 г. Были обыски, угрозы, обложения контрибуциями и т. д. Но Бог еще спасал. Потом был гетманский переворот в Киеве. Отец решил ехать в Полтаву, оттуда в Обуховку, и с деньгами, с фальшивым паспортом на имя Алексея Павловича Капустина вернуться и забрать семью. На подводах уходить сперва на Кубань, где уже действовали белые, а оттуда в родную Обуховку. Все ему удалось – проезды через красный и белый фронты, приезд в Обуховку, где был с семьей его младший брат, гр[аф] Дмитрий Павлович Капнист, член Государственной Думы. С деньгами в голенище он пробрался до Ставрополя кавказского, где был у генерала Ляхова (знакомого ему по Академии Генерального Штаба), впоследствии астраханского атамана. Оттуда он снова пробрался через два фронта и был уже в вагоне на железной дороге на Минераловодской ветке, ехал на Ессентуки. Но, увы, не доехал, а, поверив вздорным слухам пассажиров, отправился в Железноводск, где расстался с нами в июне того же года. В соседней немецкой колонии, где нас помнили, его обнадежили и уговорили переночевать там. Но он не захотел и по дороге в город Железноводск случайно нарвался на конный красный разъезд, его арестовали»[16].

4 октября А.П. Капнист был переведен в Пятигорск, где содержался в гостинице «Новоевропейская» на Нижегородской улице.

Он был убит 31 октября 1918 г. на городском кладбище Пятигорска по приказу и при личном участии председателя ЧК Северного Кавказа Г.А. Атабекова и председателя ЧК Кисловодска А. Ге. Вместе с 70 другими заложниками, сначала подвергся избиениям и издевательствам, а потом был обезглавлен.

Информация об этом страшном злодеянии сохранилась в материалах Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков, созданной Белым командованием еще в период Гражданской войны. Формальным поводом для убийства, по приказу местной Чрезвычайной комиссии 70 человек «принадлежавших к контрреволюционным организациям» (хотя не один из убитых к ним не принадлежал) было покушение на жизнь вождей пролетариата в горо-

16. Архив ДРЗ. Ф. 001. Д. Е-163. Л. 6-7.

де Пятигорске 21 октября 1918 г. Вместе с А.П. Капнистом и другими заложниками были убиты командующий Северным фронтом генерал Н.В. Рузский, командующий 12-й армией генерал от инфантерии Р.Д. Радко-Дмитриев[17].

За годы службы А.П. Капнист был награжден орденами Св. Анны 3-й степени, Св. Станислава 2-й степени, Св. Владимира 4-й степени, медалью за участие в войне с Китаем, юбилейными медалями, почетными знаками, итальянским орденом «Королевский офицерский крест».

Выражаю искреннюю благодарность за помощь в работе над сообщением своему другу и коллеге – Алексею Юрьевичу Емелину, кандидату исторических наук, начальнику Отдела обеспечения сохранности и государственного учёта документов Российского государственного архива военно-морского флота (РГА ВМФ), г. Санкт-Петербург.

17. *Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков,* London, 1992. С. 25-56.

Θεοφάνης Βλάχος

Επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια
και η ελληνική θέση

Από τις πιο αμφιλεγόμενες επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θεωρείται η εκστρατεία για την κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης και την παραβίαση των Στενών των Δαρδανελίων από τις δυνάμεις της Αντάντ το 1915. Ο τρόπος που σχεδιάστηκε, η όλη εξέλιξή της, ο συνδυασμός ναυτικής επιδρομής, αμφίβιων επιχειρήσεων και μαχών στην ξηρά έχει εξεταστεί πολύ προσεκτικά και διδάσκεται στα μαθήματα στρατιωτικής ιστορίας σε πολλές στρατιωτικές σχολές παγκοσμίως[1].

Στα τέλη του 1914 η κατάσταση παρέμενε στάσιμη στο δυτικό μέτωπο και δεν επέτρεπε σε καμιά από τις αντιμαχόμενες πλευρές να αναλάβει επιθετική πρωτοβουλία. Το μέτωπο εκτείνονταν από τις Άλπεις έως τα Στενά της Μάγχης με αποτέλεσμα να έχουν αποκοπεί οι γραμμές επικοινωνίας και ανεφοδιασμού μεταξύ των Βρετανογαλλικών δυνάμεων και της Ρωσίας. Παράλληλα, στις αρχές Νοεμβρίου η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ύστερα από αιφνιδιαστικό βομβαρδισμό που πραγματοποίησε ο οθωμανικός στόλος στα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας στην Οδησσό, τη Σεβαστούπολη, τη Θεοδοσία και το Νοβοροσίσκ[2]. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι θεωρείται η πρώτη μεγάλης έκτασης αμφίβια στρατιωτική ενέργεια στην σύγχρονη ιστορία. Η επιρροή της στην ανάπτυξη του δόγματος των αμφίβιων επιχειρήσεων στις Ένοπλες Δυνάμεις του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ αποτέλεσε καθοριστικό σημείο, G. Wahlert, *Exploring Gallipoli: An Australian Army Battlefield Guide*, Canberra 2008, σελ. 29· T. Gatchel, *At the Water's Edge: Defending Against the Modern Amphibious Assault*, Annapolis 1996, σελ. 10.

2. Σ. Στεφανου, *Δαρδανέλλια 1915*, Αθήνα 1987, σελ. 67.

διακοπή της επικοινωνίας των συμμάχων της Αντάντ μέσω της θαλάσσιας οδού από το Αιγαίο.

Η αρχική νύξη για μια επιχείρηση στα Στενά των Δαρδανελίων έγινε από τον Πρώτο Λόρδο του Ναυαρχείου, Ουΐνστον Τσώρτσιλ, στις 25 Νοεμβρίου 1914, η οποία όμως και απορρίφθηκε. Ο Τσώρτσιλ πρότεινε μια ναυτική επέμβαση με τη χρήση παλιών πολεμικών πλοίων πιστεύοντας ότι έτσι θα εξασφάλιζε και τη συμμετοχή της Ελλάδος και Βουλγαρίας με το μέρος της Αντάντ. Μετά την έναρξη των σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των οθωμανικών και ρωσικών στρατευμάτων στον Καύκασο, ο Μέγας Δούκας της Ρωσίας Νικόλαος έκανε έκκληση στη Βρετανία για ενέργειες που θα αποσπούσαν τμήματα του οθωμανικού στρατού σε άλλα μέτωπα[3]. Ο Τσώρτσιλ επανήλθε με την πρότασή του και αυτή τη φορά το Ανώτατο Βρετανικό Πολεμικό Συμβούλιο την ενέκρινε στις 15 Ιανουαρίου 1915, αποφασίζοντας την προετοιμασία μιας ναυτικής εκστρατείας για την παραβίαση των Στενών και την συγκρότηση εκστρατευτικού σώματος με σκοπό την κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης[4].

Στις αρχές του Φεβρουαρίου, ο Βρετανογαλλικός στόλος αποτελούμενος από 14 αγγλικά και 4 γαλλικά θωρηκτά, πολυάριθμα μικρότερα καταδιωκτικά, καθώς και πλήθος μικρότερων σκαφών, με επικεφαλή τον Βρετανό Αντιναύαρχο Σάκβιλ Κάρντεν, έφτασε στην περιοχή των Δαρδανελίων. Η επιχείρηση ξεκίνησε επιτυχώς στις 19 Φεβρουαρίου με σφοδρό βομβαρδισμό των τεσσάρων οθωμανικών φρουρίων που βρίσκονταν στην είσοδο των Στενών. Στις 25 Φεβρουαρίου αποφασίστηκε η απόβαση τμήματος πεζοναυτών για την ολοκλήρωση της καταστροφής των οθωμανικών πυροβολείων, την οποία θα επιχειρούσε υπό την κάλυψη των πυρών του στόλου. Παράλληλα, ξεκίνησε και η περίπλοκη διαδικασία της εκκαθάρισης των ναρκών που εμπόδιζαν τον διάπλου των πολεμικών πλοίων από τα Στενά. Τα συμμαχικά ναρκαλιευτικά δυσκολεύονταν στο έργο τους από τα συνεχή πυρά των τουρκικών πυροβόλων

3. Τ. Travers, *Gallipoli 1915*, Gloucestershire 2001, σελ. 37.

4. Α. Σκυλιτσης Ομηριδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1958, σελ. 44.

που βρίσκονταν στο εσωτερικό των Στενών με αποτέλεσμα να αποφασιστεί από τη βρετανική κυβέρνηση νέα ενέργεια του στόλου εναντίον των εσωτερικών φρουρίων. Για την ενέργεια αυτή διαφώνησε ο Κάρντεν και υπέβαλε την παραίτησή του από την αρχηγία του στόλου επικαλούμενος ασθένεια. Νέος διοικητής του συμμαχικού στόλου ανέλαβε ο Ιρλανδός Υποναύραχος Τζόν Ντε Ρόμπεκ[5].

Η νέα επίθεση, στην οποία μετείχε το σύνολο του στόλου, πραγματοποιήθηκε στις 18 Μαρτίου έχοντας ως στόχο την παραβίαση των Στενών και την είσοδο στην Προποντίδα. Η όλη επιχείρηση κατέληξε σε πλήρη αποτυχία τα συμμαχικά θωρηκτά βρέθηκαν σε μια στενή λωρίδα θάλασσας που δεν ξεπερνούσε τα 3 χιλιόμετρα, ενώ από τις δυο ακτές των Στενών βάλλονταν αδιάκοπα από τα τουρκικά πυροβόλα. Ένα μέρος του στόλου, προσπαθώντας να προωθηθεί, βρέθηκε ανάμεσα σε θαλάσσιο ναρκοπέδιο που είχε στηθεί μυστικά τις προηγούμενες μέρες, με αποτέλεσμα αρκετά πλοία να πέσουν πάνω σε νάρκες και να αρχίσουν να βυθίζονται παρασύροντας μαζί και το προσωπικό τους. Ο πανικός που ακολούθησε και η βύθιση τριών θωρηκτών και μεγάλου αριθμού μικρότερων σκαφών ανάγκασε τον Ντε Ρόμπεκ να διατάξει γενική υποχώρηση. Παρά τη γνώμη ορισμένων Βρετανών ανώτατων αξιωματικών που υποστήριζαν ότι οι οθωμανικές δυνάμεις είχαν σχεδόν εξαντλήσει τα αποθέματα των πυρομαχικών τους, αποφασίστηκε η διακοπή της προσπάθειας παραβίασης των Στενών μόνο με τη χρήση ναυτικών δυνάμεων, όταν έγινε γνωστό ότι εκτός των πλοίων που βυθίστηκαν είχαν τεθεί εκτός μάχης άλλα τέσσερα θωρηκτά και σημαντικός αριθμός ναρκαλιευτικών και καταδιωκτικών σκαφών[6].

Μετά την αποτυχία των ναυτικών προσπαθειών η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε την απόβαση στρατευμάτων στην περιοχή. Για το σκοπό αυτό σχηματίστηκε το Συμμαχικό Εκστρατευτικό Σώμα δυνάμεως 80.000 περίπου ανδρών. Είναι χαρακτηριστική η πολυεθνικότητά του αφού αποτε-

5. S. Douglas, *The Naval Campaign in Gallipoli 1915: Lessons Learned*, Alabama 1987, σελ. 13.

6. H. Broadbent, *Gallipoli: The Fatal Shore*, Melbourne 2005, σελ. 35.

λούνταν από αξιωματικούς και οπλίτες που προέρχονταν από τη Βρετανία, τις βρετανικές αποικίες, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τη Γαλλία. Η γενική διοίκηση των συμμαχικών δυνάμεων ανατέθηκε στον Βρετανό Στρατηγό Γιάν Χάμιλτον, ενώ η συγκέντρωση των τμημάτων αποφασίστηκε να γίνει στην Αίγυπτο. Στις αρχές Απριλίου οι πρώτες συμμαχικές δυνάμεις αποβιβάσθηκαν στη Λήμνο, η οποία θα αποτελούσε τη βάση εξορμήσεως των επιχειρήσεων λόγω της εγγύτητάς της με τα Στενά. Η πολύ μεγάλη καθυστέρηση στη συγκέντρωση των συμμαχικών τμημάτων αλλά και ο άσχημος καιρός έδωσε στην οθωμανική πλευρά τη δυνατότητα να εφοδιάσει και να επανδρώσει πλήρως τα φρούρια που βρίσκονταν εντός των Στενών, καθώς και να μεταφέρει στρατεύματα για την άμυνα της χερσονήσου της Καλλίπολης[7]. Έτσι στα μέσα Απριλίου την άμυνα της περιοχής ανέλαβε η 5η Οθωμανική Στρατιά, υπό τη διοίκηση του Γερμανού Στρατηγού Λίμαν φον Σάντερς[8] και του Οθωμανού Αντιστράτηγου Εσσάτ Πασά[9], αποτελούμενη από 5 Μεραρχίες και ισχυρό πυροβολικό συνολικής δύναμης 65.000 ανδρών, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης

7. Στεφανου, *Δαρδανέλλια*, σελ. 249-250.

8. Ο Στρατηγός Όττο Λίμαν φον Σάντερς είχε διοριστεί επικεφαλής της γερμανικής στρατιωτικής αποστολής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αναλαμβάνοντας την εκπαίδευση και τον εκσυγχρονισμό του οθωμανικού στρατού το 1913, μετά την ήττα του στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Από το 1915 ανέλαβε τα καθήκοντα του Αρχιστρατήγου των Οθωμανικών Ενόπλων Δυνάμεων. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Otto Viktor Karl Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 1927.

9. Ο Εσσάτ ήταν ο τελευταίος πασάς των Ιωαννίνων και ανώτατος διοικητής των οθωμανικών τμημάτων στον τομέα της Ηπείρου κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ταυτόχρονα, διετέλεσε και επικεφαλής της τουρκικής άμυνας κατά τη διάρκεια της πεντάμηνης πολιορκίας των Ιωαννίνων το 1912-1913, μιας από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου. Μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό, μεταφέρθηκε στην Αθήνα όπου και παρέμεινε μέχρι τον Δεκέμβριο του 1913 όταν και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν Τουρκογιαννιώτης, δηλαδή ελληνόφωνος μουσουλμάνος των Ιωαννίνων, χωρίς όμως να είναι ξεκάθαρη η καταγωγή του. Οι περισσότερες πηγές αναφέρουν ότι προέρχεται από ελληνική οικογένεια που εξισλαμίστηκε, ενώ υπάρχουν ορισμένοι που θεωρούν ότι είχε αλβανική ή τούρκικη καταγωγή, J. Kayallof, *The Battle of Sardarabad*, Mouton 1973, σελ. 14· Μ. Παντουλας, «Εσσάτ, ο Γιαννιώτης Πασσάς», *Πρωινός Λόγος* (20-02-2015).

και στα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας είχαν σταθμεύσει επιπρόσθετες δυνάμεις ως εφεδρεία έχοντας τη δυνατότητα άμεσης επέμβασης, εφόσον προέκυπτε ανάγκη. Παράλληλα, μετά την αποτυχημένη επίθεση της 18ης Μαρτίου και την ηρεμία που επικράτησε στην περιοχή, η τουρκική ηγεσία προχώρησε άμεσα σε μεγάλα οχυρωματικά έργα ενισχύοντας τις δυνατότητες των αμυνομένων[10].

Μέχρι την 21η Απριλίου τα συμμαχικά στρατεύματα είχαν συγκεντρωθεί στον Μούδρο της Λήμνου και ήταν έτοιμα για την επιχείρηση[11]. Το σχέδιο προέβλεπε τρεις περιοχές απόβασης. Στο νότιο άκρο της χερσονήσου θα αποβιβάζονταν οι βρετανικές δυνάμεις, στην περιοχή Γκάμπα Τεπέ οι Αυστραλονεοζηλανδοί[12], ενώ το γαλλικό τμήμα θα αποβιβαζόταν στην μικρασιατική πλευρά των Στενών για αντιπερισπασμό. Η επίθεση ξεκίνησε το πρωί της 25ης Απριλίου και παρά τις σφοδρές συγκρούσεις μέχρι τις 28 Απριλίου, οι συμμαχικές δυνάμεις δεν είχαν καταφέρει να εξουδετερώσουν την τουρκική άμυνα ούτε να προχωρήσουν στο εσωτερικό και να καταλάβουν τα υψώματα της περιοχής έχοντας περιοριστεί στον τομέα όπου πραγματοποίησαν την απόβαση. Επικεφαλής των οθωμανικών δυνάμεων σε αυτόν τον τομέα, είχε τεθεί από τον φον Σάντερς, ο Συνταγματάρχης Μουσταφά Κεμάλ, διοικητής της XIX Τουρκικής Μεραρχίας[13]. Τα τμήματα του Μουσταφά Κεμάλ αποδεκατίστηκαν αλλά με την αντίσταση που προέβαλλαν κατάφεραν να αποτρέψουν την κατάληψη στρατηγικών υψωμάτων από τις συμμαχικές δυνάμεις, γεγονός που είχε βαρύνουσα σημασία στην μετέπειτα εξέλιξη του αγώνα. Λόγω των σοβα-

---

10. R. James, *Gallipoli: A British Historian's View*, Melbourne 1965, σελ. 77.

11. Η ελληνική κυβέρνηση είχε επιτρέψει την χρησιμοποίηση της Λήμνου ως βάση εξορμήσεως από τα συμμαχικά στρατεύματα. Σκυλίτσης Ομηρίδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 48.

12. Το εκστρατευτικό σώμα των Αυστραλών και Νεοζηλανδών είναι γνωστό και με το ακρωνύμιο ANZAC (Australian and New Zealand Army Corps). Με τον ίδιο τίτλο ονομάστηκε και το στρατιωτικό τμήμα που στάλθηκε από τη Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία, για να βοηθήσει την Ελλάδα κατά την γερμανική εισβολή το 1941. J. Claven, *Australia's Anzac Legend has a Hellenic Heart*, Melbourne 2013, σελ. 2.

13. C. Aspinall-Oglander, *Military Operations Gallipoli: May 1915 to the Evacuation*, London 1929, σελ. 288-290 · Broadbent, *Gallipoli*, σελ. 121-123.

ρών απωλειών και της μεγάλης εξάντλησης των ανδρών της συμμαχικής δύναμης, αφού το μεγαλύτερο τμήμα είχε λάβει μέρος στις επιχειρήσεις, αποφασίστηκε η αναστολή των επιθετικών ενεργειών και η ανασυγκρότηση των μονάδων μέχρι την 1η Μαΐου. Παράλληλα, οι κυβερνήσεις Βρετανίας και Γαλλίας, βλέποντας τις δυσκολίες του όλου εγχειρήματος, αποφάσισαν την ενίσχυση των δυνάμεών τους με σημαντικό αριθμό αντρών[14].

Η πρώτη μαζική επιθετική ενέργεια των συμμάχων της Αντάντ άρχισε στις 6 Μαΐου στην περιοχή της Κριθιάς και του Κερεβές Ντερέ, στην οποία πήραν μέρος πάνω από 20.000 άτομα. Παρά τις μεγάλες προσπάθειες, τα συμμαχικά τμήματα δεν μπόρεσαν να καταλάβουν τα οθωμανικά οχυρά, τα οποία διαθέτοντας μεγάλο αριθμό πολυβόλων, βαρύ πυροβολικό και έχοντας ενισχυθεί με πυρομαχικά κατάφεραν να προξενήσουν μεγάλες απώλειες στους επιτιθέμενους αναγκάζοντάς τους να λάβουν ξανά αμυντικές θέσεις. Η κατάσταση είχε αρχίσει να παίρνει δραματική τροπή για τις συμμαχικές δυνάμεις λόγω των δυσχερειών ανεφοδιασμού και την μείωση του προσωπικού, χωρίς μάλιστα να έχει επιτευχθεί κάποια μεγάλη προώθηση. Ειδικά το σώμα των Αυστραλονεοζηλανδών είχε αποδεκατιστεί έχοντας χιλιάδες απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και μεγάλος αριθμός αξιωματικών[15]. Παρόλα αυτά, στις 19 Μαΐου κατάφερε να αποκρούσει ισχυρή τουρκική αντεπίθεση που στόχευε στην ολοκληρωτική εξόντωση του ANZAC προξενώντας μάλιστα σημαντικές απώλειες στον οθωμανικό στρατό παρατείνοντας έτσι τη διάρκεια της εκστρατείας. Στο ίδιο διάστημα άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους και γερμανικά υποβρύχια στα Στενά, βυθίζοντας μεγάλο αριθμό βρετανικών πλοίων και αναγκάζοντας μέρος του συμμαχικού στόλου να αποσυρθεί προς την Ίμβρο[16]. Τον Ιούνιο οι μάχες συνεχίστηκαν στην περιοχή της Κριθιάς, χωρίς όμως συ-

14. Σκυλίτσης Ομηρίδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 49.

15. C.E.W. Bean, *The story of ANZAC from 4 May, 1915, to the Evacuation of the Gallipoli Peninsula*, Canberra 1941, σελ. 40-41· Broadbent, *Gallipoli*, σελ. 137-140.

16. *Όπ., Gallipoli*, σελ. 165.

μαντικά εδαφικά οφέλη αφού οι συνεχείς τουρκικές αντεπιθέσεις είχαν καταφέρει να καθηλώσουν τα Βρετανογαλλικά τμήματα. Οι τοπικές συγκρούσεις εξακολούθησαν μέχρι τα μέσα Ιουλίου προκαλώντας τεράστιες απώλειες και στις δυο πλευρές. Σχεδόν το 30% της συμμαχικής δύναμης είχε σκοτωθεί ή τραυματιστεί ενώ σε μια από τις αψιμαχίες τραυματίστηκε βαριά ο Γάλλος Στρατηγός Χενρί Γκουρόντ αναγκάζοντας τη γαλλική κυβέρνηση να αντικαταστήσει ξανά τον ανώτατο διοικητή της στην εκστρατεία[17].

Αναγνωρίζοντας ότι η κατάληψη των Δαρδανελίων δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί μέσω των Στενών, οι συμμαχικές δυνάμεις αποφάσισαν την ανάληψη μεγάλης επίθεσης με απόβαση στον κόλπο της Σούβλας και στη συνέχεια προέλαση προς τη δυτική ακτή των Στενών. Στις αρχές Αυγούστου και οι δύο αντίπαλοι είχαν ενισχυθεί έχοντας πλέον 15 μεραρχίες οι Βρετανογαλλικές δυνάμεις εναντίον 16 οθωμανικών μεραρχιών. Η επιχείρηση ξεκίνησε στις 6 Αυγούστου με απόβαση Βρετανικών τμημάτων στον κόλπο της Σούβλας, τα οποία παρά την επιτυχή κατάληψη της περιοχής κοντά την ακτή δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν στο εσωτερικό αφού οι οθωμανικές δυνάμεις είχαν ισχυρές οχυρώσεις στα γύρω υψώματα. Ταυτόχρονα, η προσπάθεια που κατέβαλε το σώμα των Αυστραλονεοζηλανδών λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα δεν ήταν επιτυχημένη αφού κατάφερε την κατάληψη μικρής μόνο έκτασης με υψηλό όμως κόστος και χωρίς να μπορέσει να καταστρέψει τις βασικές τουρκικές οχυρώσεις. Στις 10 Αυγούστου αποβιβάστηκαν στον κόλπο της Σούβλας νέες ενισχύσεις και οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν μέχρι τέλος του καλοκαιριού χωρίς καμιά επιτυχία παρά μόνο την εξασφάλιση της περιοχής και τη δημιουργία ενός τρίτου στατικού προγεφυρώματος, χωρίς όμως τη δυνατότητα προέλασης προς το εσωτερικό[18].

---

17. Ο Στρατηγός Henri Gouraud είχε αντικαταστήσει τον διοικητή του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος Στρατηγό Αλμπέρτ ντ' Αμαντέ στα τέλη Μαΐου. P. Haythornthwaite, *Η μάχη της Καλλίπολης* (*1915*), Αθήνα 2012, σελ. 15, 29.

18. Στεφανου, *Δαρδανέλλια*, σελ. 253· Σκυλιτσης Ομηριδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 50.

Η είδηση της προσχώρησης της Βουλγαρίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων ενίσχυσε τις φωνές που ήθελαν την εγκατάλειψη της εκστρατείας των Δαρδανελίων, αφού πλέον άρχισαν να φτάνουν μεγάλες ποσότητες πυροβόλων και πυρομαχικών από την Αυστρία και τη Γερμανία μέσω του βουλγαρικού εδάφους, κάνοντας έτσι αδύνατη οποιαδήποτε σκέψη για συνέχιση των επιχειρήσεων. Τελικά αποφασίστηκε η εκκένωση της περιοχής με πρώτο βήμα την αποστολή δύο βρετανικών μεραρχιών και μιας γαλλικής στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να πιέσουν την ελληνική πλευρά να περάσει στο στρατόπεδο της Αντάντ. Το γεγονός αυτό προκάλεσε καταλυτικές εξελίξεις στην Ελλάδα αφού αποτέλεσε την απαρχή του ελληνικού εθνικού διχασμού. Μέρος των συμμαχικών τμημάτων παρέμειναν στα Δαρδανέλια μέχρι τον Ιανουάριο του 1916 οπότε και αποχώρησαν υποδειγματικά με ελάχιστες απώλειες[19].

Από την έναρξη του πολέμου οι πολιτικές διεργασίες στην Ελλάδα ήταν συνεχείς. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ήθελε να συμπαραταχθεί η Ελλάδα με τις δυνάμεις της Αντάντ προσφέροντας στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία εναντίον του αυστριακού στρατού, θεωρώντας ότι έτσι θα συμπαρέσυρε και τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία που μέχρι εκείνη τη στιγμή αμφιταλαντεύονταν. Από την άλλη, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, παρόλο που απέρριψε το γερμανικό αίτημα για ελληνική επίθεση στη Σερβία ως ανέντιμο, είχε αποφασίσει να μην αντιπαρατάξει ελληνικά τμήματα εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων πιστεύοντας ότι αυτές θα ήταν ο νικητής στο τέλος του πολέμου. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να συμφωνήσει προσωρινά και να αποδεχτεί την ελληνική ουδετερότητα μέχρι να παρουσιαστούν οι κατάλληλες συνθήκες για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο[20]. Ένας σημαντικός παράγοντας που διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στις αποφάσεις που πάρθηκαν για τα στρατιωτικά ζητήματα την περίοδο 1914–1917 ήταν η Επι-

19. M. Howard, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, Αθήνα 2002, σελ. 71· Broadbent, *Gallipoli*, σελ. 266.

20. Ε. Ρουκουνας, *Εξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα 1978, σελ. 179-181.

τελική Υπηρεσία Στρατού (ΕΥΣ) η οποία λειτουργούσε ως στρατιωτικός σύμβουλος του Βασιλιά και της ελληνικής κυβέρνησης. Η ΕΥΣ οργανώθηκε τον Φεβρουάριο του 1914 και στελεχώθηκε, κυρίως από αξιωματικούς που είχαν λάβει μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912–13, ως το επιτελείο του Βασιλιά Κωνσταντίνου, αρχιστρατήγου εκείνη την περίοδο. Οι αξιωματικοί αυτοί, όπως και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, είχαν σπουδάσει στην Ανώτατη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου γεγονός που επηρέαζε σε ένα βαθμό την αντίληψή τους για τη δύναμη του γερμανικού στρατού. Τα καθήκοντα του αρχηγού της Επιτελικής Υπηρεσίας ανατέθηκαν στον Υποστράτηγο Βίκτωρ Δούσμανη[21].

Οι Δυνάμεις της Αντάντ, παρά την επιφυλακτική θέση που κρατούσαν στο ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας με το μέρος τους κατά την έναρξη των συγκρούσεων, άλλαξαν τη στάση τους το Δεκέμβριο του 1914 όταν η στρατιωτική κατάσταση στο σερβικό μέτωπο άρχισε να παίρνει κρίσιμη στροφή. Με κοινό διάβημα των αντιπροσώπων τους στην Αθήνα ζήτησαν την ελληνική επέμβαση αλλά με την προϋπόθεση της διαλλακτικότερης στάσης έναντι των βουλγαρικών απαιτήσεων[22]. Ο Βενιζέλος βλέποντας θετικά το αίτημα, απευθύνθηκε στην ΕΥΣ για να διερευνήσει τις δυνατότητες στρατιωτικής βοήθειας προς τη Σερβία[23]. Η απάντηση του στρατιωτικού επιτελείου ήταν αρνητική, προβάλλοντας ως επιχείρημα το σημαντικό χρονικό διάστημα που απαιτούταν για να μεταφερθεί το μεγαλύτερο μέρος του στρατού στο σερβικό μέτωπο, καθώς και την αμφίβολη στάση της Βουλγαρίας, σε μια τέτοια ενέργεια, η οποία θα μπορούσε να συγκρατηθεί μόνο με την επέμβαση της Ρουμανίας, που όμως, ήταν αποφασισμένη να παραμείνει ουδέτερη[24]. Νέα πρόταση της Βρετανίας στις αρχές του 1915

21. Σκυλιτσης Ομηριδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 7, 8.

22. Κ. Σβολοπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 95-97.

23. Γενικό Επιτελείο Στρατού [ΓΕΣ]/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [ΔΙΣ], *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής του ελληνικού στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918*, Αθήνα 1993, σελ. 20· Α. Μαζαρακης Αινιαν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σελ. 151.

24. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ Φ. 380/Β/3.

για συμμετοχή της Ελλάδας απορρίφθηκε ξανά από τον Κωνσταντίνο παρά την υπόσχεση για μελλοντικές παραχωρήσεις σε εδάφη της Μικράς Ασίας. Την πρόταση αυτή είχε υποστηρίξει σθεναρά και ο Βενιζέλος παρουσιάζοντας σε δύο υπομνήματά του στις 11 και 17 Ιανουαρίου προς το Βασιλιά τη δυνατότητα μικρών παραχωρήσεων στις περιοχές της Δράμας και της Καβάλας προς την Βουλγαρία, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος γενικής βουλγαρικής εισβολής σε όλη τη Μακεδονία[25]. Οι σύμμαχοι της Αντάντ συνέχισαν τις προσπάθειές τους να προσεταιριστούν την Ελλάδα και με νέο διάβημα προς την ελληνική κυβέρνηση στις 15 Φεβρουαρίου την καλούσαν να συμμετάσχει στον πόλεμο, υποσχόμενοι την αποστολή Βρετανογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, ενώ παράλληλα καλούσαν τη Ρωσία να στείλει στρατιωτικές δυνάμεις στο βαλκανικό μέτωπο. Η ελληνική πλευρά αρνήθηκε για άλλη μια φορά να εξέλθει της ουδετερότητας, γνωρίζοντας την αμφίβολη στάση του Βουκουρεστίου αλλά και την απόρριψη από τη Ρωσία του ενδεχομένου οποιασδήποτε συμμετοχής της σε ενδεχόμενη βαλκανική εκστρατεία[26].

Το γεγονός που επέσπευσε και επέτεινε τις εξελίξεις στο εσωτερικό της Ελλάδας ήταν η αναγγελία της έναρξης των συμμαχικών επιχειρήσεων στα Στενά των Δαρδανελίων. Ο Βενιζέλος, διαβλέποντας την ευκαιρία για επέμβαση σε εδάφη που βρίσκονταν ελληνικοί πληθυσμοί αλλά και λαμβάνοντας υπόψη τη βαθιά εντύπωση που προκάλεσε στην ελληνική κοινή γνώμη η πεποίηθηση ότι αντικειμενικός σκοπός της εκστρατείας ήταν η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αποφάσισε αμετάκλητα την συμμετοχή της Ελλάδας στις επιχειρήσεις. Στις 28 Φεβρουαρίου επισκέφτηκε τον βασιλιά Κωνσταντίνο και του ανακοίνωσε την απόφασή του για τη διάθεση ενός σώματος στρατού και του συνόλου

25. Σ. Στεφανου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου τα κείμενα*, Αθήναι 1981, τόμ. Β΄, σελ. 65-71· Γ. Βεντηρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1931, τόμ. Α΄, σελ. 268.

26. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2001, σελ. 309· Ρουκουνας, *Εξωτερική πολιτική*, σελ. 196-197· Σκυλιτσης Ομηριδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 42-44.

του ελληνικού στόλου στις επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια[27]. Ο Κωνσταντίνος, παρά τις αντιρρήσεις του, δεν απέρριψε την πρόταση. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός τη διαβίβασε την επομένη στη βρετανική κυβέρνηση, ενώ ταυτόχρονα διέταξε, χωρίς να ζητήσει τη γνώμη της αυτή τη φορά, την ΕΥΣ να προπαρασκευάσει το σχέδιο για την ελληνική στρατιωτική συμμετοχή. Η βρετανική απάντηση ήταν άμεση και έκανε δεχτή με μεγάλο ενθουσιασμό την ελληνική πρόταση[28].

Οι εξελίξεις όμως πήραν διαφορετική τροπή από αυτή που ανέμενε ο Βενιζέλος. Λόγω ενός σκανδάλου ο Υποστράτηγος Δούσμανης είχε τιμωρηθεί με προσωρινή απομάκρυνση από τα καθήκοντά του και τη θέση του Αρχηγού της ΕΥΣ είχε αναλάβει ο Αντισυνταγματάρχης Ιωάννης Μεταξάς, διευθυντής του Τμήματος Πολεμικών Επιχειρήσεων[29]. Ο Μεταξάς διαφώνησε με την εντολή του Πρωθυπουργού θεωρώντας ότι η συμμετοχή της Ελλάδας θα ήταν πράξη αυτοκτονίας και στις 2 Μαρτίου παρέδωσε ιδιοχείρως στον Βενιζέλο την παραίτησή του μαζί με μακροσκελή έκθεση που εξηγούσε τους λόγους. Στην έκθεσή του ανέφερε ότι η όλη εκστρατεία για την κατάληψη των Δαρδανελίων και της Χερσονήσου της Καλλίπολης ήταν αμφίβολη και επικίνδυνη, καθώς θεωρούσε ότι οι Βρετανογαλλικές δυνάμεις ήταν εντελώς ανεπαρκείς έχοντας υποτιμήσει τους αντιπάλους τους, ενώ είχαν χάσει κάθε ευκαιρία αιφνιδιασμού δίνοντας στην τουρκική πλευρά τη δυνατότητα να ισχυροποιήσει τις οχυρώσεις της. Στην συνέχεια έκανε εκτενή παρουσίαση των δυνατοτήτων του βουλγαρικού στρατού που υπερτερούσε του ελληνικού και σε περίπτωση αφαίρεσης τμημάτων από τη συνοριακή γραμμή και μεταφορά τους στην Καλλίπολη θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για μια βουλγαρική

---

27. Σ. Λασκαρης, *Διπλωματική ιστορία της συγχρόνου Ευρώπης* (*1914-1939*), Θεσσαλονίκη 1954, σελ. 30· Βεντηρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, σελ. 278.

28. Σκυλιτσης Ομηριδης, *Η Ελλάς και ο πόλεμος*, σελ. 50-51.

29. Εφημερίδα δημοσίευσε παλιά επιστολή του Δούσμανη στην οποία καταφερόταν εναντίον του Βενιζέλου. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός ζήτησε και πέτυχε από τον Κωνσταντίνο την πρόσκαιρη αργία του Αρχηγού της Επιτελικής Υπηρεσίας τον Ιανουάριο του 1915. Β. Δουσμανη, *Απομνημονεύματα – Ιστορικαί σελίδες τας οποίας έζησα*, Αθήνα 1946, σελ. 225-226.

προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, σημείωνε ότι ακόμα και με την κατάληψη των Δαρδανελίων η εκστρατεία δεν θα τελείωνε αφού ο όγκος του τουρκικού στρατού στη Θράκη και την Μικρά Ασία θα μπορούσε να παρατείνει τις επιχειρήσεις για μήνες. Τέλος, κατέληγε ότι εάν η κυβέρνηση επέμενε στην ελληνική συμμετοχή, θα έπρεπε να εξασφαλίσει τουλάχιστον δυο παράγοντες: την αποστολή ρωσικού στρατού στην Βάρνα και στον Πύργο για να επηρεάσει τις βουλγαρικές αποφάσεις και την κοινή μελέτη των σχεδίων των επιχειρήσεων με τους συμμάχους πριν από την έναρξη των συγκρούσεων[30].

Η παραίτηση του Μεταξά, αν και πράξη εκτός της στρατιωτικής πειθαρχίας, θορύβησε τον Βενιζέλο, ο οποίος ζήτησε από τον Βασιλιά τη σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος για να επικυρώσει την απόφασή του για ελληνική συμμετοχή στις επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια. Το Συμβούλιο, αποτελούμενο από πρώην πρωθυπουργούς και τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων, συνήλθε, υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου, στις 3 Μαρτίου, χωρίς να υπάρχουν σημαντικές αντιδράσεις για την ελληνική συμμετοχή. Αποφασίστηκε η επανάληψη των συζητήσεων για τις 5 Μαρτίου ώστε να ληφθεί η τελική απόφαση. Την επομένη όμως, έφτασε στην Αθήνα ανακοίνωση του Υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας Σαζόνοφ που δήλωνε την αμετάκλητη άρνηση της κυβέρνησής του να αποδεχτεί οποιαδήποτε ελληνική συμμετοχή στην εκστρατεία στα Δαρδανέλια προβάλλοντας πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους, ενώ έκανε λόγο για την αγανάκτηση που θα προκαλούσε στη ρωσική κυβέρνηση η εμφάνιση ελληνικής δύναμης στην Κωνσταντινούπολη[31].

Παράλληλα, ο ίδιος ο Γερμανός Αυτοκράτορας, μέσω της αδερφής του Σοφίας, η οποία ήταν η σύζυγος του Έλληνα Βασιλιά, άσκησε πιέσεις για να αποτρέψει οποιαδήποτε θετική απόφαση. Έτσι, στη δεύτερη συνεδρίαση του Συμβουλίου, παρά το ευνοϊκό κλίμα υπέρ της εκστρατείας από τη

30. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ Φ.380/Β/8.

31. Ε. Ντριο, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Αθήνα 2000, σελ. 165· Χ. Βηττος, *Ο εθνικός διχασμός και η γαλλική κατοχή* (*1915-1920*), Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 37.

μεγάλη πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να λάβει την οριστική του απόφαση. Την επομένη, έχοντας ως επιχειρήματα τις ρωσικές και γερμανικές πιέσεις αλλά και το υπόμνημα του Μεταξά που προέβλεπε ότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Καλλίπολη ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία, κάλεσε τον Πρωθυπουργό και του ανακοίνωσε την απόφασή του για παραμονή της Ελλάδας σε ουδετερότητα, τουλάχιστον προς το παρόν. Ο Βενιζέλος θεωρώντας το ζήτημα πρωτίστως πολιτικό και όχι στρατιωτικό υπέβαλε την παραίτησή του δημιουργώντας το πρώτο μεγάλο ρήγμα στις σχέσεις των δυο ανδρών. Νέος πρωθυπουργός ανέλαβε ο Δημήτριος Γούναρης που συντάχθηκε με τις απόψεις του Κωνσταντίνου[32].

Εν τω μεταξύ, έπειτα από την απόφαση Βρετανίας και Γαλλίας να παραχωρηθεί η Κωνσταντινούπολη στη Ρωσία μετά τη λήξη του πολέμου, ο Σαζόνοφ απέσυρε τις αντιρρήσεις του για την ελληνική συμμετοχή στην εκστρατεία γεγονός όμως που δεν επηρέασε την ελληνική θέση[33]. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν και τους επόμενους μήνες με την κυβέρνηση Γούναρη χωρίς κάποιο αποτέλεσμα, αφού η αδυναμία μιας μεγάλης συμμαχικής επιτυχίας στα Δαρδανέλια και οι μεγάλες παραχωρήσεις προς τη Σόφια ως ύστατη προσπάθεια για να συνταχθεί μαζί τους, είχαν μεταβάλει αρνητικά το κλίμα στην Ελλάδα[34]. Ακόμα και η επαναφορά του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία μετά τη νίκη του στις εκλογές του καλοκαιριού του 1915 δεν έφερε κάποια αλλαγή στην ελληνική θέση. Τον Σεπτέμβριο, παίχτηκε η τελευταία πράξη του ζητήματος. Μετά την αποτυχία των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Καλλίπολη, οι σύμμαχοι σε συνεννόηση με τον Έλληνα Πρωθυπουργό αποφάσισαν τη μετάβαση του Εκστρατευτικού Σώματος στη Θεσσαλονίκη με στόχο τη συμμετοχή του στις αμυντικές προσπάθειες της Σερβίας εναντίον του Αυστριακού Στρατού. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος διαφωνώντας κάθετα σε αυτό, εξανάγκασε

32. Π. Ενεπεκιδης, *Η δόξα και ο διχασμός 1908-1918*, Αθήνα 1992, σελ. 316-320· Στεφανου, *Δαρδανέλλια*, σελ. 235.

33. Dakin, *Η ενοποίηση*, σελ. 310.

34. Σβολοπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, σελ. 98-99.

για δεύτερη φορά σε παραίτηση τον Βενιζέλο στις 5 Οκτωβρίου, εγκαινιάζοντας έτσι την περίοδο που έγινε αργότερα γνωστή ως «Εθνικός Διχασμός»[35].

Συνοψίζοντας, οι πολύμηνες συγκρούσεις στην περιοχή των Δαρδανελίων παρότι δεν ήταν καθοριστικές για την έκβαση του πολέμου προκαλούν ακόμα το ενδιαφέρον πολλών στρατιωτικών ιστορικών. Σε μια τόσο μικρή περιοχή όπως η Χερσόνησος της Καλλίπολης, διεξήχθησαν σφοδροί ναυτικοί βομβαρδισμοί, μεγάλες αποβατικές ενέργειες, μάχες σώμα με σώμα στην ξηρά, καθώς και συγκρούσεις υποβρυχίων που προκάλεσαν τεράστιες απώλειες και στις δύο πλευρές. Στους έντεκα μήνες που διήρκεσαν οι επιχειρήσεις το σύνολο των συμμαχικών στρατευμάτων που πέρασε από την περιοχή ξεπερνούσε τους 450.000, ενώ τα οθωμανικά τμήματα έφτασαν περίπου τους 350.000 άνδρες. Το κόστος ήταν βαρύ και για τους δύο αντιπάλους. Συγκεκριμένα, υπολογίζεται ότι οι δυνάμεις της Αντάντ έχασαν περίπου 60.000 άνδρες ενώ ο αριθμός των τραυματιών ξεπέρασε τους 150.000. Ειδικά, τα τμήματα των Ιρλανδών, Αυστραλών και Νεοζηλανδών απώλεσαν πάνω από το μισό της δύναμής τους. Από την άλλη, τον ίδιο περίπου αριθμό μέτρησε και η οθωμανική πλευρά η οποία όμως δεν είχε τις ίδιες δυνατότητες αναπλήρωσης[36]. Το ύψος των απωλειών είναι αξιοσημείωτο, εάν υπολογίσουμε και το ότι δεν έγινε καμία χρήση χημικών αερίων όπως στα άλλα μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η μη επιτυχής έκβαση της εκστρατείας προκάλεσε την κατάρρευση της κυβέρνησης της Βρετανίας[37] καθώς και την αποστρατεία ορισμένων ανώτατων αξιωματικών[38]. Τέλος, θα ήταν παρακινδυνευμένο

35. Λασκαρης, *Διπλωματική ιστορία*, σελ. 46· Βηττος, *Ο εθνικός διχασμός*, σελ. 45-46· Γ. Ασπρεα, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1963, τόμ. Β΄, σελ. 426-427.

36. Aspinall-Oglander, *Military Operations*, σελ. 484· E. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Connecticut 2001, σελ. 94.

37. G. Cassar, *Kitchener's War: British Strategy from 1914 to 1916*, Virginia 2004, σελ. 180.

38. I. Hamilton, *Gallipoli Diary*, London 1920, σελ. 272-273· Travers, *Gallipoli*, σελ. 297-298.

να εικάζαμε ότι η σύγκρουση θα έπαιρνε άλλη τροπή στην περίπτωση συμμετοχής και του ελληνικού στρατού αφού, όπως αποδείχτηκε, βασικός λόγος της αποτυχίας δεν ήταν η έλλειψη στρατευμάτων αλλά οι λανθασμένες αποφάσεις στα ανώτατα κλιμάκια.

Теофанис Влахос

Дарданелльская операция и позиция Греции

Нарушение морской линии снабжения и связи между Англией и Францией и Россией, а также действие турецких войск на Кавказе в конце 1914 г. вынудили российское правительство просить вмешательства англо-французских сил в районе Константинополя. Однако столица Османской империи была хорошо защищена благодаря укреплениям в Дарданеллах. Сначала союзники попытались овладеть проливами используя только военно-морские силы. Это не привело к успеху, и тогда было принято решение о формировании многочисленного многонационального экспедиционного корпуса с целью захвата района с суши. Высадка союзных войск на полуостров Галлиполи началась 25 апреля 1915 г. После нескольких месяцев столкновений османским войскам, наконец, удалось окончательно отразить наступление союзников, что вынудило экспедиционный корпус Антанты к отходу. Потери с обеих сторон были огромны, и это отразилось на дальнейшей судьбе османской армии.

С началом войны Греция оказалась перед дилеммой, участвовать ли на стороне Антанты –этой позиции придерживалось правительство Венизелоса – или сохранить нейтралитет, следя за развитием событий – как того желал король Константин. Нестабильная ситуация на Балканах, а также изначально осторожная позиция союзников в отношении к Греции сыграли решающую роль. Объявление о начале кампании в Дарданеллах привело к стремительному развитию событий. Венизелос принял окончательное решение о совместных действиях греческой армии и сил союзников. Константин отказался от какого-либо участия, поскольку согласно данным греческих военных кампания должна была бы закончится поражением. Последовавшие политические события привели Грецию к «национальному расколу», и страна оказалась на грани гражданской войны.

Όλγα Γιεβγκένιεβνα Ιβίτσκαγια

Ο κλήρος του πολεμικού ναυτικού της Μαύρης θάλασσας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Μιλώντας για την ιστορική πορεία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας αξίζει να σημειωθεί, ότι ειδική θέση καταλαμβάνει η υπηρεσία του κλήρου του πολεμικού-ναυτικού. Το ινστιτούτο του θαλάσσιου κλήρου ιδρύθηκε στην Ρωσία από τον Μεγάλο Πέτρο. Ακόμη και στο ναυτικό κανονισμό του Πέτρου αναφερόταν ότι ο ιερέας πρέπει να «διατηρείται σε καλή κατάσταση, να εκτελεί την υπηρεσία του Θεού όπως αρμόζει, και να φροντίζει τους αρρώστους, να μην πεθαίνουν χωρίς μετάληψη»[1].

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο κλήρος του πολεμικού ναυτικού είχε ήδη πλούσια εμπειρία, υπήρχαν ορισμένες παραδόσεις, είχε δικά του ηρωικά κατορθώματα. Η Ορθόδοξη εκκλησία μας, ένωσε τους στρατιωτικούς στο ναυτικό από τον ναύτη μέχρι τον ναύαρχο, τους δίδαξε να υπερασπίζονται την Πίστη τους, την Πατρίδα και τον Κύριο, χωρίς να λυπούνται τη ζωή. Τους δίδαξε να συμπεριφέρονται ως χριστιανοί με ευσπλαχνία, ακόμη και στους εχθρούς.

Το έτος της έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέπεσε με την κυκλοφορία νέας έκδοσης του ναυτικού καταστατικού στην Ρωσία. Στο καταστατικό του 1914 με σαφήνεια ορίστηκε και υποτάχθηκε σε κανονισμό η δράση των ιερέων των πλοίων, καθώς και των ανώτερων ιερέων του ναυτικού ή κοσμητόρων. Σε αυτό ορίστηκαν λεπτομερώς η λειτουργία και η δράση του ιερέα στο πλοίο. Ωστόσο, και στη νέα έκδοση του ναυτικού κανονισμού τα ερωτήματα της ηθι-

1. *Ιστορία του ναυτικού κλήρου: Συλλογή*. Συντ. Α. Μπ. Γκριγκοριεβ, Το ημερολόγιο (πλοίου), Μόσχα 1993, σελ. 46.

κής εκπαίδευσης, όπως και πριν, αποτέλεσαν προτεραιότητα στην υπηρεσία του. «Ο ιερέας είναι υποχρεωμένος με την συμπεριφορά του να δίδει το παράδειγμα της χριστιανικής ζωής και υπακοή στη διοίκηση του πλοίου, επίσης, να εμπνέει την ομάδα και να της μάθει τους κανόνες της ηθικής»[2]. Κήρυττε στην ομάδα κατά τη Θεία Λειτουργία σύντομες διδαχές, οι οποίες έπρεπε να έχουν «ευεργετική ηθική επιρροή» πάνω στους ναυτικούς, και εκτός από αυτό ασχολούνταν με την διδαχή του Νόμου του Θεού στους νεαρούς ναυτικούς «δίνοντας βαρύτητα στην ανάπτυξη της ηθικής τους». Γι' αυτό, το παράδειγμα του ιερέα ήταν σημαντικό στην πνευματική και ηθική εκπαίδευση.

Τα πολεμικά γεγονότα πραγματικά έδειξαν, πόσο ανιδιοτελής και θαρραλέοι ήταν οι ορθόδοξοι ιερείς στον πόλεμο. Σε πολλούς από αυτούς είχαν απονεμηθεί κρατικά βραβεία για τα κατορθώματά τους, και 14 άτομα έγιναν ιππότες του Τάγματος του Αγίου Γεωργίου. Πληγωμένοι, με μώλωπες, αιχμάλωτοι, συνέχιζαν να ασκούν το ιερατικό τους καθήκον. Η ιστορία του στόλου της Μαύρης θάλασσας γνωρίζει εξαιρετικά παραδείγματα κατορθωμάτων του θαλάσσιου κλήρου στα χρόνια εκείνου του πολέμου.

Το πρώτο από αυτά δίκαια αποτελεί ο ιερέας με το ναρκοθετικό «Βέργα», πατήρ Αντώνιος (Βασίλειος Σμιρνόβ). Ο θάνατός του στις 16 Οκτωβρίου 1914, μαζί με το σκάφος του έγινε λαμπρό παράδειγμα του πνευματικού κατορθώματος του ιερέα. Εκείνη την ημέρα η ρωσική ναρκοθέτις «Βέργα» πήγε στην Σεβαστούπολη. Εν τω μεταξύ, το γερμανικό καταδρομικό μάχης «Γκέμπεν» που δόθηκε από τη γερμανική διοίκηση της Τουρκίας, πραγματοποίησε έφοδο στην Σεβαστούπολη. Η πόλη υπέστη απροσδόκητο ισχυρό βομβαρδισμό, ωστόσο, σε απάντηση προς το Γκέμπεν άνοιξε πυρ το πυροβολικό του φρουρίου της Σεβαστούπολης. Το καταδρομικό μάχης, αφού έλαβε τρία χτυπήματα μεγάλου διαμετρήματος, αναγκάστηκε να απομακρυνθεί από τη ζώνη του πυρός. Κοντά στην Σεβαστούπολη έγινε η συνάντηση με τη «Βέργα». Το εχθρικό πλοίο άνοιξε πυρ κατά της ναρ-

2. *Ιστορία του ναυτικού κλήρου*, σελ. 51.

κοθέτιδος και απαιτούσε να παραδοθεί. Ξεκίνησε πυρκαγιά στη ρωσική ναρκοθέτιδα, αλλά οι ναύτες δεν σκόπευαν να παραδοθούν. Η «Βέργα», πλήρης σε απόθεμα από νάρκες βυθίστηκε από το ίδιο το πλήρωμά της, που άνοιξε το φινιστρίνι και ανατίναξε το κάτω μέρος του πλοίου. Όπως και η θρυλική «Βαριάγκα», ναρκοθέτις της Μαύρης θάλασσας, που με υπερηφάνεια σηκώνοντας την σημαία του Αγίου Αντρέα «έφυγε» για τα βάθη της θάλασσας. Και ενώ διέφευγε το πλήρωμα σε ναυαγοσωστικές βάρκες, είδε πως μαζί με το πλοίο χάθηκε και ο ιερέας του πλοίου, πατήρ Αντώνιος. Και ενώ έψαλλε το «Σώσον Κύριε τον λαόν σου», οι ναυαγοσωστικές βάρκες σάλπαραν μακριά από το πλοίο που βυθιζόταν. Ο πατήρ Αντώνιος προσευχήθηκε, και ύστερα, ανασηκώνοντας το σταυρό, άρχισε γρήγορα να ευλογεί τα πάντα γύρω του. «Από τις ναυαγοσωστικές βάρκες φαινόταν πως πήγε σε μια πλευρά του πλοίου, σήκωσε τα χέρια στον ουρανό, σαν να ζητούσε το έλεος του Θεού για τα πνευματικά του παιδιά, που πνίγηκαν, πέθαναν και υπέφεραν γύρω του ...Καπνός ανεμοστρόβιλου σκέπασε το μέρος που στεκόταν ο πατήρ ...Ο πατήρ Αντώνιος των ιερομονάχων δεν ήθελε την ώρα θανάτου να αφήσει το πλοίο και πέθανε με το σταυρό στα χέρια, μέχρι την τελευταία στιγμή, ευλογώντας το ποίμνιο»[3].

Με τον χαμό της «Βέργας», άρχισε το χρονικό μάχης του στόλου της Μαύρης θάλασσας στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Ρωσικής Ορθόδοξης εκκλησίας. Με την έναρξη του πολέμου, η Ιερά Σύνοδος της Ρωσικής Ορθόδοξης εκκλησίας κάλεσε όλες τις δυνάμεις να βοηθήσουν στο μέτωπο. Η πατριωτική θέρμη κυρίευσε και τους ποιμένες και τους λαϊκούς της επισκοπής της Ταυρίδας, που είχε επικεφαλής την εποχή εκείνη τον επίσκοπο Δημήτριο (Αμπασίντζε). Άρχισε η προσπάθεια για την παροχή βοήθειας στους τραυματίες, στις οικογένειες των στρατιωτών, συγκεντρώθηκαν έρανοι για τις ανάγκες του στρατού και του ναυτικού. Ο επίσκοπος επόπτευε, ώστε οι ερχόμενοι

3. Λογκιν Α., *Στόλος. Οι σημειώσεις ενός αξιωματικού του ναυτικού*, Σεβαστούπολη 1997-Ν 1 (3), σελ. 152.

να συμμετέχουν ενεργά στην φιλανθρωπία. Το όνομα του επισκόπου Δημητρίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένο εκείνον τον δύσκολο καιρό με την Σεβαστούπολη και το στόλο της Μαύρης θάλασσας. Λίγο μετά τον πρώτο βομβαρδισμό της πόλης, έφτασε στην Σεβαστούπολη. Έψαλλε τη Θεία Λειτουργία στο ναό του Αλεξάνδρου Νέβσκι, επισκέφτηκε τους τραυματίες στο νοσοκομείο, πήρε μέρος στην πομπή και πραγματοποίησε την κηδεία των θυμάτων. Φυσικά είχε μάθει για το τραγικό χαμό της «Βέργας».

Εκείνες τις ημέρες δεν συνέλαβε αρχικά την ιδέα ο επίσκοπος Δημήτριος να υπηρετήσει στο πεδίο της μάχης. Στο χαιρετισμό των στρατιωτών το Πάσχα, 22 Μαρτίου 1915, έγραψε:

> «Χριστός Ανέστη!
>
> Αγαπητοί πολεμιστές! Σε αυτό το φωτεινό και χαρούμενο πρωί της ημέρας της Αναστάσεως του Χριστού, Θεού μας, όλοι εμείς, παιδιά της ορθόδοξης Ρωσίας, στρεφόμαστε σε εσάς με όλη την ύπαρξή μας, αδέρφια μας του Θεού, που έντιμα και ένδοξα κάνετε το στρατιωτικό σας καθήκον. Στα καθαρά και φωτεινά ουράνια, όπου πήγε ο αναστημένος μας Κύριος, υψώνουμε τα μάτια με δάκρυα γεμάτα ευγνωμοσύνη και βλέπουμε, βλέπουμε ξεκάθαρα, ότι είστε με αυτόν που ονομάζεται Πιστός και Αληθινός, που κρίνει και πολεμάει με δικαιοσύνη (Αποκ. 19,11), διότι συνεχίζετε το έργο του, φέρνετε ειρήνη στον κόσμο, πηγαίνετε προς την δόξα, την τελική νίκη Του, τον πόνο, το αίμα και τον θάνατό Του»[4].

Η πατριωτική θέρμη σάρωσε τη χώρα σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο στρατό και στο ναυτικό εντάχθηκαν περίπου 5.000 ιερείς. Μερικές φορές πήγαιναν εθελοντικά στο μέτω-

---

4. *Αρχιεπίσκοπος Δημήτριος* (*Αμπασίντζε*), *Βιογραφία. Κηρύγματα, προκηρύξεις και γράμματα*, Συντ. ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΟΥΣΙΑΚ, Αγία Τριάδα Σεργκίεβα Λάβρα 2006, σελ. 226.

πο και μερικοί ανώτεροι της επισκοπής. Ένας από αυτούς ήταν ο αρχιεπίσκοπος της Ταυρίδας και της Συμφερούπολης, ο Δημήτριος (Αμπασίντζε).

«Υπακούοντας στη φωνή της καρδιάς αποφάσισε να υπηρετήσει το Θεό και τους ανθρώπους στο πεδίο της μάχης»[5]. Γι' αυτό, ζήτησε το διορισμό ως ιερέας πλοίου στο στόλο της Μαύρης θάλασσας, και με την άδεια του αυτοκράτορα το αίτημα έγινε δεκτό. Ο αρχιεπίσκοπος έφτασε στην Σεβαστούπολη το Μάιο του 1915 στο θωρηκτό «Παντελεήμων». Το πλοίο που είναι γνωστό ως θωρηκτό «Ποτιόμκιν» είχε εμπλακεί σε επαναστατικές ομιλίες στο στόλο της Μαύρης θάλασσας το 1905. Το προσωπικό του πλοίου ήταν περίπου 800 άτομα. Ο αρχιεπίσκοπος ζήτησε ένα πολεμικό πλοίο, ήθελε να δημιουργήσει χριστιανική ατμόσφαιρα, εξαλείφοντας το πνεύμα της εξέγερσης και ανυπακοής. Όπως και σε άλλα μεγάλα πλοία στο «Παντελεήμων» υπήρχε εκκλησία όπου λειτουργούσε ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος σχεδόν ένα χρόνο. Οι συνθήκες διαβίωσης στο πλοίο ήταν αρκετά δύσκολες, ειδικά το χειμώνα και ακόμη σε καιρό πολέμου. Ο αρχιεπίσκοπος υπέμεινε όλες τις κακουχίες της στρατιωτικής ζωής στωικά, υποστήριζε και δίδασκε το ποίμνιο, καθημερινά προσεύχονταν στην καμπίνα του, αλλά τις Κυριακές και τις αργίες λειτουργούσε στην εκκλησία του πλοίου. Ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος συμμετείχε σε όλες τις στρατιωτικές εκστρατείες του πλοίου, αλλά μια φορά του έτυχε να ψάλλει μια ευχαριστήρια δέηση και σε απελευθερωμένο από τους εχθρούς έδαφος, στη βορειοανατολική ακτή της Τουρκίας, στη πόλη Ριζούντα του Πόντου. Η τελετή πραγματοποιήθηκε στις 24 Φεβρουαρίου το 1916 σε μια από τις πλατείες της πόλης. Μαζί με τον αρχιεπίσκοπο συλλειτούργησαν τρεις τοπικοί Έλληνες ιερείς και δυο Ρώσοι, όλοι ήταν μέλη του ναυτικού κλήρου[6]. Η λειτουργία του αρχιεπίσκοπου Δημήτριου, ως ιερέας του ναυτικού, αποτελούσε τον ιδιαίτερο τρόπο του να υπηρετήσει τον Κύριο και την Πατρίδα του, που παρόμοιο δεν γνώριζε ακόμη η ιστορία της Ρωσικής εκκλησίας.

---

5. *Όπ.*, σελ. 118.
6. *Όπ.*, σελ. 123.

Η προσωπική συμμετοχή των ιερέων του στόλου και του στρατού στις πολεμικές δράσεις ανύψωσε το κύρος τους και είχε σημαντικό αντίκτυπο στο ηθικό των στρατευμάτων του Χριστού. Στις 9 Απριλίου του 1916 το πλήρωμα με θλίψη αποχαιρέτησε τον αγαπημένο ιερέα, που παρέμεινε στην Συμφερούπολη, όπου έπρεπε να συνεχίσει την διαχείριση της επισκοπής της Ταυρίδας. Σε ανάμνηση οι εκπρόσωποι του πλοίου χάρισαν στον αρχιεπίσκοπο μια φωτογραφία με τις υπογραφές των μελών του πληρώματος. Ανάμεσα σε αυτούς που αποχαιρέτησαν τον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο ήταν και ο πρωθιερέας Ρομάν Μεντβέντι[7]. Με την Πρόνοια του Θεού στην πνευματική λειτουργία του ναυτικού κλήρου συναντήθηκαν στην Σεβαστούπολη δυο μελλοντικοί άγιοι. Ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος το 1928 χειροτονήθηκε και έλαβε το όνομα Αντώνιος. Και το 2011 αγιοποιήθηκε. Ο πατήρ Ρομάν (Μεντβέντι) υπηρέτησε ως ηγούμενος του ναού του ναυαρχείου, που ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Βλαδίμηρο, στην Σεβαστούπολη και ως κοσμήτορας των ναών όλων των παράκτιων πληρωμάτων του στόλου της Μαύρης θάλασσας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έφτασε στην Σεβαστούπολη το 1907. Διαθέτοντας πολλή ενέργεια, ο Ρομάν δρούσε ενεργά ανάμεσα στους ναυτικούς, παρά την επαναστατική διάθεση που σάρωνε τότε το στόλο. «Στην Σεβαστούπολη δεν υπάρχει στέγη, κάτω από την οποία να μην είχα κηρύξει», είπε για αυτή την περίοδο της ζωής του ο πατήρ Ρομάν.

Όλη τη δύσκολη περίοδο της ζωής του στόλου, ο Ρομάν εκπλήρωσε ικανοποιητικά τα ποιμαντορικό του καθήκοντά. Η αγάπη και ο σεβασμός του ποιμνίου προς τον πατέρα Ρομάν ήταν τόσο μεγάλη, που ακόμα και στις μέρες του Δεκέμβρη 1917 — τις τρομερές ημέρες της επαναστατικής τρομοκρατίας στη Σεβαστούπολη — ο ίδιος καταδικάστηκε σε θάνατο από την Επαναστατική επιτροπή, είχε προειδοποιηθεί όμως από τους ναύτες του, που τον αγαπούσαν ειλικρινά. Μετά την λειτουργία των Χριστουγέννων ο Ρομάν

7. *Η ζωή του πρωθιερέα Ρομάν* (*Μεντβέντι*), συντ. Ντασκιν (Ορλοβσκι) ηγουμ., 1874-1937, Τβερ 2006, σελ. 124.

έφυγε κρυφά από την Σεβαστούπολη στην Μόσχα, στον Πατριάρχη Τύχωνα. Ο δρόμος του σταυρού μόλις είχε αρχίσει, μπροστά ήταν οι φυλακές και οι εξορίες. Η μνήμη του πατρός Ρομάν τιμάται στις 26 Αυγούστου (8 Σεπτεμβρίου) την ημέρα της πανηγύρεως του Ναού των Ρώσων νεομαρτύρων και εξομολογητών.

Στα τέλη του 1916 με υψηλή εντολή ιδρύθηκε το αξίωμα του ιερέα επικεφαλής των στόλων της Βαλτικής και της Μαύρης θάλασσας. Στο καταστατικό για την έδρα του διοικητή του στόλου, που εγκρίθηκε την 1 Ιανουαρίου 1917, από τον ναύαρχο Ρούσιν, στην ενότητα «Για τον ιερέα επικεφαλής του στόλου» λεγόταν, πως αυτός διορίζεται Πρωτοπρεσβύτερος στρατιωτικού και ναυτικού κλήρου, σε συντονισμό με τον διοικητή του στόλου. Σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης υπακούει στο όνομα Πρωτοπρεσβύτερος, αλλά στις εκτελεστικές, στρατιωτικές και διοικητικές υποθέσεις, είναι ο διοικητής του στόλου. Ο ιερέας επικεφαλής διευθύνει όλο τον ορθόδοξο κλήρο στο στρατοδικείο, σε στρατιωτικές μονάδες, υπηρεσίες και οργανισμούς που υπάγονται στον διοικητή του στόλου. Φροντίζει, ώστε οι ιερείς που τον υπακούν να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για την πνευματική και ηθική εκπαίδευση των πληρωμάτων του πλοίου, επιβλέπει για την ορθή εκτέλεση της Θείας Λειτουργίας στα πλοία. Στην τελευταία παράγραφο αναφερόταν ότι «ο ιερέας επικεφαλής πρέπει να φροντίζει για τη συντήρηση των τάφων του ναυτικού, αυτών που σκοτώθηκαν στον πόλεμο» [11, σελ. 47][8]. Είναι γνωστό, ότι ο πρωθιερέας Γεώργιος Σπάσσκι διορίστηκε στη θέση αυτή στο στόλο της Μαύρης θάλασσας. Ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος της Ταυρίδας και της Συμφερούπολης, στην επιστολή του προς τον Πατριάρχη Τύχων στις αρχές του 1918, ενώ ζήτησε την βράβευση του πρωτοπρεσβύτερου Γεώργιου Σπάσσκι, ηγουμένου του ναυτικού ναού Αγίου Νικολάου της Σεβαστούπολης, έδωσε μια εξαιρετική περιγραφή του ιερέα του ναυτικού:

8. «Η θέση του στρατηγείου του διοικητή του στόλου από 1 Ιανουαρίου 1917». Κρατικό αρχείο της πόλης Σεβαστούπολη (ΓΑΓΣ), Φ. 567, ΟΠ.6, Δ.181, Λ. 148.

«Ο Πατήρ Γεώργιος Σπάσσκι, μελλοντικός πρωθιερέας του στόλου της Μαύρης θάλασσας, έσωσε πολλούς ιερείς από την εκτέλεση, ο ίδιος πολλές φορές εκτέθηκε σε θανάσιμο κίνδυνο. Ο Πατήρ Γεώργιος με τα εμπνευσμένα κηρύγματά του και τις δημόσιες διαλέξεις, πρέπει να παραδεχτώ, ότι συγκρατεί πολλούς να μην κάνουν τολμηρές ομιλίες και υποστηρίζει το πνεύμα των προσβεβλημένων χριστιανών της Σεβαστούπολης».

Η περαιτέρω ζωή του πρωτοπρεσβύτερου Γεώργιο Σπάσσκι είναι γνωστή περισσότερο στις ξένες πηγές. Έφυγε στην Μπιζέρτα με τα πλοία της ρωσικής μοίρας, συνέχισε εκεί την λειτουργία και ύστερα έγινε ηγούμενος σε εκκλησία εκκενωμένου θαλάσσιου σκάφους. Ήδη από το 1916 ο Γεώργιος διορίστηκε ως νομοθέτης στην στρατιωτική σχολή της Σεβαστούπολης. Στην εξορία, ήταν υπό την δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Ευλόγιου. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του τελευταίου, οργάνωνε πολλές ενορίες στην Γαλλία, ήταν διάσημος ιεροκήρυκας, ήταν το παράδειγμα του πραγματικού ποιμένα. Πέθανε στο Παρίσι το 1934[9].

Ενδιαφέρουσα πηγή για αυτό το θέμα αποτελούν οι εντολές και οι προσταγές του διοικητή του στόλου της Μαύρης θάλασσας και του αρχηγού του Επιτελείου το 1916-1917. Τον Ιανουάριο του 1917, ο διοικητής του στόλου εξέδωσε ειδική εντολή για το Νο 248, ορίστηκε δηλαδή η ναυαρχίδα και οι διοικητές των σκαφών να παρέχουν στους ιερείς κάθε δυνατή βοήθεια στις κτηνοτροφικές δραστηριότητές τους.

Είναι πιθανό ότι η υιοθέτηση αυτής της εντολής επηρέασε το γνωστό στον ναύαρχο κλήρο, ιδίως τον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο. Είναι γνωστό ότι μετά την Συμφερούπολη, ο αρχιεπίσκοπος παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στο στόλο της Μαύρης θάλασσας, ανταποκρινόταν με προσοχή σε αυτά που συνέβησαν. Τον Οκτώβριο συνέβη η τραγωδία με το θωρηκτό «Αυτοκράτειρα Μαρία». Το καλύτερο πλοίο του στόλου της Μαύρης θάλασσας χάθηκε στις 7 Οκτωβρίου

9. *Η Ρωσική αποικία στο Τουνίς 1920-2000*. Συντ. Κ.Β. Μαχρος, Μόσχα 2008, σελ. 480.

του 1916 στις 7 και 17 λεπτά στην επιδρομή της Σεβαστούπολης. Ο διοικητής του στόλου, ο ναύαρχος Α.Β. Καλτσάκ ανέφερε την τραγωδία στον αυτοκράτορα Νικόλαο ΙΙ την ίδια μέρα, μισή ώρα μετά την έκρηξη. Ως απάντηση, ήρθε ένα τηλεγράφημα που έγραφε:

> «Θλίβομαι για τη μεγάλη απώλεια, αλλά είμαι βέβαιος ότι Εσείς και ο γενναίος στόλος της Μαύρης θάλασσας θα ξεπεράστε με ανδρεία αυτήν την δοκιμασία».

Είναι δύσκολο να μεταφέρω, τι πέρασαν οι ναύτες, με επικεφαλή τον διοικητή του στόλου, εκείνες τις δύσκολες ημέρες. Από τους πρώτους που περιέγραψαν την τραγωδία ήταν ο αρχιεπίσκοπος της Ταυρίδας Δημήτριος (Αμπασίντζε) της Συμφερούπολης, σε επιστολή του προς τον Καλτσάκ:

> «...Στα δύσκολα φαίνονται οι άνθρωποι. Είστε ο γενναίος ηγέτης μας, Σας αγάπησε όλη η Ρωσία. Η πατρίδα άρχισε να πιστεύει στις δυνάμεις Σας, στις γνώσεις Σας και στηρίζει σε Εσάς όλες τις ελπίδες της στη Μαύρη θάλασσα. Εκδηλώστε και τώρα την ένδοξη ανδρεία και την ακλόνητη αποφασιστικότητα που σας διακρίνει. Να θυμάστε πως αυτός που έβαλε ο Θεός να χειροτονεί, εκλέγει τους ηγέτες με ιδιαίτερη έμπνευση του Θείου Πνεύματος. Η Πατρίδα χρειάζεται τους ηγέτες και αυτοί πρέπει να φυλάνε την καρδιά τους και τη ζωή τους για την ευημερία του λαού».

Στην επιστολή αυτή προς τον ναύαρχο Καλτσάκ, ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος έθεσε το σημαντικό ερώτημα για το ρόλο των ηγετών στην διάσωση της Πατρίδας, για την επιλογή τους από τον Θεό. Αυτή η νουθεσία του διάσημου πνευματικού ηγέτη έπαιξε ρόλο αργότερα στην απόφαση του ναυάρχου Καλτσάκ να αναλάβει το δύσκολο σταυρό του Ανώτατου Ηγεμόνα της Ρωσίας, σταυρό που κουβάλησε μέχρι τον θάνατό του στις 7 Φεβρουαρίου το 1920.

Στις προσταγές και εντολές του διοικητή υπάρχουν πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους ιερείς του στόλου,

παρατίθενται τα ονόματά τους και οι θέσεις τους. Αυτήν την περίοδο, στο στόλο της Μαύρης θάλασσας διατηρούνταν μια μακροχρόνια παράδοση να διορίζονται ιερείς στα πλοία οι μοναχοί από τα μοναστήρια του Γεωργίου και της Χερσονήσου. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε πλήρη λίστα του ναυτικού κλήρου του στόλου της Μαύρης θάλασσας στα χρόνια του Ά Παγκοσμίου Πολέμου. Η σύνθεσή της αρχίζει όταν εξερευνούνται νέες πηγές σχετικά με αυτό το θέμα. Σύμφωνα με τη γνώμη του συγγραφέα ενός μεγάλου έργου «αναμνηστικό βιβλίο του ρώσικου στρατιωτικού και ναυτικού κλήρου τον 19ο – αρχές 20ού αι.», του Κ.Γ. Καπκόβ, η δημοσίευση των ονομάτων των ιερέων «που έδωσαν τη ζωή τους για την πίστη και την πατρίδα στο πεδίο της μάχης», εκτός από την επιστημονική και ιστορική αξία, μπορεί να έχει και λειτουργική χρήση, για παράδειγμα στις μνημονεύσεις[10].

Η λειτουργία των ιερέων στο στρατό και στο ναυτικό κατά τη διάρκεια του πολέμου είχε μεγάλη σημασία για την υποστήριξη των στρατιωτικών υψηλών ηθικών αρχών της χριστιανικής ηθικής. Το 1994 στο Πρώτο Πανρωσικό συνέδριο «Ορθοδοξία και Ρωσικός στρατός» ειπώθηκε:

> «Στη ζωή του Ρωσικού στρατού πάντα υπήρχε μία σημαντική επιρροή, και στις νίκες των ρωσικών όπλων: η συμβολή των ιερέων του συντάγματος, "των πατέρων", οι οποίοι μοιράστηκαν με τους στρατιώτες τον κίνδυνο στρατιωτικών εκστρατειών, τους υποστήριζαν, τους εμψύχωναν και ζέσταιναν τις κουρασμένες ψυχές... Ο στρατός και το ναυτικό ποτέ δεν θα ξεχάσουν το θάρρος και το έργο αυτών, που με λόγια ψυχικής ζεστασιάς ευλογούσαν αυτούς που πήγαιναν στη μάχη, υποστήριζαν και βοηθούσαν τους τραυματίες, έψαλλαν και έθαβαν με αξιοπρέπεια τους πεθαμένους» [7, σελ. 7][11].

---

10. Капков Гк. К., *Αναμνηστικό βιβλίο του ρώσικου στρατιωτικού και ναυτικού κλήρου τον 19ο – αρχές 20ού αι.*, Μόσχα 2008, σελ. 5.

11. «Υλικό του πρώτου Πανρωσικού Συνεδρίου», *Ορθοδοξία και ο ρωσικός στρατός*, 1995 – N1, σελ. 7.

Ивицкая Ольга Евгеньевна

Военно-морское духовенство Черноморского флота в годы Первой мировой войны

Говоря об историческом пути Русской Православной Церкви уместно отметить, что особое место в нем занимает служение военно-морского духовенства. Институт морского духовенства действовал в России со времен Петра Великого. Еще в Петровском Морском Уставе говорилось о том, что священник должен «содержать себя в добром порядке в образ другим, отправлять службу Божию по надлежащему и смотреть за больными, чтобы без причастия не умерли» [4, с. 46].

К началу Первой мировой войны у военно-морского духовенства был уже накоплен богатый опыт служения, сложились определенные традиции, были свои героические примеры. Наша Православная церковь объединила военнослужащих на флоте от матроса до адмирала, она учила их защищать свою Веру, Отечество и Государя, не щадя жизни. Она учила их и христианскому милосердному отношению даже к врагам.

Год начала Первой мировой войны совпал с выходом в России нового издания Морского устава. В Уставе 1914 г. четко определялась и регламентировалась деятельность корабельных священников, а также старших флотских священников или благочинных. В нем подробно прописывались статус и деятельность священника на корабле. Однако и в новом издании Морского устава вопросы нравственного воспитания, как и ранее, оставались приоритетными в его службе. «Священник обязан своим поведением подавать пример христианской жизни и повиновения корабельному начальству, внушая тоже самое команде и назидая ее в правилах нравственности» [4, с. 51]. Он же излагал команде при богослужении краткие поучения, которые должны были оказывать на моряков «благодетельное нравственное влияние», а кроме того занимался обучением молодых моряков Закону Божию, «обращая внимание на развитие их нравственности». При этом личный пример священника был главным в деле духовно-нравственного воспитания. События войны реально показали, какими самоотверженными и смелыми были православные военные священники. За свои подвиги многие из них были награждены государственными наградами, а 14 чел. стали Георгиев-

скими кавалерами. Раненые, контуженные, плененные, они продолжали исполнять свой священнический долг. История Черноморского флота знает исключительные образцы подвигов морского духовенства в годы той войны. Первым из них по праву называют священника с минного заградителя «Прут» отца Антония (Василий Смирнов). Его гибель 16 октября 1914 г. вместе с родным кораблем стала ярким примером духовного подвига пастыря. В тот день русский минный заградитель «Прут» шел в Севастополь. А в это время германский линейный крейсер «Гебен», переданный немецким командованием Турции, совершил набег на Севастополь. Город подвергся неожиданной мощной бомбардировке, однако, в ответ по «Гебену» открыла огонь Севастопольская крепостная артиллерия. Крейсер, получив три попадания крупным калибром, вынужден был быстро уходить из зоны обстрела. Недалеко от Севастополя произошла встреча противника с «Прутом». Вражеский корабль открыл огонь по минному заградителю и потребовал сдаться. На русском минном заградителе начался пожар, но сдаваться моряки не собирались. «Прут» с полным запасом мин был затоплен своей командой, открывшей кингстоны и подорвавшей дно корабля. Подобно легендарному «Варягу», черноморский минный заградитель под гордо развивающимся Андреевским флагом уходил в морскую пучину. Спасавшаяся на шлюпках команда видела, как вместе с кораблем принял смерть корабельный священник иеромонах Антоний.

Под его пение «Спаси, Господи…» шлюпки отчаливали от тонущего корабля. Отец Антоний молился, а затем, подняв крест, стал быстро-быстро благословлять всех кругом.

«Со шлюпок было видно, как он, приблизившись к борту, простер руки к небу, словно призывая милосердие Божие на всех тонущих, умирающих и страдающих кругом своих духовных детей… Вихрь дыма застлал место, где только стоял батюшка… Иеромонах отец Антоний не пожелал в минуту гибели родного корабля расстаться с ним и погиб с крестом в руках, до последней минуты благословляя паству» [6, с. 152].

С гибели «Прута» началась боевая летопись Черноморского флота в годы Первой мировой войны.Русской православной церкви. С началом войны Святейший Синод Русской православной церкви призвал всеми силами помогать фронту. Патриотический подъем охватил и пастырей, и мирян Таврической епархии, которую возглавлял в это время епископ Димитрий (Абашидзе). Началась активная деятельность

по помощи раненым, семьям воинов, собирались пожертвования на нужды армии и флота. Владыка следил, чтобы прихожане активно занимались благотворительностью. Имя владыки Димитрия будет неразрывно связано в это тяжелое время с Севастополем и Черноморским флотом. Вскоре после первой бомбардировки города, он прибыл в Севастополь. Отслужил божественную литургию в Александро-Невском храме, посетил раненых в госпитале, участвовал в крестном ходе и совершил отпевание погибших. Конечно же ему стало известно о трагической гибели «Прута». Не в те ли дни первоначально зародилась мысль у владыки Димитрия послужить на поле брани? В Пасхальном привете воинам 22 марта 1915 г. он писал:

> «Христос воскресе!
>
> Возлюбленные воины! В это светлое и радостное утро пресветлого дня Воскресения Христа Бога нашего все мы, сыны православной России, всем своим существом устремляемся к вам, наши братья о Господе, славно и честно подвизающиеся в ратном подвиге. … К чистым, светлым небесам, куда восшел воскресший наш Господь, возводим мы свои исполненные благодарными слезами глаза и видим, ясно видим, что вы с Тем, Кто называется Верным и Истинным, *Который праведно судит и воинствует* (*Апок. 19,11*), ибо вы продолжаете Его дело, несете народам мир, идете к славе, к конечной победе Его путем, страданиями, кровью и смертью» [1, с. 226].

Патриотический подъем в стране охватил все слои общества. Во время Первой мировой войны в армию и флот было зачислено около 5 тысяч священников. Иногда добровольно уходили на фронт и некоторые епархиальные начальники. Одним из них стал архиепископ Таврический и Симферопольский Димитрий (Абашидзе).

«По велению сердца он решил послужить Богу и людям на поле брани» [1, с. 118]. Для этого он ходатайствовал о назначении его корабельным священником на Черноморский флот, и с разрешения императора ходатайство было удовлетворено. Владыка отбыл в Севастополь в мае 1915 года на эскадренный броненосец «Пантелеймон». Этот корабль под названием броненосец «Князь Потемкин-Таврический» участвовал в революционных выступлениях наЧерноморском флоте в 1905 г. Личный состав корабля насчитывал около 800 чел. Влады-

ка стремился на боевой корабль, он хотел создать здесь христианскую атмосферу, исключающую дух бунтарства и неповиновения. Как и на других больших кораблях, на «Пантелеймоне» была походная судовая церковь, в ней и предстояло служить архиепископу Димитрию почти целый год. Условия жизни на корабле были достаточно тяжелыми, особенно в зимний период, да еще в условиях военного времени. Владыка переносил все тяготы военного быта стоически, поддерживал и наставлял паству, ежедневно молился в своей каюте, а в воскресные и праздничные дни служил в судовой церкви. Архиепископ Димитрий участвовал во всех боевых походах корабля, а однажды пришлось ему отслужить благодарственный молебен и на освобожденной от врагов территории на северо-восточном побережье Турции в городе Ризе. Служба проходила 24 февраля 1916 г. на одной из площадей города, владыке сослужили три местных греческих священника и два русских, оба были представителями военно-морского духовенства [1, с. 123].

Служение архиепископа Димитрия в качестве флотского священника — это его особый путь служения Господу и своему Отечеству, подобного еще не знала история Русской церкви.

Личное участие флотских и армейских священников в боевых действиях поднимало их авторитет и оказывало значительное воздействие на моральный дух христолюбивого воинства.

9 апреля 1916 г. команда с грустью провожала любимого пастыря, он отбывал в Симферополь, где должен был продолжить управление Таврической епархией. На память представители корабля подарили владыке фотографию с автографами членов команды. Среди провожавших архиепископа Димитрия был и протоиерей Роман Медведь [3, с. 124]. Чудесным промыслом Божиим на ниве духовного служения военно-морского духовенства встретились в Севастополе два будущих святых. Архиепископ Димитрий в 1928 году был пострижен в великую схиму с именем Антоний. В 2011 году он был канонизирован.

Отец Роман (Медведь) служил настоятелем Свято-Владимирского адмиралтейского собора в Севастополе и благочинным над храмами всех береговых команд Черноморского флота во время Первой мировой войны. Он прибыл в Севастополь еще в 1907 г. Обладая огромной энергией, о. Роман вел активную работу среди моряков по разъяснению порочности бунтарских настроений, которые охватили тогда флот. «В Севастополе нет крыши, под которой бы я не проповедовал», — говорил об этом периоде жизни отец Роман.

Весь сложный период жизни флота о. Роман достойно исполнял свой пастырский долг.

Любовь и уважение паствы к отцу Роману были так велики, что даже в декабрьские дни 1917 г. — дни жуткого революционного террора в Севастополе, он, приговоренный к расстрелу революционным комитетом, был предупрежден искренне любящими его матросами. После Рождественской службы о. Роман тайно выехал из Севастополя в Москву к Патриарху Тихону. Его Крестный путь только начинался, впереди были тюрьмы и ссылки. Память священноисповедника Романа совершается 26 августа(8 сентября) в день празднования Собора новомучеников и исповедников Российских.

В конце 1916 г. Высочайшим повелением была учреждена должность главного священника на Балтийском и Черноморском флотах. В Положении о штабе командующего флотом, утвержденном 1 января 1917 г. адмиралом Русиным в разделе «О главном священнике флота» говорилось, что он назначается Протопресвитером военного и морского духовенства, по согласованию с командующим флотом. По делам церковного управления он подчиняется Протопресвитеру военного и морского духовенства, а по исполнительным и военно-административным делам — командующему флотом. Главный священник ведает всем православным морским духовенством на судах, в войсковых частях, управлениях и учреждениях, подчиненных командующему флотом. Он заботится о том, чтобы подчиненные ему священники прилагали всевозможные старания к духовно-нравственному просвещению судовых команд, наблюдает за правильным исполнением Богослужения на кораблях. В заключительном пункте указывалось, что «на главного священника флота возлагается забота о поддержании в подобающем виде могил чинов флота, погибших на войне» [11, л. 47]. Известно, что на эту должность на Черноморском флоте был назначен протоиерей Георгий Спасский. В своем письме Патриарху Тихону в начале 1918 г. архиепископ Таврический и Симферопольский Димитрий, ходатайствуя о награждении палицей протоиерея Георгия Спасского — настоятеля Севастопольского Никольского морского собора, дал прекрасную характеристику флотскому священнику:

> «Отец Георгий Спасский, будучи главным священником Черноморского флота, спас от расстрела многих священников, сам несколько раз подвергался смертельной опасности. Своими

вдохновенными проповедями, частыми публичными лекциями отец Георгий, обязан я признаться, сдерживает многих от дерзких выступлений и поддерживает дух севастопольских обижаемых христиан» [3, с. 148].

Дальнейшая судьба протоиерея Георгия Спасского известна более по зарубежным источникам. Он ушел в Бизерту с кораблями Русской эскадры, там продолжал службу, будучи настоятелем церкви эвакуированного Морского корпуса. Еще в 1916 г. о. Георгий был назначен законоучителем Севастопольского кадетского корпуса. В эмиграции состоял в юрисдикции митрополита Евлогия. По воспоминаниям последнего организовал многие приходы во Франции, был известным проповедником, являя пример настоящего пастырства. Скончался в Париже в 1934 г. [9, с. 480].

Интересным источником по рассматриваемой теме стали приказы и приказания Командующего Черноморского флота и начальника штаба за 1916–1917 гг. В январе 1917 г. командующий флотом издает специальный приказ за № 248, в котором предписывалось флагманам и командирам судов оказывать священникам всемерное содействие в их пастырской деятельности.

Вероятно, принятие данного приказа прошло не без влияния известных адмиралу священнослужителей, в частности архиепископа Димитрия. Известно, что отбыв в Симферополь, владыка внимательно следил за событиями на Черноморском флоте, чутко реагировал на все происходящее. В октябре произошла трагедия с линкором «Императрица Мария». Лучший корабль Черноморского флота погиб 7 октября 1916 г. в 7 ч 17 мин на севастопольском рейде. Командующий флотом адмирал А.В.Колчак доложил императору Николаю II о трагедии в тот же день через полтора часа после взрыва. В ответ пришла телеграмму следующего содержания:

«Скорблю тяжелой потере, но уверен, что Вы и доблестный Черноморский флот мужественно перенесете это испытание».

Трудно передать, что испытали моряки во главе с командующим флотом в те тяжелые дни.

Одним из первых на трагедию откликнулся архиепископ Таврический и Симферопольский Димитрий (Абашидзе), в своем письме Колчаку в день трагедии он писал:

«…В беде познаются люди. Вы наш мужественный вождь, Вас полюбила вся Россия; Отечество стало верить в Ваши силы, в Ваше знание и возлагает на Вас все свои надежды на Черном море. Проявите же и ныне присущее Вам славное мужество и непоколебимую твердость. Помните, вождей избирает помазанник Божий по особому внушению Божественного Духа. Вожди нужны для Отечества и они должны хранить свое сердце, свою жизнь для благоденствия народа»

В этом письме адмиралу Колчаку архиепископ Димитрий поднял важный вопрос о роли вождей в жизни Отечества, об их Богоизбранности. Не это ли наставление знаменитого духовного пастыря позднее сыграло роль в решении адмирала Колчака принять на себя нелегкий крест Верховного правителя России, крест, который он нес до своей трагической гибели 7 февраля 1920 г.

В приказах и приказаниях командующего немало интересных сведений о священниках флота, указаны их имена и должности. В этот период на Черноморском флоте сохранялась давняя традиция назначать священниками на корабли монахов из Георгиевского и Херсонесского монастырей. К сожалению, мы не располагаем полным списком военно-морского духовенства Черноморского флота в годы Первой мировой войны. Его составлению только начинается, ведется работа по поиску новых источниками по данной теме. По мнению автора большого труда «Памятная книга русского военного и морского духовенства XIX – начала XX вв.» К.Г. Капкова публикация имен священников «на поле брани живот свой за веру и отечество положивших», помимо научно-исторической ценности, может иметь и литургическое применение, например, в поминаниях на панихидах [5, с. 5].

Служение священников во время войны в армии и на флоте имело огромное значение для поддержания в военнослужащих высоких нравственных принципов христианской морали. В 1994 г. на Первой Всероссийской конференции «Православие и Российская армия» говорилось:

«В жизни Российской армии всегда было значительное влияние, а в победы российского оружия — вклад тех полковых священников, ″батюшек″, которые разделяли с солдатами опасность военных походов, поддерживали их, воодушевляли, со-

гревали уставшие души… Армия и флот никогда не забудут смелости и труда тех, кто словом с душевным теплом благословлял идущих в бой, поддерживал и помогал раненым, отпевал и достойно хоронил погибших» [7, 7].

Источники

1. Архиепископ Димитрий в схиме Антоний (Абашидзе), *Жизнеописание. Слова, воззвания и письма. Сост.протодиакон Василий Марущак,* Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006.

2. *Боевая летопись русского флота*, Ред. Н.В. Новиков, М., 1948.

3. *Житие священноисповедника Романа (Медведя) Сост.Дамаскин(Орловский) игум. 1874-1937,* Тверь, 2006.

4. *История флотского духовенства: Сборник*, А.Б. Григорьев, Вахтенный журнал, М., 1993.

5. Капков Г.К., *Памятная книга русского военного и морского духовенства XIX – начала XX вв.,* М., 2008.

6. Лукин А. Флот, «Записки морского офицера», *Севастополь.-Севастополь,*1997, №1(3).

7. *Материалы I Всероссийской конференции* «Православие и российская армия», Ориентир, М., 1995, № 1.

8. *Милая обожаемая моя Анна Васильевна*, Т.Ф. Павлова, Ф.Ф. Перченок, И.К. Сафонов, ред.Т.В.Есина, М., 1996.

9. *Русская колония в Тунисе1920-2000,* К.В. Махров, М., 2008.

10. «Севастополь и первые боевые действия Черноморского флота в 1914 г.», *Научная библиотека музея Черноморского флота Российской Федерации*, Инв, № 10135.

11. Положение о штабе командующего флотом от 1 января 1917 года// Государственный архив города Севастополя (ГАГС). Ф. 567. Оп. 6. Д. 181.

12. *Приказы и приказания командующего Черноморским флотом за 1917 год,* Научная библиотека Музея Черноморского флота Российской Федерации.

Γκέντσο Μπάνεφ

Σλάβοι στο Άγιο Όρος
στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου:
Άγνωστες πτυχές από το αρχείο της Μονής Ζωγράφου

Η παρούσα ανακοίνωση θα μας οδηγήσει λίγο έξω από τις γραμμές του πολέμου, στο γνωστό Άγιο Όρος· όχι όμως για να βρεθούμε εκτός του κλίματος, αλλά απλά να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις με τα μάτια ενός απλού σλάβου μοναχού του Άθωνα, του βιβλιοθηκάριου της Μονής Ζωγράφου, Παναρέτου.

Τα τελευταία έτη αφιερώθηκαν σημαντικά συνέδρια, μονογραφίες και ειδικές μελέτες που αποσαφήνισαν τη γενικότερη κατάσταση και άπτονται πολλών θεμάτων αναφορικά με το Αγιώνυμο Όρος: ρωσική παρουσία κατά το β΄ μισό του 19ου αι. και μέχρι το 1914, τα χρόνια απελευθέρωσης πριν και μετά το 1912, τα περίοδο ανοικοδόμησης του ελεύθερου Αγίου Όρους κ.ά. Η θέση της Μονής Ζωγράφου στο πλαίσιο αυτό ήταν ξεχωριστή· μία εκ των τριών σλαβικών μονών που συνδεόταν στενά με τις τύχες και τις επιλογές της Βουλγαρίας σε ένα ιστορικό πλαίσιο ανταγωνισμού και συρράξεων. Υπήρξε καταρχήν μία γέφυρα πνευματικότητας και πολιτισμού, αλλά γινόταν και αποδέκτης εντάσεων κατά την μακρά περίοδο της αναμόρφωσης του πολιτικού χάρτη των Βαλκανίων από τα τέλη του 19ου αι., στα πρότυπα των εθνικών κρατών.

Οι έρευνες μέχρι σήμερα επικεντρώνονται στην ανασύσταση της εικόνας των εξωτερικών, θα μπορούσαμε να πούμε, σχέσεων μεταξύ Μονής και Βουλγαρίας, Ελλάδας, Ρωσίας κ.ά. και βασίζονται κατά κύριο λόγο σε επίσημα έγγραφα εκ μέρους της Μονής, διπλωματικών υπηρεσιών και πολιτικών φορέων. Ζητούμενο παραμένει η διερεύνηση της εσωτερικής κατάστασης στο μοναστήρι και τις πνευματικές

διαστάσεις της ζωής στα ταραχώδη αυτά χρόνια, δηλαδή τις πνευματικές σχέσεις εν γένει στην αγιορείτικη πολιτεία ανάμεσα στις διαφορετικές εθνότητες συναθλητών.

Παρακάτω θα εξετάσουμε ορισμένα στοιχεία στην κατεύθυνση αυτή και θα κάνουμε μία πρώτη προσπάθεια αποτίμησης νέων δεδομένων. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους που με βοήθησαν στην έρευνα (Δ. Πάντος, Νίκος Λιβανός, πατέρα Κοσμάς Ποπόβκσι, Ντιμίταρ Πέεφ) και ιδιαιτέρως τους πατέρες της Μονής Ζωγράφου και τον σημερινό βιβλιοθηκάριο (π. Αθανάσιο), για το αδημοσίευτο και άγνωστο μέχρι σήμερα υλικό, με την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχαν.

Τα στοιχεία προέρχονται από τον δραστήριο και αφανή κατά τα άλλα μοναχό, ονόματι Πανάρετο, ο οποίος έζησε τις μεταπτώσεις των πολέμων, τη σταδιακή εξασθένιση της Μονής μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διατήρηση και την ανανέωση της αδελφότητας. Το έργο ανασυγκρότησης του αρχείου της Μονής που ξεκίνησε πρόσφατα έφερε στο φως νέα δεδομένα που μας αποκαλύπτουν άγνωστες πτυχές από τα ταραχώδη χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όχι μόνο.

Το έργο και το αρχείο του βιβλιοθηκάριου Πανάρετου

Ο Πανάρετος (κατά κόσμο Петър Джуров) ήταν γεννημένος το 1888[1] και καταγόταν από την Ζαγορίτσανη Φλωρίνης. Δεν είχε ιδιαίτερη μόρφωση και γενικά γνωρίζουμε ελάχιστα για τη ζωή του. Εισήλθε ως δόκιμος στη Μονή Ζωγράφου το 1909 και εκάρη μοναχός το 1911. Στα μετέπειτα χρόνια ήταν από τους βασικούς συνεργάτες του ηγούμενου Βλαδίμηρου, συμμετείχε στη γεροντική σύναξη και επόπτευε τα μετόχια στο Λόγγο (Σιθωνία) και τη Θάσο[2]. Ανα-

1. Σε άλλες πηγές 1888 (Даскалов, с. 414 табл 5), η 1887.

2. Κατά την καταγραφή του δόκιμου Αθανάς Ιλίεφ «*9.Монах Панарет – родом от Костурските села, 56-годишен* [*1945-56 = 1889*]. *Много хубаво пееше на левия клир. Беше член на събора и придружаваше дядо игумен до Солун и България.*

φέρεται ως καλλίφωνος ψάλτης στο αριστερό στασίδι. Διετέλεσε βιβλιοθηκάριος από το 1913 έως το τέλος της ζωής του παραδίδοντας το διακόνημα στον άρτι αφιχθέντα μοναχό Παχώμιο στις αρχές της δεκαετίας του ’60. Υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο διάστημα 1945-1947 ήταν συγκατηγορούμενος με τον ηγούμενο Βλαδίμηρο κι άλλους μοναχούς από τη Μονή Ζωγράφου και τη Μονή Παντελεήμονος, για δήθεν συνεργασία με τους Γερμανούς κατά την περίοδο της Κατοχής. Καταδικάστηκε, εξέτισε ποινή φυλακής και εξορίας στη Ζάκυνθο και το 1950 αθωώθηκε και επέστρεψε στον Άθωνα.

Ως βιβλιοθηκάριος, καταλογογράφησε τα βιβλία και τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης. Φρόντιζε για τη συντήρηση και την ανανέωση των βιβλίων. Αντέγραφε πολλά βιβλία, κυρίως βίους ζωγραφιτών αγίων (των 26 Μαρτύρων, του οσίου Κοσμά κ.ά.) που δεν περιλαμβάνονταν στα γενικά σλαβονικά μηνολόγια. Η φροντίδα του για την ανανέωση των υμνογραφικών και ψαλτικών βιβλίων, φαίνεται και από τα περί τα 30 αντίγραφα που σώζονται, με την χαρακτηριστική υπογραφή *εκ του μοναχού Παναρέτου Ζωγράφου* (Ѿ монаха Панарета Зографски), και φέρουν χρονολογίες από το 1913 έως το 1954.

Ο Πανάρετος έγραφε τα πρόχειρα κείμενά του με μολύβι και τα τελικά με μελάνι. Ο γραφικός του χαρακτήρας στα λειτουργικά βιβλία μιμείται μάλλον τα παλαιά αρχαιοπρεπή σλαβονικά χειρόγραφα, παρά τις σύγχρονές του τυπογραφικές γραμματοσειρές. Για να κατανοήσουμε το μέγεθος και το ρόλο των πολυάριθμων αντιγραφών που έκανε, αξίζει να σημειώσουμε ότι στη Μονή δεν υπήρχε τυπογραφείο, ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα η αδελφότητα τελούσε σε απομόνωση. Έτσι, κατά κάποιον τρόπο στο πρόσωπο του Πανάρετου μπορούμε να διακρίνουμε

Ходеше да наглежда манастирските имоти в Лонгос и Тасос. Освен тези задължения изпълняваше и длъжността библиотекар. Той описа и номерира всички книги и документи в библиотеката». Βλ. Темелски Хр., Монашеското братство на зографския манастир през 40-те и 50-те години на XX в. <http://draganbachev.wordpress.com/2012/03/13/монашеското-братство-на-зографския-м/ >.

τα χαρακτηριστικά ενός μοναχού-αντιγραφέα, αλλά όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω ο απλός αυτός μοναχός, χωρίς να αξιώνει αναγνώριση ως συγγραφέας, άφησε αξιόλογες προσωπικές καταθέσεις για τα ιστορικά γεγονότα, καταγράφοντας και πιθανόν επηρεάζοντας έστω κατ' ελάχιστον τις εξελίξεις.

Γενικό αρχείο του κράτους

Θα ξεκινήσουμε την παρουσίαση του υλικού με τα στοιχεία που παραβρίσκεται στο Γενικό Αρχείο του Κράτους, στη Σόφια, και διατίθεται ελεύθερα στο κοινό. Ορισμένα στοιχεία από το υλικό αυτό έχουν αξιοποιηθεί από την πρόσφατη έρευνα αλλά προκύπτουν κάποια ζητήματα κατανόησης που αποσαφηνίζονται χάρη σε ένα χειρόγραφο τετράδιο που βρέθηκε τελευταία στη βιβλιοθήκη της Μονής. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι πλέον έχουμε ένα αρκετά πλήρες αρχείο σε δύο μέρη, ενώ δεν αποκλείεται να βρεθούν και νέα στοιχεία.

Ο φάκελος που βρίσκεται στη Σόφια είχε παραδοθεί αυτοπροσώπως από τον Πανάρετο στον πατριάρχη Κύριλλο κατά πρώτη και ιστορική επίσκεψη του βούλγαρου πατριάρχη το 1962 με την οποία σηματοδοτήθηκε η εξομάλυνση των σχέσεων σε εκκλησιαστικό, αλλά και πολιτικό επίπεδο. Ο φάκελος του Πανάρετου αναφέρεται στις *Μέρες συμφορών* της Μονής. Φέρει την χαρακτηριστική επιγραφή «*Οι μαύρες μέρες της Βουλγαρικής Μονής Ζωγράφου στον Άθωνα υπό την σκέπη και την προστασία του Υψίστου Θεού και διά των ευχών της Παναγίας Δεσποίνης Θεοτόκου και του αγίου μεγαλομάρτυρας και τροπαιοφόρου Γεωργίου*»[3]. Πρόκειται για μία πρωτότυπη προσωπική κατάθεση για την κατάσταση της Μονής, την ιστορία και το αρχείο της.

3. Чернитѣ дни на Българс-/кия монастиръ Зографъ въ Атонъ / Подъ Покрова и / Защитата на Всевишниятъ Богъ / съ / Молитвитѣ на Пресвята / Владичица Богордици и светий / Великомученикъ и побѣдоносецъ / Георгий.

Στον φάκελο περιλαμβάνονται τρία βασικά έγγραφα:

1. «*Αναλυτικός κατάλογος των συνόρων της Μονής με τις σημερινές ονομασίες των τοπωνυμίων, όπως μου τα περιέγραψε ο Απόστολος Κουρουτζής*»[4], δηλαδή κάποιος άγνωστος δασοφύλακας (*κουρουτζής*)· ένα είναι κείμενο γραμμένο με καλλιγραφικό χαρακτήρα, για το οποίο δυστυχώς δεν αναφέρονται στοιχειά για τον γραφέα και την χρονολογία σύνταξης. Το έγγραφο αυτό, αν και μη επίσημο, έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς διασώζει ενδιαφέροντα στοιχεία για την τοπογραφία του Άθωνα από καλά ενημερωμένη πηγή.
2. «*Σύντομος ιστορία της Μονής Ζωγράφου*[5] – *Кратка история*. Το κείμενο αυτό συγκροτείται από μικρές ξεχωριστές ενότητες και υποενότητες που παραθέτουν γεγονότα-σταθμούς και αναφέρονται σε κειμήλια, μνημεία και το αρχείο της Μονής: θαυματουργές εικόνες, κτήρια, παρεκκλήσια, κατάλογο ηγουμένων και περιουσιακά στοιχεία κ.ά.
3. Το τρίτο έγγραφο αναφέρεται στις *Μέρες συμφορών (Черните дни)*. Πρόκειται για μία σύντομη και περιεκτική επτασέλιδη θεματική καταγραφή γεγονότων που σημάδεψαν τη ζωή της Μονής κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα. Το έγγραφο ή μάλλον το έργο αυτό αποτελεί τη σημαντικότερη προσωπική κατάθεση του Πανάρετου. Περιλαμβάνει ενδιαφέροντα στοιχεία για τα γεγονότα και την κατάσταση που επικρατούσε στη Μονή Ζωγράφου και εν γένει στον Άθωνα κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από την οπτική γωνία ενός απλού μοναχού.

Ο Πανάρετος οργανώνει την αφήγηση σε τέσσερεις σύντομες θεματικές και χρονολογικές ενότητες, τις οποίες χαρακτηρίζει ως συμφορές, δεινά, θεομηνίες, από τις οποίες η

4. *Подробенъ описъ Синоро Монастирскій / по настоящето наименуваніе мѣста, Апос-/толъ Куруджията какъ ми ги казваше и азъ /тъй ги записахъ.*
5. *Кратка история на манастира Зограф.*

δεύτερη και τρίτη ενότητα αναφέρονται στην περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το κείμενο έχει μία πολύ σύντομη εισαγωγική πρόταση σχετικά με την αποστολή αποσπάσματος του βουλγαρικού στρατού στη Μονή, στην αρχή του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, το 1912[6].

Η *πρώτη συμφορά* ξεκινά αμέσως μετά με την κήρυξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, το καλοκαίρι του 1913. Ακολούθως περιγράφονται οι γνωστές ταραχές που προκλήθηκαν με αφορμή την παρουσία του βουλγαρικού αποσπάσματος και την αντίδραση Ελλήνων στρατιωτών και μοναχών. Τονίζεται ο φόβος που επικράτησε, η παρέμβαση του βασιλιά Κωνσταντίνου και η τελική αναίμακτη λύση που δόθηκε. Χρήζει ελέγχου η πληροφορία ότι οι βούλγαροι στρατιώτες εν τέλει «εστάλησαν στα νησιά».

Η *δεύτερη συμφορά* έχει σχέση με τον «Ευρωπαϊκό πόλεμο», δηλ. τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Πανάρετος επικεντρώνεται αποκλειστικά μόνο στα δεινά της Μονής και αναφέρει στοιχεία που αποτελούν σπάνιο τεκμήριο για μία ελάχιστα γνωστή όψη των εξελίξεων. Παραθέτουμε σε μετάφραση:

> *«Η αδελφότητα των ρώσων κελλιωτών απέστειλε αίτημα προς τη Ρωσική κυβέρνηση ζητώντας, επειδή η Βουλγαρία τάχθηκε κατά της Ρωσίας, να τους δοθούν τα έσοδα που εισπράττει η Μονή Ζωγράφου από τις κτήσεις της στη Ρωσία (12.000) τουρκικά χρήματα. Και η Μονή Κυπριανού με τη σκήτη Κονδρίτσα να δοθούν στη Ρωσική σκήτη Αγίου Ανδρέα-Σεράι. Αμέσως έγινε δεκτό το αίτημα των ρώσων κελλιωτών στο Άγιο Όρος-Άθωνα. Και τα έσοδα της Μονής Ζωγράφου σταμάτησαν και δόθηκαν στη ρωσική αδελφότητα, αυτό έγινε μέχρι την επανάσταση. Και η Μονή Κυπριανού με τη σκήτη Κον-*

6. «Με την έναρξη του βαλκανικού πόλεμου ο βουλγαρικός στρατός εισήλθε στη Θεσσαλονίκη και ο διάδοχος Μπορίς, έστειλε έναν λόχο υπό τις διαταγές του αξιωματούχο Τσβετάνωφ, προς φύλαξη της Μονής Ζωγράφου στο Άγιο Όρος».

δρίτσα δόθηκαν στη ρωσική σκήτη Αγίου Ανδρέα στον Άθωνα με διάταγμα και τοποθετήθηκε ηγούμενος κάποιος π. Питоринъ[7] *μοναχός της Σκήτης Αγίου Ανδρέα».*

Και συνεχίζει:

«Και οι αδελφοί μοναχοί ζωγραφίτες, με τον ηγούμενό τους πατέρα Θεοφύλακτο και με τον διοικούντα τη σκήτη πατέρα Βλαδίμηρο, με τους αδελφούς ζωγραφίτες στο σύνολο δώδεκα άτομα εστάλησαν εξορία στην Επαρχία Ριζάν στα μοναστήρια. Ενώ τον πατέρα Θεοφύλακτο ως υπέργηρο τον άφησαν στη Βεσσαραβία σε ένα μοναστήρι υπό επιτήρηση».

Στο παραπάνω χωρίο ο Πανάρετος περιγράφει μία λιγότερο γνωστή πλευρά που αφορά όχι μόνο στη σχέσεις των σλάβων στον Άθωνα αλλά και τις παραδοσιακές κτήσεις και μετόχια στη Μολδαβία, μέσω των οποίων επί δύο αιώνες πέρα από οικονομικές συναλλαγές, η Μονή Ζωγράφου διατηρούσε πνευματικές επαφές με την περιοχή. Περεταίρω στοιχεία για την αφαίρεση των κτήσεων και την εξορία των μοναχών στη Ρωσία υπάρχουν στο προσωπικό σημειωματάριο στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω. Ας σημειώσουμε ότι ο αρχιμανδρίτης Βλαδίμηρος με τη συνοδεία του επέστρεψε μετά από δύο χρόνια στον Άθωνα και το 1921 ανέλαβε την ηγουμενία της Μονής.

Η *τρίτη συμφορά*, που καταγράφει ο Πανάρετος έλαβε χώρα στις αρχές του 1917, όταν *«ο διοικητής του στρατού των συμμάχων που επιχειρούσε στη Μακεδονία στρατηγός Σαράιγ* (*Maurice Sarrail*)*, κατόπιν συκοφαντικών διαδόσεων περί υποτιθέμενου ασύρματου και συνεργασίας με τα γερμανικά υποβρύχια ήρθε στη Μονή προκειμένου να επιβάλει έλεγχο στα πράγματα. Ανήμερα των Θεοφανείων ο ηγούμενος Θεοδώρητος έδωσε πρόσβαση στους στρατιώτες να ελέγξουν τα πά-*

7. Μάλλον Питиримъ.

ντα. Δεν βρήκαν όμως τίποτα το ενοχοποιητικό, συνεχάρησαν την αδελφότητα και άφησαν πληθώρα τροφών. Οι σύμμαχοι τοποθέτησαν και ένα λόχο Σενεγαλέζων προς φύλαξη της Μονής μέχρι τη λήξη του πολέμου». Συμπληρωματικά αναφέρεται ότι πράγματι η Μονή χρειαζόταν προστασία, καθώς εμφανίστηκαν «καπεταναίοι», όπως τους αποκαλεί ο βιβλιοθηκάριος, και μάλιστα με κακές προθέσεις, αλλά απομακρύνθηκαν από τον ευρωπαϊκό στρατό και οδηγήθηκαν στις αρχές στις Καρυές. Παρενθετικά γίνεται ιδιαίτερη μνεία σε μία μεγάλη απώλεια· κατόπιν αιτήματος του πρόξενου της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη οι γάλλοι στρατιώτες πήραν ένα πολύτιμο κειμήλιο, το υφαντό λάβαρο με την εικόνα του αγίου Γεωργίου που είχε δωριθεί στη μονή στα τέλη του 16ου αι. από τον μεγάλο βοεβόδα της Μολδαβίας Στέφανος Γ΄. Υπογραμμίζεται επίσης ότι οι ρώσοι στρατιώτες πήραν από το ταμείο της Μονής 800 χρυσές τούρκικες λίρες προσφέροντας σε αντάλλαγμα το αντίτιμο σε χαρτονομίσματα.

Η τέταρτη *συμφορά* εντοπίζεται από τον Πανάρετο κατά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Βουλγαρία και η Ελλάδα για άλλη μία φορά είναι σε αντίθετα στρατόπεδα με τις ακόλουθες συνέπειες και μετά τον πόλεμο.

Αρχείο Μονής Ζωγράφου – Χειρόγραφο 458

Στη συνέχεια ας περάσουμε στο άγνωστο μέχρι σήμερα χειρόγραφο τετράδιο του βιβλιοθηκάριου μας. Ανάμεσα στα περίπου 200 νεότερα χειρόγραφα που καταλογογραφήθηκαν και ψηφιοποιήθηκαν πρόσφατα συγκαταλέγεται και το χειρόγραφο με αρ. 458, το οποίο περιλαμβάνει ενδιαφέροντα ιστορικά στοιχεία. Το τετράδιο έχει 164 φύλλα και διαστάσεις περίπου μισού Α4[8]. Μόνο 39 φύλλα είναι γραμμένα. Τα πρώτα 21 καταλαμβάνει το πρόχειρο της *Ακολουθίας*

8. 13 x 210 χιλ.

της Εικόνας της Παναγίας Προαγγελούσας — όπως θα δούμε παρακάτω έργο ρώσου μοναχό-κελλιώτη — και τα επόμενα 18 φύλλα περιέχουν ένα σημαντικό για την έρευνά μας *σημειωματάριο*[9]. Το χαρτί είναι καλής ποιότητας με καρέ διαγράμμιση. Η επένδυση είναι από χαρτόνι, καλυμμένο με πράσινο δέρμα που φέρει έντυπη διακόσμηση εξωτερικά[10].

Το ιστορικό σημειωματάριο. — Στην 22η σελίδα του τετραδίου ξεκινά το *Ιστορικό σημειωματάριο* του Πανάρετου που φέρει τον τίτλο *Ιστορικές Σημειώσεις για το μοναστήρι από το έτος 1905* και έχει συμπληρωθεί αργότερα μέχρι το 1938 [Исторически бѣлежки за м(онасти)ра от 1905 година. 1938 Ѿ монаха Панарета Зографски]. Η έκταση είναι σύντομη μόλις 32 σελίδες. Δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία για τη χρονολογία σύνταξης, αλλά από ενδείξεις συμπεραίνουμε ότι το κείμενο συμπληρωνόταν κατά διαστήματα, σίγουρα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά πάσα πιθανότητα η συγγραφή ξεκίνησε περί τα μέσα ή το τέλος του '30. Η αφήγηση των γεγονότων ακολουθεί απλή χρονολογική σειρά και καταλαμβάνει κατά μέσο όρο μία σελίδα ανά έτος. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο σχέδιο σύνταξης του κειμένου και το αποτέλεσμα είναι απλή παράθεση γεγονότων που συνοδεύονται στο χρόνο. Δεν υπάρχουν παραπομπές σε άλλα κείμενα και πηγές, αλλά στις διαδοχικές φάσεις γραφής παρατηρούμε παραπομπές μέσα στο κείμενο με μικρούς σταυρούς.

Ορισμένα έτη παραλείπονται ή αναφέρονται μαζί ανά περίοδο, π.χ. *1918-22 εξαντλήθηκαν όλα τα αποθέματα στη Μονή είτε χρήματα, είτε τρόφιμα.*

Από το *Σημειωματάριο* φαίνεται ότι η Μονή αναστατώθηκε ιδιαιτέρως κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα μετέπειτα χρόνια (δηλ. τις δύο συμφορές που περιγράφει στο κείμενο από το Αρχείο της Σόφιας). Στη παράθεση των γε-

9. Οι γραμμένες σελίδες έχουν 19 έως 22 σειρές και το περιθώριο κειμένου είναι 110x 174 χιλ. (107 x 188 χιλ.).

10. Στο κέντρο της έμπροσθης όψης υπάρχει έντυπος χρυσίζων σταυρός και στην οπίσθια δισκοπότηρο. Στο εσωτερικό, στην οπίσθια όψη του οπισθόφυλλου υπάρχει η ακόλουθη σημείωση: *Σήμερα, 26 Απριλίου 1915 επισκέφθηκα τον πατέρα ημών μοναχό* (*σχιμονάχ-μεγαλόσχημος*) *Παντελεήμονα, ιερέας Γαβριήλ, μοναχός άξιος.*

γονότων υπάρχουν διακοπές και εμβόλιμες αναφορές σε γεγονότα που έλαβαν χώρα το περί το 1918, π.χ. επικολλάται ένα φύλλο αναφορικά με τις απώλειες των κτήσεων της Μονής στη Μολδαβία και την εξορία των μοναχών στον Ρωσία με αναφορά στα ονόματα των εξόριστων αδελφών. Στοιχεία για την περίοδο 1917-1918 αναφέρονται συμπληρωματικά και μετά την αφήγηση των γεγονότων του 1925.

Η πρώτη ενότητα του σημειωματάριου ολοκληρώνεται το 1938 και ακολουθεί συνέχεια που συμπληρώνεται διαδοχικά μέχρι το 1950. Στη συνέχεια υπάρχει μόνο μία καταγραφή για το έτος 1966 από το χέρι του νέου βιβλιοθηκάριου Παχώμιου, και κατά αυτό τον τρόπο το απλό τετράδιο ενώνει το έργο και το διακόνημα των δύο βιβλιοθηκάριων που είχε η Μονή Ζωγράφου κατά τον 20ό αιώνα.

Χαρακτηριστικά των ιστορικών έργων του Πανάρετου

Ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά των παραπάνω έργων μπορούμε να σημειώσουμε τα ακόλουθα:

Διακρίνεται σαφώς η προσπάθεια του συντάκτη για ουδετερότητα και αντικειμενικότητα. Εξιστορεί τα γεγονότα σε τρίτο πρόσωπο, και παραθέτει ελάχιστα στοιχεία για τον εαυτό του και μόνο όταν πρόκειται για κάποιο γενικό γεγονός, π.χ. η δικαστική περιπέτεια μετά τον πόλεμο.

Το *Σημειωματάριο* είναι λεπτομερέστερο σε γεγονότα, ενώ οι *Μέρες συμφωνών* έχει θεματικούς άξονες και περιορίζει την γενική αφήγηση. Στο ύφος υπάρχουν επίσης ορισμένες διαφορές, αν κι ελάχιστα διαφέρουν ως προς τη στάση στις ιστορικές εξελίξεις. Όταν γίνεται λόγος για κράτος και αρχές, εννοούνται οι ελληνικές, ενώ στη Βουλγαρία αναφέρεται με αγωνία, προσδοκία για τη λύση των προβλημάτων, συμπάθεια αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις δείχνει αποστασιοποιημένος. Δεν υπάρχει διάθεση παραποίησης δεδομένων, ωστόσο ορισμένες λεπτομέρειες χρήζουν ελέγχου καθώς ενδέχεται να προέρχονται από τρίτες πηγές ή από φήμες. Τα μεγάλα γεγονότα απλά τα

αναφέρει ουδέτερα και εστιάζει στην κατάσταση του Αγίου Όρους και πρωτίστως στη Μονή Ζωγράφου, π.χ. αναφέρεται περιληπτικά στη στάση των ρώσων μοναχών στο θέμα του καταστατικού χάρτη του Όρους, ένα μείζον θέμα μετά τον Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ως προς τη γλώσσα. Δεν χρησιμοποιεί το ιδίωμα του τόπου καταγωγής του αλλά δόκιμη και απλή εκδοχή της νεοβουλγαρικής γλώσσας, με την οποία όπως φαίνεται εξοικειώθηκε κατά την περίοδο παραμονής του στη Μονή ζωγράφου μέσα από την επαφή με τους υπόλοιπους πατέρες και την συνεχή ενασχόληση του με βιβλία και αντιγραφή κειμένων. Υπάρχουν αρκετά ορθογραφικά και συντακτικά λάθη, αλλά η ζωντάνια της γλώσσας και οι αμεσότητα των πληροφοριών κατ' αυτόν τον τρόπο προβάλλουν αμεσότερα[11]. Η γλώσσα παραμένει ζωντανή.

Ακολουθία

Όπως σημειώσαμε παραπάνω στα πρώτα 21 φύλλα του ίδιου τετραδίου (χειρόγραφο υπ. αρ. 458), έχουμε ένα από τα πρώτα αντίγραφα εργασίας της ακολουθίας της θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου Προαγγελομένης ή Προαγγέλουσας – Богородица предвозвѣстелница. Η εικόνα αυτή είναι ένα από τα πολυτιμότερα κειμήλια της Μονής, καθώς σύμφωνα με την παράδοση προειδοποίησε τους μοναχούς για την επικείμενη εισβολή των Λατίνων στα τέλη του 13ου αιώνα (1276). Το 1873 η εικόνα βρέθηκε άθικτος ως εκ θαύματος στη θέση του πυρπολημένου πριν από 600 χρόνια πύργου με τους 26 μάρτυρες. Ακολούθως η εικόνα έσωσε τη μονή σε μία μεγάλη πυρκαγιά και καθιερώθηκε ο εορτασμός του θαύματος στις 26 Ιουλίου.

Όπως μας πληροφορεί το προοίμιο η ακολουθία είναι έργο ενός ρώσου ιερομόναχου, ονόματι Παχώμιος από το κελί της Αναλήψεως του Κυρίου εντός των ορίων της Μονής

11. света гора, св. Гора, πολλά κύρια ονόματα, π.χ. πόλεων και περιοχών με πεζό.

Φιλοθέου, και γράφτηκε κατόπιν παραγγελίας του ζωγραφίτη Ιερομόναχου Σωφρονίου[12].

Αναφορικά με την ακολουθία αυτή διασώζονται λιτές αλλά αξιόλογες πληροφορίες για τις πνευματικές σχέσεις μεταξύ των σλάβων στον Άθωνα κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Πρόκειται για ένα αντίγραφο γραμμένο με μαύρο και κόκκινο μολύβι από χέρι ζωγραφίτη καλλιγράφου. Η γραφή είναι (ημι)κεφαλαιογράμματη — (Semi-)unicial — που μιμείται τις τυπογραφικές γραμματοσειρές των εκκλησιαστικών σλαβονικών βιβλίων. Από τις σημειώσεις του Πανάρετου στην ακολουθία φαίνεται ότι ο ίδιος έχει κάνει επιμέλεια του κειμένου. Επισημαίνει που πρέπει να προστεθούν τα αναγνώσματα ή παροιμίες[13] (της Παλαιάς Διαθήκης) που διαβάζονται κατά τον εσπερινό, ενώ αφαιρεί ή τροποποιεί κάποια χωρία. Στο αρχείο της Μονής υπάρχουν και άλλα πρώιμα αντίγραφα της εν λόγω ακολουθίας, αλλά μέχρι στιγμής δεν έχει γίνει σχετική έρευνα.

Για το θέμα της σημερινής μας συνάντησης ενδιαφέρον αποτελεί η σημείωση στα ρωσικά στο τέλος του κειμένου. Γίνεται αναφορά στο προοίμιο της ακολουθίας και τονίζεται ότι ο συντάκτης είναι ο ιερομόναχος Παχώμιος[14]. Επίσης, συμπληρώνεται χαρακτηριστικά ότι η ακολουθία έχει επιμεληθεί και γίνεται αποδεκτή ως κατάλληλη για εκκλησιαστική χρήση με την έγκριση της εκκλησιαστικής του εξουσίας από τον Μητροπολίτη Κιέβου Αντώνιο. Στο τέλος αναφέρεται ο τόπος (εν τω Ρωσσικώ Μοναστηριω αγ. Παντελεήμονα – Р.П. Мря - Русского Пантелеимоного Монастыря) και ημερομηνία, 14 Ιουλίου 1920[15]. Πρόκειται για τον επιφανέστατο ιεράρχη και λόγιο Αντώνιο (κατά κόσμο Алексе́й

12. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Σωφρόνιο, ο οποίος το 1929 ο αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος, διατελεί προσωρινά ηγούμενος, για μερικούς μήνες μετά την αποχώρηση του Βλαδίμηρου και την δεύτερη ηγουμενία του Θεοδώρητου, βλ. Даскалов, "Обятията", с. 424.

13. Ф. 7 тукъ да се турат парамиите общитѣ Богородичнир Ф. 21г да се прибаватъ и парамиитѣ Богородични общи-

14. *Въ началѣ подлинной полной службы сдѣлана такая надпис – собственноручная: сочинен: Пахоміемъ Јеромонахомъ.*

15. А исправлена и признается годною для церковного употребленія, по ободрениіи ея церковнага властію Антоній Митрополитъ Р. П. Мр 14 Іюня 1920 (Р. П. Мря – Русского Пантелеимоного Монастыря).

Па́влович Храпови́цкий), ο οποίος υπήρξε υποψήφιος για τον Πατριαρχικό θρόνο της Ρωσίας στην Πανρωσική σύνοδο 1917-18[16] (*Всероссийский поместный Собор*), διετέλεσε Μητροπολίτης Κιέβου και Γαλικίας (*Митрополит Киевский и Галицкий*) στο διάστημα Μάιο 1918-1919 και επί της ουσίας τέθηκε εκκλησιαστικός ηγέτης των λευκορόσσων και της αντιμπολσεβικής παράταξης του Νότου. Λίγο αργότερα βρέθηκε αυτοεξόριστος στην Ελλάδα και διέμενε στον Άθωνα, στην Μονή Παντελεήμονος, κατά την περίοδο Απρίλιο-Σεπτέμβριο 1920. Στη συνέχεια μετέβη στην Κριμαία για να εγκατέλειψε οριστικά τη Ρωσία το 1920, να καταφύγει στη Σερβία, και τέλος να ιδρύσει και να ηγηθεί της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Διασποράς (Русской Православной Церкви Заграницей).

Από τις σημειώσεις στο χειρόγραφο της Μονής Ζωγράφου φαίνεται ότι ο μητροπολίτης Αντώνιος ενέκρινε πνευματικώς το προσχέδιο ή κάποια προγενέστερη γραφή της ακολουθίας το καλοκαίρι του 1920 και ένα χρόνο αργότερα, στις 11 Ιουλίου 1921, ο ρώσος συντάκτης και υμνογράφος Παχώμιος ολοκλήρωσε και παράδωσε το κείμενο «σε πλήρη διάθεση» (*въ полное распоряженіе*) στον ζωγραφίτη ιερομόναχο Σωφρόνιο[17]. Ο Σωφρόνιος υπήρξε ένας από τους επιφανείς μοναχούς της Μονής. Καταγόταν από την Νερέτη (Неред, σημ. Πολυπόταμον) Φλωρίνης και το 1929, σε μία μεταβατική και ταραχώδη περίοδο ανέλαβε προσωρινά για 9 μήνες την ηγουμενία της Μονής Ζωγράφου μετά την πρώτη ηγουμενία του Βλαδιμήρου (1921-1929; 1933-1947) και την δεύτερη του Θεοδωρήτου (1912-1921; 1929-1933).

---

16. Για τη νεότερη βιβλιογραφία, βλ. Митрополит Антоний (Храповицкий), *Жизнеописание, Письма к различным лицам,* Спб., Изд. Олега Абышко, 2006 <http://krotov.info/history/19/1890_10_2/1863_Hrapozvizky.htm>

17. Составлена – / Ѥромонахомъ Пахѡміемъ, / обитель, вознесеніѧ Господнѧ, / въ предѣлахъ ѳулоѳейскагѡ / м=рѧ. По просьбѣ Зѡграфска-/гѡ Ѥромонаха Сѡфроніѧ. / Передаетсѧ служла сіѧ Ѧвто-/ромъ въ полное распоряженіе / Ѥромонаху Сѡфронію Зѡграф-/фскому. съ свое Ѥждивеніе Ѥ / Написасѧ въ л. ацкі (1921) / м. Іюли АІ. (11).

Προοπτικές έρευνας

Εστιάζοντας στις προοπτικές έρευνας μπορούμε να επισημάνουμε την ανάγκη παράλληλης εξέτασης επίσημων εγγράφων και «ανεπίσημων» τεκμηρίων όπως τα *Ιστορικά σημειώματα* του Πανάρετου Ζωγράφου προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το πνεύμα του τόπου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε ότι οι ιστορικές αυτές καταθέσεις δεν ήταν ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Φαίνεται ότι εντάσσονται σε ένα γενικότερο κλίμα στην αγιορείτικη πολιτεία. Ως άλλο παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε την γνωστή από χρόνια «*Αγιορείτικη Ιστορία 55 ετών*» του αρχιμανδρίτη Γαβριήλ Διονυσιάτη[18]. Προς εξέταση παραμένει και η απήχηση αυτού του είδους ιστορικών καταγραφών. Ας υπενθυμίσουμε ότι το *Ιστορικό σημειωματάριο* αποτέλεσε τη βάση του φακέλου «*Ημέρες συμφορών*» που ο δραστήριος βιβλιοθηκάριος παράδωσε στον πατριάρχη Κύριλλο το 1962, τεκμηριώνοντας και στηρίζοντας τις προσπάθειες εξεύρεσης λύσεων για την αποστολή νέων μοναχών, κάτι που επετεύχθη λίγο αργότερα.

Αποτίμηση

Σχετικά με το νέο αυτό τεκμήριο μπορούμε να κάνουμε μία γενική αποτίμηση: Το *Ιστορικό σημειωματάριο* μας δίνει μία εύγλωττη εικόνα για το κλίμα που επικρατούσε στο μοναστήρι. Ο αναγνώστης αβίαστα μένει με την εντύπωση ότι ο συγγραφέας καταθέτει μία απλή προσωπική άποψη για τα πράγματα, τις λύπες και τις χαρές στα γεγονότα που βίωσε η αδελφότητα. Η άποψη αυτή φαίνεται να εντάσσεται σε ένα γενικότερο κλίμα, σε ένα μοναστικό αγιορείτικο φρόνημα που παρακολουθεί τις εξελίξεις εξ αποστάσεως, αγωνιά, νοιώθει φόβους ή συμπάθειες, αλλά δεν ταυτίζεται με τις αξιώσεις του κόσμου. Δεν αναφέρονται λεπτομέρειες για

18. Γαβριηλ Διονυσιατης Αρχιμανδριτης, «Αγιορειτική Ιστορία 55 ετών», *Επετηρίς Αθωνιάδος Σχολής*, Αθήναι 1966.

άλλα αγιορείτικα μοναστήρια, ούτε αξιοσημείωτα γεγονότα όπως η κατάληψη του Αγίου Όρους από τα ελληνικά στρατεύματα και η συνακόλουθη απελευθέρωση το 1912. Στο ρου της ιστορίας, κατά Πανάρετο, βρίσκονται αντιμέτωποι ο Κόσμος και η Μονή, ενώπιον του Θεού. Δεν αναζητεί τα αίτια των *συμφορών*, δεν εξαπολύει κατηγορίες ούτε τάσσεται υπέρ συμφερόντων· βλέπει τις συμφορές ως ένα δεδομένο, το οποίο η αδελφότητα αντιμετωπίζει υπό τη σκέπη της Θεοτόκου και με την προστασία του μεγαλομάρτυρος και τροπαιοφόρου Γεωργίου.

Η συνέχιση της έρευνας προς την κατανόηση της προσέγγισης των αγιορειτών στα επίκαιρα και ιστορικά ζήτημα που αντιμετώπιζαν έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς παρά τις όποιες φαινομενικές ή πρόσκαιρες διαφορές εν τέλει στον τόπο αυτό επικρατεί κοινό πνεύμα.

Παραθέματα

Χαρακτηριστική αναφορά στο βουλγαρικό απόσπασμα (φ. 23r):

Το χειρόγραφο υπ. αρ. 458:

Τότε ήρθαν στο μοναστήρι μας ένα απόσπασμα του βουλγαρικού στρατού από τη 14 Μακεδονικό σύνταγμα πεζικού (полк) *με αρχηγό τον αξιωματικό Γκιόργκι Τσβετάνωφ και των υπαξιωματικό Χρήστο. Και πήγαν στις Καρυές, το Ρωσσικό. Έμειναν στο μοναστήρι* [συμπληρωμένο στο διάστιχο: *για προσκύνημα*] *ως φρουρά μέχρι των διαμερισμό των νέων τόπων.* [αναφορά στον Β' Βαλκανικό πόλεμο και συνεχίζει με το απόσπασμα]. *Το απόσπασμα* [συμπληρωμένο στο διάστιχο: 4 взвод διμοιρία на 2 рота – λόχος] *έμεινε ως πολιορκημένη και αποκλεισμένη* (като в блокада). *Κι έπρεπε ως όμηροι να παραδοθεί στους Έλληνες. Συνήλθαν από όλο το Άγιο Όρο ξηλωτές μοναχή και λαϊκοί προς βοήθεια του ελληνικού στρατού και της αστυνομίας. Κι επειδή ο βουλγαρικός στρατός δεν παραδιδόταν ήθελαν να παλέψουν μέχρι τέλος, δηλαδή μέχρι να σκοτωθούν επειδή δεν υπήρχε βοήθεια από πουθενά. Χάρη στον αρχηγό τους κ. Γκιόργκι Τσβετάνωφ, με τις σοφές νουθεσίες και μετά από παράκληση όλης της αδελφότητας που βρισκόταν σε πολύ δεινή θέση και φόβο και τρόμο και περίμεναν το θάνατο οι στρατιώτες πείσθηκαν και παραδόθηκαν ως όμηροι με πρωτόκολλο και τους πήραν και τους έστειλαν στα νησιά, ενώ το μοναστήρι έμεινε αβλαβές.*

Πρώτη καταγραφή
του βιβλιοθηκάριου Παχώμιου

1966 – 11.10

Από το 1918 δεν έχουν έρθει ή ορθότερα δεν επιτράπηκε από ελληνικής πλευράς [να έρθουν] μοναχοί στη

Μονή Ζωγράφου από τη Βουλγαρία και μετά από έξι χρόνια αγώνες και διαπραγματεύσεις επέτρεψαν σε εμάς τους τρεις:

1. *Ιερομόναχος Παχώμιος από τη Μονή του Γόντετς, αδελφός της Μονής Τρογιάν.*
2. *Ιεροδιάκονος Νεόφυτος, επίσης αδελφός της Μονής Τρογιάν.*
3. *Μοναχός Παρθένιος, αδελφός της Μονής Μεταμορφώσεως* [*Πρεομπραζένσκι στο Βελίκο Τάρνοβο*].

11 Σεπτεμβρίου 1966
Ιερομόναχος Παχώμιος

Η αμερόληπτη στάση του μοναχού

1913

Λόγω σύγχυσης δεν κατάφεραν να τα βρουν οι χριστιανικές χώρες και κήρυξαν πόλεμο μεταξύ του· έτσι η Βουλγαρία ηττήθηκε από τους συμμάχους.

1940

Η Γερμανία ταπεινώνει τη Γαλλία στο Παρίσι, εκεί που είχε ταπεινωθεί προηγουμένως με τη συνθήκη ειρήνης (εννοεί Συνθήκη των Βερσαλλιών του 191).
Η προσπάθεια για αντικειμενική κατάθεση γεγονότων φαίνεται από το γεγονός ότι δεν αναζητεί τους αίτιους για τις συμφορές ούτε εν γένει δικαιολογεί τους πρωταγωνιστές. Παρότι με πλάγιο τρόπο εκδηλώνει την συμπάθειά του προς του ομογενείς βούλγαρους καταθέτει την άποψή του ως αγειορίτης. Χαρακτηριστικά παραμένει η παρασιώπιση προσωπικών διαστάσεων, π.χ. δεν αναφέρεται στη καταδίκη του 1947, την φυλάκισή του και την εξορία.

1938

Και ας κλείσουμε με την φράση του Πανάρετου, ο οποίος αναφερόμενος στα γεγονότα περί το 1938.

1938

Η Βουλγαρία εισήλθε σε μία άλλη περίοδο, καθώς εντάχθηκε στις άλλες βαλκανικές χώρες και συμφιλιώθηκε με τις αδικίες που της έγιναν από τους συμμάχους, τον μήνα Ιούλιο 1938.

Αναλυτικός κατάλογος των συνόρων της Μονής

«*Αναλυτικός κατάλογος των συνόρων της Μονής με τις σημερινές ονομασίες των τοπωνυμίων, όπως μου τα περιέγραψε ο Απόστολος Κουρουτζής*»[19], δηλαδή κάποιος άγνωστος δασοφύλακας (*κουρουτζής*) είναι κείμενο, γραμμένο με καλλιγραφικό χαρακτήρα για το οποίο δυστυχώς δεν αναφέρονται στοιχειά για τον γραφέα και την χρονολογίας σύνταξης. Στο τέλος ο βιβλιοθηκάριος Πανάρετος συμπληρώνει μία σημείωση για την συνολική έκταση του «μοναστικού συνόρου» που ανέρχεται στα 11.000 στρέμματα, εντός του Αγίου Όρους και αναφέρει περιληπτικά και στις κτήσεις της Μονής στο Λόγγο (δηλ. τη Σιθωνία), που ανέχονται στα 16.000 στρέμματα, ενώ η επισήμανση ότι οι κτήσεις αυτές δε διαθέτουν οικοδόμημα κατάλληλα για την εγκατάσταση προσφύγων πιθανόν να συνδέεται με το χρόνο καταγραφής, δηλ. περί το 30. Το έγγραφο αυτό αν και μη επίσημο έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς διασώζει ενδιαφέροντα στοιχεία για την τοπογραφία και τα τοπωνυμία του Άθωνα από καλά ενημερωμένη πηγή.

Σύντομος ιστορία της Μονής Ζωγράφου

«*Σύντομος ιστορία της Μονής Ζωγράφου*»[20] – *Кратка история*. Το κείμενο αυτό συγκροτείται από μικρές ξε-

19. *Подробенъ описъ Синоро Монастирскій / по настоящето наименуваніе мѣста, Апос-/толъ Куруджията какъ ми ги казваше и азъ /тъй ги записахъ.*

20. *Кратка история на манастира Зограф.*

χωριστές ενότητες και υποενότητες που παραθέτουν γεγονότα-σταθμούς και αναφέρονται σε κειμήλια, μνημεία και το αρχείο της Μονής: θαυματουργές εικόνες, κτήρια, παρεκκλήσια, κατάλογο ηγουμένων και περιουσιακά στοιχεία.

α) Η πρώτη υποενότητα είναι πολύ σύντομη, περίπου 1 σελίδα, και αναφέρεται στην ίδρυση και την εδραίωση της μονής.

β) Ακολουθεί κατάλογος με τις 5 (πέντε) θαυματουργές εικόνες:

I. ο Άγιος Γεώργιος Αχειροποίητου του Φανουήλ (το 909), με το δάκτυλο,

II. ο Άγιος Γεώργιος εξ Αραβίας, ονομαζόμενη свонгато (το 1316), η οποία ήρθα διά θαλάσσης στο Βατοπέδι και ύστερα εγκαταστάθηκε στη Ζωγράφου,

III. ο Άγιος Γεώργιος εκ Βλαχίας ή Μολδαβίας (το 1502), δώρο στη Μονή (κατά την παράδοση) από τον ηγεμόνα Στέφανο της Μολδαβίας (1456-1504),

IV. η Παναγία του Ακαθίστου ή Προαγγέλουσα ή Χαίροβο (το 1276), στην οποία θα αναφερθούμε και παρακάτω,

V. η Παναγία η Επακούουσα (το 1437) – Скоропослушница, η οποία καθοδηγούσε τον όσιο Κοσμά στον ασκητικό του βίο. Τα σχόλια του Πανάρετου αντλούνται από τις παραδόσεις που είχαν καταγραφεί και από τον Василий Григорович-Барский και επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Η επιστημονική έρευνα πρόσφατα προσέφερε ειδική και αναθεωρητική μελέτη στη χρονολόγηση και την ιστορία των πέντε εικόνων[21].

γ) Αμέσως μετά παρατίθεται κατάλογος με τα παρεκκλήσια εντός του μοναστηριακού συγκροτήματος σύνολο 8 και εκτός της Μονής – σύνολο 13.

---

21. Τσιγαριδας, Ε.Ν. – Α. Trifonova, *Οι θαυματουργές εικόνες της Μονής Ζωγράφου* [Ε.Ν. Tsigaridas – A. Trifonova, *The Miracle Icons of the Zograf Monastery*], *ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ*, 35|2006, 119-139 <http://epublishing.ekt.gr/en/5874/ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ/5987>

δ) Η επόμενη ενότητα αφορά στο αρχείο με τα έγγραφα και χειρόγραφα, ενώ αναφέρονται και οι σχετικές εκδόσεις των βυζαντινών εγγράφων στο ειδικό τεύχος του *Византийский Временник* (*Βυζαντινά Χρονικά*) του 1907[22]. Δίνεται ο συνολικός αριθμός των σλαβικών περγαμηνών και χαρτών χειρογράφων – 288, καθώς και των ελληνικών – 162, τα οποία την εποχή εκείνη ήταν ελάχιστα γνωστά και πολλά παραμένουν και μέχρι σήμερα αδημοσίευτα.

ε) Ιδιαίτερη αξία έχει ο κατάλογος των ηγουμένων για την περίοδο από το 1854 έως το 1960. Αναφέρονται τα ονόματα των ηγουμένων, ο τόπος καταγωγής και η διάρκεια της ηγουμενίας τους.

δ) Ο επόμενος κατάλογος απαριθμεί ιστορικά πρόσωπα, *въспитаници* (τρόφιμοι) που προέρχονται ή σχετίζονται με τη μονή και διετέλεσαν σημαντικό έργο προσφοράς για το βουλγαρικό λαό.

ε) Ακολουθεί αναφορά στις φάσεις ανοικοδόμησης της μονής μετά τον 16ο αι. με τα ποσά των δαπανών για την ανέγερση των κτηρίων και τα ονόματα των χορηγών.

στ) η τελευταία ενότητα αποτελεί εκτενή αναφορά στις ιστορικές κτήσεις και τα μετόχια της Μονής στη Μολδοβλαχία[23], τη Βουλγαρία, και την Ελλάδα. Περιληπτικά παρατίθενται στοιχεία για κτήσεις στη Χαλκιδική που είχαν απαλλοτριωθεί (έκταση, αξία, εξαγορά, τόκοι κ.ά.). Στη συγκεκριμένη ενότητα φαίνεται ότι ο Πανάρετος έδινε ιδιαίτερη σημασία, καθώς παραπέμπει σε έγγραφα που σχετίζονται με προσφυγές στα Ενωμένα Έθνη, ενώ ο ίδιος υπογράφει κάθε φύλλο με μονογραφή.

---

22. *Actes de Zographou* (ed. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev) [Византийский временник, 13, 1907, приложение / Actes de l'Athos. T. 4]. Санкт-Петербург 1907.

23. Ως δωρητές της Μονής Κυπριανού και της σκήτης Κοντρίτσα αναφέρεται ο βοεβόδας Αντίοχος Καντιμήρης (Антиохъ Контомиръ) το έτος 1690. Η αναφορά αυτή πρέπει να ελεγχθεί. Antioh Cantemir, http://en.wikipedia.org/wiki/Antioh_Cantemir [was a Moldavian Voivode (Prince) between December 18, 1695 and September 12, 1700].

Генчо Банев

Славяне на Афоне в годы Первой мировой войны: новые данные из архива Зографского монастыря

Положение Зографского монастыря во второй половине XIX века и до 1914 года представляет особый интерес: один из трех славянских монастырей, он был тесно связан с историей и политикой Болгарии в условиях соперничества и конфликтов. Он являлся, прежде всего, пространством духовности и культуры, но также оказывался в центре напряженности в длительном процессе видоизменения балканской политической карты с конца XIX века вплоть до формирования национальных государств. В настоящей работе представлены неизвестные аспекты той эпохи через призму личного архива монаха и библиотекаря Панарета, в который входят три основных документа: описание границ Зографского монастыря, краткая история монастыря, а также семистраничное описание событий, нашедших отражение в жизни монастыря в первой половине XX века, имеющие заголовок «Дни бедствий» и представляющее собой самое важное личное свидетельство Панарета. Документы хранятся в Центральном государственном архиве в Софии.

Βιβλιογραφια

Antonopoulos, N., «La condition internationale du Mont Athos», *Le Millénaire du Mont Athos 963-1963: Études et Mélanges* I (Chevetogne 1963), σελ. 381-405.

Mavrogordatos George Th., «Οι εθνικές μειονότητες» [The National Minorities], *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χ. Χατζηιωσηφ, τόμ. Β2, Αθήνα 2003.

Muresan Dan Ioan, «Le Mont-Athos aux XVe-XVIe siècles. Autour de quelques descriptions d'époque», in The Romanian Principalities and the Holy Places Along the Centurie», éds. E. Babus, I. Moldoveanu, A. Marinescu, Bucarest, 2007, p.81-121. <http://ehess.academia.edu/DanIoanMuresan/Papers/593818/Le_Mont-Athos_aux_XVe-XVIe_siecles._Autour_de_quelques_descriptions_depoque>35

Βλαχος Κ., *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και ναν*, Βόλος 1903.

Αρχιμανδριτης Γαβριηλ Διονυσιατης, «Αγιορειτική Ιστορία 55 ετών», *Επετηρίς Αθωνιάδος Σχολής*, Αθήναι, 1966, 66 κ.ε. [από Χρήστου, σελ. 311].

Σμυρνακης Γ., *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903 (φωτ. ανατύπωση, Καρυές 1988).

Κτενας Χ., *Άπαντα τα εν Αγίω Όρει ιερά καθιδρύματα εις 726 εν όλω ανερχόμενα και αι προς το δούλον έθνος υπηρεσίαι αυτών*, Αθήνα 1935.

Μαμαλακης Ι., *Το Άγιον Όρος (Αθως) διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971.

Μεταξακης Μελ., *Τό Ἅγιον Ὄρος καί ἡ ῥωσική πολιτική ἐν Ἀνατολῇ*, Αθήνα 1913.

Νιχωριτης Κων/νος, «Η επίδραση του Αγίου Όρους στον πνευματικό βίο των Σλάβων (νεομαρυρολογικά – Γηργόριος ο Ε΄)», στο: *Άγιον Όρος, Πνευματικότητα και Ορθοδοξία Τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2005, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 102, σελ. 261-286.

—, *Η επίδραση του Αγίου Όρους στον πνευματικό βίο των Σλάβων*, Αθήνα 2004.

Τσιγαριδας Ε.Ν. – A. Trifonova, Οι θαυματουργές εικόνες της Μονής Ζωγράφου. – *Μακεδονικά*, 35, 2005-2006, σελ. 119-139 < http://epublishing.ekt.gr/en/5874/ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ/5987>

Χρηστου Π., *Το Άγιον Όρος. Αθωνική πολιτεία. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1987.

Даскалов Г., *Зограф в "обятията" на гръцката държава XX в.*, София 2012.

Герд Л. А., *Русский Афон 1878-1914 гг. Очерки церковно-политической истории*, Москва 2010.

Зографски, Д. – Димитър Янакиев Болутов, Послушник в Зографския манастир (1903-1905), *Света-гора Зограф в миналото и днес*. С., 1943.

Зографски, Д. – Димитър Янакиев Болутов, *Български исторически паметници на Атон*. С. 1961.

Светогорска обител Зограф (гл. ред. Васил Гюзелев) Т. 1-3. С., 1995-1999.

Темелски Хр., Връзките на Зографския манастир с учредяващата се българска екзархия (1870-1872) – *Светогорска Обител Зограф* III, 1999, 234[24].

Темелски Хр., *Монашеското братство на зографския манастир през 40-те и 50-те години на XX в*. <http://draganbachev.wordpress.com/2012/03/13/монашеското-братство-на-зографския-м/ >

24. "Зограф упълномощава игумена Климент преди издаването на фермана, да оборудва и открие книгопечатница. Затова пишат две писма до временния Св Синод. С парични помощи и някои подготвени духовници Зографският манастир подпомогнал през 1870-1872 изграждащата се Българска екзархия, която бързо укрепнала и станала първата международна призната институция на поробените българи".

Έλενα Σαρτόρι

Ο αντίκτυπος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της μετανάστευσης στο μυθιστόρημα «Φιλοσοφία» του Ι. Ζντανέβιτς

Η οπτική γωνία από την οποία προσεγγίζεται εδώ το θέμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της ρωσικής διασποράς στα Βαλκάνια, καθορίζεται από τρεις συντεταγμένες. Η πρώτη είναι ο βίος και το έργο του Ρώσου δημιουργού Ιλιά Ζντανέβιτς (1894, Τιφλίδα – 1975, Παρίσι), και ειδικότερα το μυθιστόρημά του «Φιλοσοφία»[1], γραμμένο στα μεσοπολεμικά χρόνια στη Γαλλία. Η δεύτερη είναι αυτή της ρωσικής πρωτοπορίας και της σχέσης της με τις ευρωπαϊκές παράλληλες. Με την ρωσική πρωτοπορία υπήρξε γενεαλογικά και ιστορικά συνδεδεμένη η φορμαλιστική σχολή στη θεωρία της λογοτεχνίας. Κάποιες από τις αντιλήψεις των Ρώσων φορμαλιστών για την ιστορία αποτελούν την τρίτη συνιστώσα της αναφοράς μας. Θα ξεκινήσουμε όμως, χρονολογικά, με μερικά σχόλια για την πρόσληψη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου από βασικούς εκπροσώπους της ρωσικής πρωτοπορίας.

Στο μεταίχμιο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, στη ρωσική τέχνη διαμορφώνεται μια δυναμική ανανεωτική τάση. Στην διαμόρφωσή της συνέβαλε η ευρωπαϊκή εμπειρία της νεωτερικότητας, αλλά και ο πηγαίος κώδικας της ρωσικής πολιτισμικής ταυτότητας. Οι αισθητικές διαφοροποιήσεις που προσπόρισαν ο γαλλικός φωβισμός, ο γερμανικός εξπρεσιονισμός, ο κυβισμός, η αφαιρετική τέχνη και ο φουτουρισμός, εισάγουν στο πεδίο της τέχνης μηδενιστι-

1. Zdanevich, I. (Il'iazd), «Filosofiia», στο: Zdanevich, I. (Il'iazd), *Filosofiia futurista: Romany i zaumnye dramy,* Moskva 2008, σελ. 185-473. Για εργοβιογραφικά στοιχεία του Ζντανέβιτς, βλ. Vasil'ev, I., «Il'iazd. Vekhi zhizni i tvorchestva I.M. Zdanevicha», Izvestiia Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta 24 (2002), σελ. 177-188.

κές και συγκρουσιακές τάσεις. Μία από τις εκφάνσεις τους υπήρξε η εξύμνηση του πολέμου από τους Ιταλούς φουτουριστές, μέσα στην υπονομευτική τους πρακτική.

Με ανάλογο τρόπο στη Ρωσία, στον προκλητικό λόγο των φουτουριστών, ανιχνεύονται συνηγορίες υπέρ του πολέμου. Τον Νοέμβριο του 1914, ο Μαγιακόφσκι, στο άρθρο «Ρωσία. Τέχνη. Εμείς», διατυπώνει το εξής: «Συντρέχουν τώρα δύο συλλογισμοί: Ρωσία και Πόλεμος, το προτιμότερο απ' αυτά που έρχονται στον νου, κι εμείς παρείχαμε την εορταστική περιβολή σ' αυτήν την σκέψη. [...] Ήρθε η ώρα να μάθουμε ότι για εμάς το "να είμαστε Ευρώπη" δεν σημαίνει την δουλική μίμηση της Δύσης, ούτε την κυκλοφορία με ιμάντες στήριξης τεταμένους πάνω από τα σύνορα της Ρωσίας με την Πρωσία, αλλά την ένταση των *δικών μας* δυνάμεων στον ίδιο βαθμό, όπως αυτό συμβαίνει *εκεί*!»[2] Ανάμεσα στα ενδεικτικά παραδείγματα της πρόσληψης του πολέμου στα έργα των καλλιτεχνών της ρωσικής πρωτοπορίας, αναφέρουμε την έκδοση της Νατάλια Γκοντσαρόβα με τίτλο «Απόκρυφες εικόνες του πολέμου», που κυκλοφόρησε το 1914 στη Μόσχα[3]. Οι δεκατέσσερις ασπρόμαυρες λιθογραφίες της Γκοντσαρόβα χαρακτηρίζονται από έντονη την επίδραση της λαϊκής τέχνης και έχουν θρησκευτικά θέματα, με αναφορές στην Αποκάλυψη του Ιωάννη και εικόνες μάχης[4].

Στο βιβλίο «Πόλεμος» που κυκλοφόρησε στο Πετρογκράντ το 1916[5], παρουσιάζονται δέκα έγχρωμες ξυλογραφίες και κολάζ της Όλγα Ροζάνοβα, που εναλλάσσονται με πέντε υπέρλογα ποιήματα του ποιητή Αλεξέι Κρουτσόνιχ. Στο εξώφυλλο της έκδοσης αναπαράγεται ένα αφηρημένο, σουπρεματιστικό σχέδιο, ωστόσο τα κυβοφουτουριστικά έργα της Ροζάνοβα συνομιλούν μ' εκείνα της Γκοντσαρόβα, ελλείπουσας της μυθοποιητικής αναγωγής. Ο πόλεμος είναι πραγματικός (αξιοποιούνται μάλιστα και αποσπασματικά

2. Maiakovskii, V., «Rossiia. Iskusstvo. My», στο: Maiakovskii, V., *Polnoe sobranie sochinenii: V 13 t.*, τόμ. 1, Moskva 1955, σελ. 318-320.

3. Goncharova, N., *Misticheskie obrazy voiny: 14 litografii*, Moskva 1914.

4. Σταχυολογώντας τίτλους: «Ο Άγιος Γεώργιος ο Νικηφόρος», «Ο λευκός αετός», που απεικονίζεται δικέφαλος, «Ο αγγλικός λέων», «Ο γαλλικός κόκορας», «Η μάχη για τον Χριστό», «Άγγελοι και αεροπλάνα».

5. Kruchenykh, A. – Rozanova, O., *Voina*, Petrograd 1916.

παραθέματα από εφημερίδες[6]), είναι βίαιος, φέρνει καταστροφή και θάνατο, δηλαδή βρίσκεται στους αντίποδες της «υγιεινής του κόσμου»[7] που κήρυττε ο Μαρινέτι.

Ο Κρουτσόνιχ επανέρχεται αρκετές φορές στο θέμα του πολέμου. Το 1914 γράφει την αδημοσίευτη όπερα «Νικημένος πόλεμος», ενώ το 1916 κυκλοφορεί το βιβλίο του σε συνεργασία με τη Ροζάνοβα, «Συμπαντικός πόλεμος»[8]. Πρόκειται για σειρά γεωμετρικών συνθέσεων σε χρώμα, με την τεχνική του κολάζ, από χαρτί και ύφασμα. Οι συνθέσεις συνοδεύονται από υπέρλογους τίτλους-ποιήματα. Ο εν λόγω πόλεμος διαδραματίζεται το μελλοντικό έτος 1985, και πρωταγωνιστούν σ' αυτήν την σύνθεση ο φουτουριστής («μπουντετλιάνιν» στα ρωσικά), ο Ωκεανός, ο Άρης, ο Σκορπιός, ο Ισημερινός, η Ινδία και η Ευρώπη, καθώς και η Γερμανία.

Ο πόλεμος δεν εξυμνείται από τους καλλιτέχνες της ρωσικής πρωτοπορίας. Αυτή είναι μία από τις κρίσιμες διακρίσεις ανάμεσα στο ρωσικό κίνημα και το αντίστοιχο ιταλικό (ο Μαρινέτι, μάλιστα, στην επίσκεψή του στη Ρωσία, στις αρχές του 1914, έτυχε αμφίθυμης υποδοχής[9]). Μιλιταριστικές εξάρσεις ανιχνεύονται μόνον κατά την έκρηξη του πολέμου. Η αιτιότητα του πολέμου λειτουργεί ως ρητορική αρωγή, ώστε να αναδειχθεί η αναγκαιότητα της ανάδυσης των εθνικών δυνάμεων στην τέχνη και να ενισχυθεί ο δυναμισμός των ανανεωτικών τάσεων. Στην πραγματικότητα ο πόλεμος θα αναστείλει, μάλιστα, την ύπαρξη της ομάδας των φουτουριστών.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 ένας από τους πιο ένθερμους οπαδούς και προπαγανδιστές του φουτουριστικών ιδεών του Μαρινέτι στη Ρωσία ήταν ο Ιλιά Ζντανέβιτς. Στις αρχές του 1911 βρέθηκε στα χέρια του το φουτουριστικό μανιφέστο του Μαρινέτι κι αυτό σφράγισε την κοσμοθεω-

---

6. Βλ. ενδεικτικά: http://www.moma.org/collection/works/95102?locale=en (10/09/2015)

7. «*La guerra – sola igiene del mondo*», διατύπωση από το 1ο μανιφέστο του φουτουρισμού.

8. Kruchenykh, A., *Vselenskaia voina*, Petrograd 1916.

9. Αντιπροσωπευτική περιγραφή αυτής της επίσκεψης εντοπίζεται στο βιβλίο: Livshits, B., *Polutoroglazyi strelets: Stikhotvoreniya, perevody, vospominaniya*, Leningrad 1989, σελ. 470-507.

ρία του. Ξεκίνησε αλληλογραφία με τον Ιταλό φουτουριστή. Το φθινόπωρο του 1911, ο Ζντανέβιτς φτάνει στην Αγία Πετρούπολη, εγγράφεται στη Νομική σχολή, και αφοσιώνεται στην διάδοση των αρχών του φουτουρισμού. Από το 1913 επιχειρεί τους δικούς του λογοτεχνικούς πειραματισμούς με την λέξη. Προσπαθεί να μεταδώσει στην γραφή όλες τις πτυχές, τις αποχρώσεις, τις ιδιαιτερότητες του προφορικού λόγου. Το αποτέλεσμα δεν αντιστοιχείται τυπικά ούτε με την φουτουριστική ονοματοποιία των Ιταλών, ούτε με την υπέρλογη γλώσσα των Ρώσων (εννοούμε εδώ πρωτίστως τα έργα των Κρουτσόνιχ και Χλέμπνικοφ).

Ταυτόχρονα, την περίοδο 1913-1914, από κοινού με άλλους καλλιτέχνες, ιδρύει ένα νέο κίνημα, το *βσιότσεστβο*, από την ρωσική λέξη *всё*, που σημαίνει «τα πάντα». Η γενική σύλληψη του κινήματος μπορεί να αποδοθεί ως εξής: υπάρχουν σταθερά, αμετάλλακτα κριτήρια στην ιστορική διάρκεια που καθορίζουν την καλλιτεχνική αξία ενός έργου. Έτσι καταλύεται η έννοια όχι μόνον των διαφοροποιημένων τοπικών παραδόσεων, αλλά, συνεκδοχικά, και του εξελικτικού χρόνου, της διάκρισης ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Επομένως, η νέα τέχνη απαιτεί την επίγνωση της τέχνης του παρελθόντος. Σε αντίθεση με την κεντρική φουτουριστική παραίνεση προς νεωτερισμό, η κληρονομιά του παρελθόντος δεν απορρίπτεται συλλήβδην, αλλά προσεγγίζεται επιλεκτικά. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή την πρόταση ως υπέρβαση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην συγχρονική και την διαχρονική προοπτική.

Τα χρόνια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ο Ζντανέβιτς βρέθηκε στον Καύκασο ως πολεμικός ανταποκριτής, στο ρωσοτουρκικό μέτωπο. Το φθινόπωρο του 1916 επέστρεψε στο Πετρογκράντ, το οποίο εγκατέλειψε οριστικά τον Μάιο του 1917 με προορισμό την Τιφλίδα. Εκεί δραστηριοποιήθηκε ενεργά στον καλλιτεχνικό χώρο, ιδρύοντας μαζί με τους Κρουτσόνιχ και Τερέντιεφ την πρωτοποριακή ομάδα *41ος παράλληλος*. Τον Οκτώβριο του 1920 διέπλευσε τον Εύξεινο από το Βατούμ προς την Κωνσταντινούπολη, και τον Νοέμβριο του 1921 έφτασε στο Παρίσι. Εκεί ανέλαβε επίσης ενεργό ρόλο στην καλλιτεχνική ζωή των Ρώσων της

διασποράς, αλλά και στα τοπικά καλλιτεχνικά δρώμενα, επιχειρώντας να χτίσει γέφυρες μεταξύ των Ρώσων και των Γάλλων καλλιτεχνών της πρωτοπορίας. Για ένα διάστημα εργάστηκε στην επιχείρηση της Κοκό Σανέλ, σχεδιάζοντας υφάσματα, ενώ συνέχισε την μελέτη των μνημείων βυζαντινής αρχιτεκτονικής στις περιοχές της Υπερκαυκασίας, αξιοποιώντας το υλικό που αποκόμισε κατά την διαμονή του εκεί. Ασχολήθηκε με την τυπογραφία, και συνεργάστηκε με τέτοιους καλλιτέχνες, όπως ο Μπρακ, ο Μιρό, ο Ερνστ, ο Πικάσο. Στο Παρίσι ο Ζντανέβιτς υιοθέτησε το ψευδώνυμο Ιλιάζντ, και μ' αυτό έγινε γνωστός στη Γαλλία. Ιλιάζντ είναι και ο ήρωας του μυθιστορήματος «Φιλοσοφία», στο οποίο και θα εστιάσουμε στη συνέχεια.

Το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε μόλις το 2008, στη Ρωσία. Η έκδοση βασίζεται στο σχετικό χειρόγραφο που φυλάσσεται στο αρχείο Ζντανέβιτς, στη Μασσαλία. Το πρώτο φύλλο του χρονολογείται με σημείωση του έτους 1930. Σύμφωνα με το σχολιασμό των επιμελητών της έκδοσης, δίπλα στην αρίθμηση του πρώτου από τα είκοσι κεφάλαια του έργου, στο χειρόγραφο υπάρχει επίσης η σημείωση: «ιστορικό». Όντως, η ιστορία του ήρωα Ιλιάζντ παραπέμπει στον βίο του συγγραφέα Ιλιάζντ.

Η αναλογία μυθοπλασίας και πραγματολογίας είναι κρίσιμη σ' αυτό το έργο, με τη ζυγαριά να κλίνει προς την πλευρά του φαντασιακού στην ολοκλήρωση της πλοκής. Στο πρώτο κεφάλαιο ο Ιλιάζντ συστήνεται με ειρωνεία, κύριο γνώρισμα του αφηγηματικού ύφους σ' αυτή την σύνθεση. Αυτοπροσωπογραφείται, λοιπόν, ως «άκαρπο άνθος» της ρωσικής διανόησης: σπούδασε νομικά, περιφρονεί το αντικείμενο των σπουδών του, από την άποψη της κοινωνικής του θέσης είναι μεν ποιητής, αλλά ο ίδιος δεν έχει συγγράψει τίποτε εκτός από λίγους γρίφους, είναι αμετανόητα ηττοπαθής και άθεος, που ονειρεύεται την Κωνσταντινούπολη[10], αθεράπευτα ερωτευμένος με την κληρονομιά της

10. Σχετικά με το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο τοποθετείται, συμβολικά και γεωπολιτικά, η Κωνσταντινούπολη στην ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, και ειδικά, για τη διαμόρφωση του «ελληνικού σχεδίου» της Μεγάλης Αικατερίνης, στο διάλογό της με τον Βολταί-

χριστιανικής αρχαιότητας. Με το ξέσπασμα του πολέμου, αντί να καταταγεί, φτάνει στο μέτωπο ως πολεμικός ανταποκριτής. Εδώ οποιαδήποτε αναφορά στα τεκταινόμενα του Α΄ Παγκοσμίου από τη θέση του Ιλιάζντ εκλείπει. Κύριο μέλημα του πρωταγωνιστή είναι η υπεράσπιση των εθνικών ταυτοτήτων των πολυάριθμων λαών του Καύκασου, καθώς και η μελέτη της πολιτισμικής τους κληρονομιάς.

Με εικόνες πολέμου ανοίγει το δεύτερο κεφάλαιο. Δεν είναι οι εχθροπραξίες του ρωσοτουρκικού μετώπου, αλλά η αναπαράσταση της σκηνής της φρίκης που αφήνει στο σαρωτικό του πέρασμα ο πόλεμος. Ο Ζντανέβιτς μας παραδίδει ένα σχεδόν μεταφυσικό, σκοτεινό, παγωμένο τοπίο, με νατουραλιστικές εικόνες βίας. Ανάμεσα στους τούρκους αιχμαλώτους, εμφανίζεται και ο δεύτερος πρωταγωνιστής, Αλεμντάρ[11]. Θεμελιώδες στοιχείο της αφήγησης είναι η μεταβλητότητα προσώπων και φαινομένων: κατά την εξέλιξη της πλοκής οι πρωταγωνιστές θα εμφανίζονται με διαφορετικά ονόματα, κάποιοι εναλλάσσουν κατ' εξακολούθηση το παρουσιαστικό τους, ακόμα και την εθνοτική τους ταυτότητα. Αυτό το παιχνίδι των μεταμφιέσεων και των μετονομασιών συνδέεται, προφανώς, με το γνωστό αφηγηματικό μοτίβο του σωσία, καθώς και με το στοιχείο του, κατά Μπαχτίν, καρναβαλιού. Άλλο ερμηνευτικό εργαλείο μας παρέχει η ίδια η ρωσική πρωτοπορία με την έννοια του *сдвиг*, δηλαδή της μετατόπισης του ορίου μεταξύ δύο συστημάτων ή στοιχείων, που έχει ως αποτέλεσμα την παραμόρφωση ή, αλλιώς, τον κατακερματισμό της εικόνας ή της λέξης.

ρο, και την γένεση του ρωσικού ιδεολογήματος της Κωνσταντινούπολης, βλ. Zorin, A., *Kormia dvuglavogo orla: Literatura i gosudarstvennaia ideologiia v Rossii v poslednei treti XVIII – pervoi treti XIX veka*, Moskva 2001. Για μια περιεκτική επισκόπηση των ιδεών σχετικά με την ευρωπαϊκή/ασιατική ταυτότητα της Ρωσίας, που αποτέλεσαν το έδαφος της διαμάχης των «δυτικιστών» με τους «σλαβόφιλους», αλλά και άλλων πολιτικών και ιδεολογικών διχοτομιών, βλ. Masoero, A., «Russia between Europe and Asia», στο: P. Rossi (επιμ.), *The Boundaries of Europe: From the Fall of the Ancient World to the Age of Decolonization*, Berlin-Munich-Boston 2015, σελ. 192-208.

11. Alemdar στα τουρκικά σημαίνει τίτλος αξιώματος προσώπου, που έχει ως καθήκον να μεταφέρει το λάβαρο του προφήτη Μωάμεθ.

Ας επιστρέψουμε όμως στο έργο. Ενώ στη Ρωσία μαίνεται ο εμφύλιος, ο Ιλιάζντ αποφασίζει να διαφύγει στην Τουρκία με την προσδοκία, ότι από κει θα του είναι ευχερέστερο να επιδιώξει την απελευθέρωση του Γκουρτζιστάν. Στο ταξίδι, πάνω στο πλοίο που μεταφέρει πρώην Τούρκους αιχμάλωτους στην Κωνσταντινούπολη, ο Ιλιάζντ γνωρίζει έναν ξανθό Τούρκο, τον Αλεμντάρ. Απ' αυτό το σημείο ξεκινά η κεντρική ιστορία του μυθιστορήματος: στην Πόλη[12], στην διάρκεια ενός έτους, ο Ιλιάζντ θα ζήσει απίθανες περιπέτειες.

Δεν είναι εύκολη η ένταξη αυτού του μυθιστορήματος στο είδος του. Πρόκειται για μορφή σύμμεικτη: είναι ταυτόχρονα ιστορικό, αστυνομικό, πολιτικό μυθιστόρημα, με στοιχεία μυστικισμού, γκροτέσκου και φαντασίας, με ανθρωπολογικές αναφορές και ζωντανές, πιστές αναπαραστάσεις της μακραίωνης, πολυεθνικής πόλης. Είναι όμως και ένα μυθιστόρημα ιδεών. Το μόνο αφανές στοιχείο είναι το ερωτικό. Την θέση των αισθημάτων καταλαμβάνει η φιλοσοφία.

Η έκταση και η πυκνότητα του μυθιστορήματος καθιστούν μια σύνοψη της πλοκής ανέφικτη. Προϊούσης της δράσης, ο Ιλιάζντ συνειδητοποιεί ότι είναι παγιδευμένος στο πλέγμα ενός συνωμοτικού κόμβου, η δομή του οποίου θα μεταλλάσσεται διαρκώς. Στην Πόλη, η οποία τελεί υπό αγγλική διοίκηση, δραστηριοποιούνται κάποιες δυνάμεις — Τούρκοι κεμαλιστές, αλλά και υπερασπιστές του παλιού καθεστώτος από την άλλη, Ρώσοι πρόσφυγες, με έναν από τους ηγέτες τους, τον σλαβόφιλο ποιητή, ένας φορέας της εβραϊκής απόκρυφης γνώσης, σε ρόλο του τρελού της πόλης, ένας αμερικανοεβραίος επιχειρηματίας, ρωσικής καταγωγής, και πολλοί άλλοι. Όλοι διεκδικούν τον ναό της Αγίας Σοφίας, αλλά και τον ίδιο τον Ιλιάζντ — ο καθένας για δικό του όφελος. Έτσι π.χ. ο Ισραηλίτης Οζίλιο βρίσκει στο πρόσωπό του τον νέο μεσσία, γιατί αυτό του είχαν υποδείξει τα άστρα.

Η πολυσημία του τίτλου του μυθιστορήματος πρέπει να είναι ευκρινέστερη τώρα. «Φιλοσοφία» σημαίνει αγάπη προς

12. Ακόμη και η Κωνσταντινούπολη αλλάζει διαρκώς όνομα στην εξέλιξη της αφήγησης: Κωνσταντινούπολη, Σταμπούλ, Τσαργκράντ.

την σοφία, την αρχέγονη, καθαρή σοφία, και μαζί, ειρωνικά, την διεκδίκηση του ναού της Αγίας Σοφίας, αλλά και την αισθητική προσήλωση σ' αυτό το διαχρονικό μνημείο αρχιτεκτονικής (ας θυμηθούμε εδώ τις αισθητικές αναζητήσεις του νεαρού Ζντανέβιτς). Η τέταρτη υπόστασή της είναι αυτή η «φιλοσοφία» που υποκαθιστά την πραγματική ζωή. Στο μυθιστόρημα, αυτή αντιστοιχεί στους Ρώσους πρόσφυγες, τους οποίους ο Ιλιάζντ ανακαλύπτει στην Κωνσταντινούπολη.

Η εικόνα τους είναι απωθητική. Ζουν σε κατακόμβες, σε συνθήκες εξαθλίωσης, πένητες και πεινώντες, τα ήθη τους έχουν ευτελιστεί. Το μόνο που τους κρατά ζωντανούς είναι ο στόχος να καταλάβουν την Αγία Σοφία και έτσι, ως δια μαγείας, να καταστείλουν την ρωσική επανάσταση και να επαναπατριστούν. Σ' ένα χωρίο αναφέρεται χαρακτηριστικά: πρόκειται για ανθρώπους που έζησαν δύο πολέμους, έναν εξωτερικό και έναν εμφύλιο, που περιπλανήθηκαν στα μέτωπα, και είδαν πράγματα αδιανόητα. Τα μάτια του καθενός αποτελούσαν «θησαυροφυλάκιο γεγονότων», απολύτως εξαιρετικών, για τα οποία εκείνοι που δεν βρέθηκαν εντός αυτού του θεάτρου των γεγονότων, ποτέ δε θα είναι σε θέση να διαμορφώσουν κάποια ιδέα, έστω και την ελάχιστη. Όμως αν κάποιος φιλοπερίεργος, δημοσιογράφος ή ξένος, η οποιοσδήποτε που ενδιαφερόταν για τα συμβάντα της ζωής, για τις λεπτομέρειές τους, βρισκόταν στην παρέα τους και επιχειρούσε να αποσπάσει οποιαδήποτε πληροφορία, θα τον περίμενε μεγάλη απογοήτευση. Κανείς δεν θα μπορούσε να πείσει αυτούς τους Ρώσους να ανατρέξουν στην μνήμη τους, σε καμία περίπτωση. Όλο το απόθεμα των δυνάμεών τους, της ικανότητάς τους να κρίνουν, να σκέφτονται, να μιλούν, το δαπανούσαν εξ ολοκλήρου στο φιλοσοφείν και μόνον, σε τίποτε άλλο[13].

---

13. Βλ. Zdanevich, «Filosofiia», σελ. 363. Η περιγραφή αφορά τους αντεπαναστάτες πρόσφυγες, ενώ σε άλλο σημείο, που πρέπει να αντιστοιχεί στις αρχές του 1921, μνημονεύεται ένα δεύτερο κύμα μεταναστών, διανοουμένων και καλλιτεχνών αυτή τη φορά, οι οποίοι εγκαταλείπουν τη Ρωσία για λόγους κυρίως οικονομικούς και στην Κωνσταντινούπολη επιχειρούν, όπως το περιγράφει ο Ιλιάζντ, να μετατρέψουν το Πέραν σε μια «νέα Αθήνα», πόλη των καλών τεχνών. Αυτό το δεύτερο κύμα δεν προσελκύει το ενδιαφέρον του συγγραφέα, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι στο

Ενώ ο Ιλιάζντ αισθάνεται απέχθεια για τους συμπατριώτες του, στο τέλος, την παραμονή της 10ης Σεπτεμβρίου του 1921, όταν στον ουρανό θα συνέβαινε η συνάντηση του Δία με τον Κρόνο, και στην Πόλη θα ξέσπαγε η «κόκκινη επανάσταση», ο Ιλιάζντ σπεύδει να προειδοποιήσει τους ρώσους ότι μόλις καταλάβουν την Αγία Σοφία, οι Τούρκοι θα την ανατινάξουν. Εδώ αποκαλύπτεται ότι ο ηγέτης των Λευκών, σλαβόφιλος Γιάμπλοτσκοφ, είναι τελικά μπολσεβίκος, και ότι το πραγματικό του σχέδιο είναι να εξοπλιστούν οι Ρώσοι πρόσφυγες από τον στρατό των Λευκών με όπλα που οι μπολσεβίκοι προόριζαν για τους κεμαλιστές, με την βοήθεια του αμερικανοεβραίου επιχειρηματία, να διεισδύσουν οι Ρώσοι στην Αγία Σοφία, να ανατιναχτεί ο ναός και να χαθούν στην έκρηξη όλοι οι τσαρικοί. Έτσι, με πρόσχημα την επιχείρηση των Τούρκων, η λευκή εξέγερση να μεταβληθεί σε κόκκινη, και οι μπολσεβίκοι να αποκτήσουν τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης. Στο τελευταίο κεφάλαιο η Κωνσταντινούπολη αφανίζεται, την καταπίνει η λάβα και στη θέση της γεννιέται μια πόλη που βαθμιαία αποκτά το σχήμα του Πετρογκράντ. Σ' αυτό το σημείο εξαλείφεται υπερρεαλιστικά η διάκριση μεταξύ φαντασιακού και πραγματικού. Δεν είναι σαφές αν ο ήρωας βλέπει όραμα, ή αν όντως κινήθηκαν δυνάμεις υπερκόσμιες. Το τέλος του μυθιστορήματος, καθώς και το μέλλον της Πόλης, μένουν ανοιχτά, υποδηλώνεται μόνον ότι η μάχη για την Αγία Σοφία δεν έχει ακόμη κριθεί.

Η λειτουργία της μετατόπισης επιτελείται σ' αυτό το έργο σε πολλαπλά επίπεδα. Μετατοπίζονται πραγματικότητες, όρια κρατών (σ' ένα σημείο μάλιστα εμφανίζεται κάποια Προσωρινή Περιπλανώμενη Δημοκρατία Τούρκων Αιχμαλώτων Πολέμου), άνθρωποι, ονόματα, η μνήμη. Μετατοπίζονται τα όρια της μυθοπλασίας, της αυτοβιογραφίας, της ιστορίας.

Η χρονική και γεωγραφική απόσταση από τα γεγονότα – το Παρίσι του 1930 — υπήρξε η ικανή συνθήκη για τη ζύμω-

---

ίδιο ιδεολογικό σύστημα του ρωσικού «ελληνικού σχεδίου», η Αθήνα κατείχε ισάξια θέση με την Κωνσταντινούπολη, αντιστοίχως συμβολίζοντας τον πολιτιστικό και τον θρησκευτικό προπάτορα.

ση του ιστορικού μύθου. Η ειρωνεία αποτελεί το μέσον και την συνδετική ύλη, ώστε να συναρμοστούν τα ετερόκλητα στοιχεία. Ο εκπρόσωπος του ρωσικού φορμαλισμού Βίκτορ Σκλόφσκι σημείωσε κάποτε με καίριο τρόπο: «Η ειρωνεία στη ζωή, όπως και η καλλιέπεια στην ιστορία της λογοτεχνίας, μπορεί να δέσει τα πάντα»[14].

Η θεωρητική σκέψη των Ρώσων φορμαλιστών ενεργοποίησε, εκτός από τον φιλολογικό, και τον ιστορικό λόγο. Γι' αυτούς, ο ιστορικός προβληματισμός βρίσκει την έκφρασή του στην ιστορική λογοτεχνία και τα αυτοβιογραφικά έργα (Τινιάνοφ, Σκλόφσκι, Εϊχενμπάουμ). Η φορμαλιστική θεωρία συνδέει τη λειτουργία της τέχνης και της λογοτεχνίας με την αναίρεση της στερεοτυπικής, απ' την καθημερινή χρήση, αντίληψης των πραγμάτων μέσω της *ανοικείωσης*. Για τους εκπροσώπους αυτής της σχολής, η ιστορία, και ιδιαίτερα οι εμπειρίες των πολέμων, της επανάστασης, και, ενίοτε, της μετανάστευσης, διαθέτει παρόμοιους μηχανισμούς. Εδώ η *ανοικείωση* επισυμβαίνει χάρις στο καίριο υπαρξιακό βίωμα, με τον κατακερματισμό του παλιού, γνωστού κόσμου. Για να επανασυγκροτηθούν τα διεσπαρμένα στοιχεία, συνδράμει η ειρωνεία, η μετατόπιση από τη θεωρία στη λογοτεχνική δημιουργία, από την ιστορία στη μυθοπλασία.

Αυτή η πρόσληψη της ιστορίας εικονογραφείται παραδειγματικά από μία σκηνή του αυτοβιογραφικού, γραμμένου σε μετοικεσία, έργου του Σκλόφσκι με τίτλο «Συναισθηματικό ταξίδι» (Βερολίνο, 1923). Εν μέσω εχθροπραξιών οι στρατιώτες προσπάθησαν να περισυλλέξουν τις σορούς των νεκρών στρατιωτών από το πεδίο της μάχης. Η τελευταία σορός συναρμόστηκε από κομμένα μέλη που είχαν απομείνει αδέσποτα: ο νεκρός είχε μεγάλο κορμό, μικρό κεφάλι και δύο μικρά χέρια, πάνω στο στήθος, και τα δύο αριστερά. Ο αξιωματικός που το παρακολουθούσε κάθισε χάμου και ξέσπασε σε γέλια[15]. Αυτό το γέλιο, όπως κατανοούμε, λειτούργησε ως μέσο αποστασιοποίησης, ανοικείωσης απέ-

14. Shklovskii, V., «Sentimental'noe puteshestvie», στο Shklovskii, V., *Eshche nichego ne konchilos'...*, Moskva 2002, σελ. 192.

15. Βλ. Shklovskii, «Sentimental'noe puteshestvie», σελ. 138-139.

ναντι σε μια πραγματικότητα ανείπωτης φρίκης. Οι εφιαλτικές περιγραφές του πολέμου, αλλά και της μετανάστευσης, με σκηνές αποσύνθεσης, ζωτικής και πνευματικής, που ανιχνεύουμε στη «Φιλοσοφία» του Ζντανέβιτς, αλλά και η ειρωνική επίγνωση του συγγραφέα, αποδίδονται, κατά την άποψή μας, στην ίδια ποιητική σύλληψη.

Елена Сартори

Первая мировая война и эмиграция в романе И. Зданевича «Философия»

В настоящей статье тема Первой мировой войны и эмиграции представляется через призму романа «Философия» Ильи Зданевича (Ильязда). Исторические события, очевидцем и участником которых был автор, становятся в этом романе предметом художественной рефлексии. Десятилетие спустя, уже во Франции, Зданевич — один из самых ярких представителей русского авангарда — вернулся к переломному моменту в истории XX в. и посредством различных художественных приёмов создал повествование с зыбкой границей между вымыслом и реальностью. Достигаемое через *остранение* новое видение исторического опыта, с его героями и реалиями, открывает иные пути его осмысления.

Δημήτρης Τριανταφυλλίδης

Αποκαλυπτικές και εσχατολογικές διαθέσεις της ρωσικής διανόησης στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Προλεγόμενα

Ψηλαφίζοντας το θέμα των διαθέσεων της ρωσικής διανόησης στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, θα πρέπει αναπόφευκτα να αναφερθούμε στο μεγάλο και ανεπούλωτο τραύμα που άφησε πίσω της η επονομαζόμενη «Πρώτη ρωσική επανάσταση» του 1905. Η επανάσταση του 1905 ήταν η πραγμάτωση των ονείρων και των εφιαλτών — ανάλογα από την οπτική σκοπιά του καθενός — όλων των Ρώσων διανοουμένων[1] που έζησαν στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, του 19ου με τον 20ό, περίοδο που έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε «αργυρό αιώνα» στην ποίηση και τη λογοτεχνία ή «ρωσική αναγέννηση», στη φιλοσοφία, τη θεολογία, τις κοινωνικές επιστήμες.

Η ρωσική επανάσταση του 1905 και η ταπεινωτική ήττα της ρωσικής αυτοκρατορίας από την Ιαπωνία, ήταν η απαρχή μιας μακράς, αργόσυρτης, βασανιστικής και διαλυτικής πορείας για τη Ρωσία, η οποία κατέληξε στα δραματικά γεγονότα του 1917. Η ρωσική επανάσταση του 1905 ήταν το κομβικό εκείνο σημείο που θα πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου, όταν αναφερόμαστε στις αποκαλυπτικές και εσχατολογικές διαθέσεις της ρωσικής διανόησης στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου[2].

---

1. Νικολαϊ Μπερντιαγιεφ, *Οι δαίμονες της ρωσικής επανάστασης*, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, Αθήνα 2010.

2. Ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη της πρώτης ρωσικής επανάστασης έχει ο συλλογικός τόμος «Σταθμοί» (Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции). Μία πλειάδα Ρώσων στοχαστών, όπως ο Ν. Μπερντιάγιεφ, ο Σεργκέι Μπουλγκάκοφ, ο Μ. Γκερσενζόν, ο Σ. Φρανκ, ο Π. Στρουβέ κ.ά. Το κείμενο του Ν. Μπερτνιαγιεφ, «Η φιλοσοφική αλήθεια και η αλήθεια των διανοουμένων» από αυτή τη συλλογή, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Στέπα», τεύχ. Νο 2, Δεκέμβριος 2015 σε μτφρ. του Δημητρη Β. Τριανταφυλλιδη.

Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι το ζήτημα που αφορά στις διαθέσεις, ψυχολογικές, πνευματικές, πολιτικές, της ρωσικής διανόησης, από το 1905 μέχρι και την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, έχει προσελκύσει την προσοχή των ερευνητών τις τελευταίες δύο δεκαετίες, εξαιτίας μιας αμφίσημης τάσης των Ρώσων διανοουμένων απέναντι στο κορυφαίο ζήτημα της ανθρώπινης ιστορίας που είναι ο πόλεμος.

Αν θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε αυτές τις διαθέσεις τότε σχηματικά θα λέγαμε ότι με την κήρυξη του πολέμου έχουμε:

- την πατριωτική ανάταση των πρώτων μηνών του πολέμου,
- την απογοήτευση που την ακολούθησε κατά τα έτη 1915 και 1916,
- την πλήρη επανεξέταση του αξιακού συστήματος, αλλά και η επίδραση του πολέμου στην πορεία της ρωσικής διανόησης.

Η ρωσική διανόηση πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε αριθμούς[3]

Ας δούμε όμως τη σύνθεση της ρωσικής διανόησης στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Με βάση τις διαθέσιμες στατιστικές από την «Πρώτη γενική απογραφή του πληθυσμού της Ρωσικής αυτοκρατορίας το 1897», στην κοινωνική κατηγορία της διανόησης εντάχθηκαν 262.600 άτομα. Από αυτούς:

Μουσικοί – ζωγράφοι – ηθοποιοί	18.200
Λογοτέχνες – επιστήμονες	3.200

Το μεγαλύτερο τμήμα των ανθρώπων που ασχολούνταν με τη λογοτεχνία και τις τέχνες ζούσε στις μεγάλες πόλεις,

3. Τα στατιστικά στοιχεία προέρχονται από την έκδοση: Вернадский, Г.В. Русская история. М. 1997, σελ. 74.

κυρίως στην Αγία Πετρούπολη και τη Μόσχα (το 45,8% των επιστημόνων και των λογοτεχνών, το 30,7% των ζωγράφων, των ηθοποιών και των μουσικών).

Η κοινωνική καταγωγή της ρωσικής διανόησης συνολικά δεν διέφερε από την κοινωνική καταγωγή άλλων επαγγελματικών ομάδων. Σύμφωνα με το Νικολάι Μπερντιάγιεφ:

> «Η ρωσική διανόηση σχηματίστηκε από άτομα προερχόμενα από διαφορετικές τάξεις, αρχικά κυρίως από το πιο καλλιεργημένο τμήμα των ευγενών, στη συνέχεια από τους γιους των ιερέων, των διακόνων, από τους χαμηλόβαθμους αξιωματούχους, τους μικροαστούς, μετά την απελευθέρωση των χωρικών»[4].

Για την ιστορική ακρίβεια όμως και δικαιοσύνη, θα πρέπει να σημειώσουμε πως στα πλαίσια της ρωσικής διανόησης, εντάχθηκαν εκπρόσωποι διαφόρων στρωμάτων της ρωσικής κοινωνίας. Π.χ.: Από τους 732 απόφοιτους της Θεατρικής Σχολής της Αγίας Πετρούπολης, οι 193 ήταν γόνοι οικογενειών ηθοποιών, οι 159 γόνοι μικροαστικών οικογενειών, οι 115 προέρχονταν από οικογένειες διαφόρων βαθμίδων αξιωματούχων, οι 93 από οικογένειες εργατών και οι 140 από οικογένειες χωρικών. Η ρωσική κοινωνία της εποχής εκείνης, διακρίνεται για τη χαμηλού επιπέδου διαγενεακή κινητικότητα, πράγμα που φανερώνει την υστέρηση της, σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Εν συντομία, για την οικονομική κατάσταση της ρωσικής διανόησης. Τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι αρκετά. Σύμφωνα με διάφορους ερευνητές, μόνο το 2% είχε ετήσιο εισόδημα ήταν κατά μέσο όρο 10.000 ρούβλια, πράγμα που τους εξασφάλιζε έναν άνετο τρόπο ζωής. Το 5% είχε εισόδημα που κυμαίνονταν από 6.000 έως 9.000 ρούβλια ετησίως, το 15% είχε εισόδημα από 3.000 έως 5.000 ρούβλια. Το 40% περίπου της ρωσικής διανόησης όμως είχε εισόδημα που δε ξεπερνούσε τα 1.500 ρούβλια, δηλαδή ζούσε με πολλή μεγάλη δυσκολία.

---

4. Νικολαϊ Μπερντιαγιεφ, *Οι δαίμονες της ρωσικής επανάστασης*, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, Αθήνα 2010.

Ο Αργυρός αιώνας και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος

Η περίοδος από τις αρχές του νέου 20ού αιώνα και, κυρίως, από το 1905 και εντεύθεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από την επίδραση που ασκεί η κοινωνική και πολιτική, αλλά και η οικονομική κατάσταση στην πνευματική ζωή. Είναι η περίοδος της μονοκρατορίας, θα έλεγε κάποιος τολμητίας, των αισθητικών και ηθικών αξιών του «Αργυρού Αιώνα» στη Ρωσία, εποχή κατά την οποία διαμορφώνεται ο Ρώσος Homo Ludens (παιγνιώδης άνθρωπος). Τα χαρακτηριστικά αυτού του Homo Ludens είναι οι δημιουργικές του ικανότητες, το «φαινόμενο της διπλής συνείδησης», η υπαρξιακή και κοινωνική αποστασιοποίηση, η ηθική αντίδραση, η κριτική θεώρηση του κόσμου, η ατομοκρατική αντίληψη, ο κοσμοπολιτισμός, η συναισθηματική και ψυχική αστάθεια, η ικανότητα άσκησης κοινωνικής και ψυχολογικής επίδρασης σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και στρώματα, η αναπτυγμένη ικανότητα προαίσθησης, η ικανότητα πρόβλεψης, η παιγνιώδης διάθεση, η δημιουργικότητα.

Όσοι έχει τύχει να διαβάσουν απομνημονεύματα ανθρώπων της εποχής του Αργυρού αιώνα, γνωρίζουν καλά πως η καθημερινή ζωή και κουλτούρα της εποχής εκείνης είχε ένα βαθιά καρναβαλικό χαρακτήρα. Ας αναφέρουμε απλά την «Πετρούπολη» του Αντρέι Μπέλι[5], ένα εμβληματικό μυθιστόρημα, το οποίο ο Βλαντίμιρ Ναμπόκοφ χαρακτήρισε ως το «μανιφέστο του μοντερνισμού» στην παγκόσμια λογοτεχνία. Το μυθιστόρημα αυτό, περιγράφει με ενάργεια τον καρναβαλικό τρόπο ζωής αλλά και το φαινόμενο της τρομοκρατίας στη ρωσική κοινωνία στο μεταίχμιο των εποχών. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της καρναβαλικής κουλτούρας είναι οι αποκαλυπτικές διαθέσεις, ο ελιτισμός, η ενίσχυση του θεατρικού στοιχείου στη συμπεριφορά και την καθημερινότητα, η παιγνιώδης συμπεριφορά στην ατομική και ομαδική επικοινωνία, η αυξανόμενη συμμετοχή εναλλακτικών αντιλήψεων, όπως η θεοσοφία.

---

5. Белый Андрей, *Петербург,* Москва 2011 (μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, ανέκδοτο).

Δεν είναι απορίας άξιον λοιπόν το γεγονός ότι ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος προκάλεσε μια βαθιά κρίση συνείδησης στη ρωσική διανόηση, συστατικά στοιχεία της οποίας ήταν η κρίσης ταυτότητας που τη χαρακτήριζε όλο το προηγούμενο διάστημα από την επανάσταση του 1905 κυρίως (η προσπάθεια της να κατανοήσει και να προσεγγίσει το λαό, η αναθεώρηση των σχέσεών της με το ζήτημα της Πατρίδας και του πατριωτισμού, το θέμα της θέσης και του ρόλου της Ρωσίας και του ρωσικού πολιτισμού στο σύγχρονο κόσμο, — η γνωστή μακροχρόνια διαμάχη Σλαβόφιλων και Δυτικιζόντων, — η υποχώρηση του κοσμοπολιτισμού και η άνοδος του εθνικισμού, η επιδίωξη ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία και η αύξηση του κύρους της διανόησης), η ιδεολογική και πολιτική σύγχυση ως προς την εκτίμηση του πολέμου και των προοπτικών της Ρωσίας, η δημιουργική κρίση (η διατήρηση των πολιτισμικών παραδόσεων στις εξαιρετικές συνθήκες του πολέμου).

Όλα τα ανωτέρω όμως χαρακτηριστικά, εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν μέσα στο πλαίσιο μια πνευματικής ζωής που καθοριζόταν από τις ιδιαιτερότητες του πολέμου. Οι Ρώσοι διανοούμενοι υποχρεώθηκαν να προσαρμοστούν στις δυσκολίες που έφερε ο πόλεμος. Την ίδια, όμως, στιγμή, παρατηρούμε ότι αναπτύσσεται για πρώτη και μοναδική, ίσως, φορά, κατά τον 20ό αιώνα, ο πολιτικός και ιδεολογικός διάλογος στους κόλπους του, αλλά και η συζήτηση για τον πολιτισμό των ελίτ και των μαζών, με την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού κινήματος της «τέχνης για το λαό». Παράλληλα, έχουμε την αναγέννηση των παραδόσεων της εγχώριας τέχνης, την αναζήτηση των μέσων εκείνων που θα επιτρέψουν τη διατήρηση της «αναγεννησιακής» αισθητικής μέσα στα πλαίσια της ίδιας της τής κρίσης. Είναι η εποχή της πλήρους σχεδόν κυριαρχίας της πρωτοπορίας και του αναστοχασμού του πολέμου μέσα από το πρίσμα της καλλιτεχνικής εμπειρίας.

Οι προφήτες της Αποκάλυψης

Όσοι γνωρίζουν έστω και ελάχιστα, το φαινόμενο που στη Δύση αποκαλούμε «ρωσική ψυχή», θα ξέρει πως οι

αποκαλυπτικές και εσχατολογικές διαθέσεις, είναι εγγενές χαρακτηριστικό αυτού του φαινομένου.

Ξεκινώντας από το σχίσμα που προκάλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του πατριάρχη Νίκονα το 1650-1660, αλλά και οι τεκτονικού χαρακτήρα αλλαγές που επιχείρησε ο τσάρος Πέτρος ο Α΄, γνωστός και ως Μεγάλος, τα έτη 1696-1715 και 1715-1725, η ρωσική εθνική αυτοσυνείδηση ταλαντεύονταν ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, την Ορθοδοξία και το Διαφωτισμό, το σύγχρονο κράτος και την ανατολική δεσποτεία.

Το σχίσμα αυτό στην ρωσική εθνική αυτοσυνείδηση ήταν η αφορμή για τη δημιουργία των δύο βασικών ρευμάτων της ρωσικής σκέψης, τους Σλαβόφιλους και τους Δυτικίζοντες. Ανάλογα με τη σχολή σκέψης που υιοθετούσε ο ένας ή ο άλλος στοχαστής, καθορίζονταν και η στάση του απέναντι στα μεγάλα προβλήματα της εποχής του, κυρίως όμως στο ζήτημα της θέσης και του ρόλου της Ρωσίας στο σύγχρονο κόσμο και η στάση της έναντι της Δύσης.

Μέσα σε αυτό το κλίμα αντιπαράθεσης Ρωσίας και Δύσης, διαμορφώθηκε όλο εκείνο το πλέγμα των αντιλήψεων που έχουν καθαρά εσχατολογικό, αποκαλυπτικό και χιλιαστικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι δύο πρώτες δεκαετίες του νέου 20ού αιώνα, χαρακτηρίστηκαν από τις περιπλανήσεις, ιδεολογικές, πνευματικές και θεολογικές, της ρωσικής διανόησης.

Αν κατά το παρελθόν, οι μεγάλοι Ρώσοι διανοητές υπέκυπταν στη γοητεία π.χ. του Καθολικισμού, στην περίοδο της ρωσικής φιλοσοφικής και θεολογικής αναγέννησης, βλέπουμε πως υποκύπτουν και σε άλλους μεγάλους πειρασμούς, όπως η θεοσοφία, ο πνευματισμός, η ενασχόληση με τις δοξασίες των λαών της Άπω Ανατολής. Είναι γνωστές οι περιπλανήσεις του μεγάλου ρώσου ζωγράφου Νικολάου Ρέριχ, η ενασχόληση με τη θεοσοφία του ποιητή Αντρέι Μπέλι, οι πνευματιστικές συγκεντρώσεις του Βιατσισλάβ Ιβανόφ και ο ελευθεριακός τρόπος ζωής του.

Είναι η εποχή των μεγάλων ελπίδων και προσδοκιών. Η εποχή των χιλιαστικών οραμάτων. Η Ρωσία, θα έβρισκε το δρόμο της και ως άλλος πνευματικός φάρος, θα έδειχνε την ατραπό της σωτηρίας και της ηθικής αναβάπτισης των λαών.

Είναι η εποχή, όπου η πάλη του Καλού και του Κακού, του Χριστού και του Αντίχριστου, της αλήθειας και του ψεύδους, θα έφτανε στο ιστορικό της τέλος και θα άρχιζε, επιτέλους, η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας. Αντ' αυτών όλων όμως ήρθε ο πόλεμος του 1914 και το πραξικόπημα του 1917.

Ας δώσουμε όμως το λόγο στους ίδιους τους Ρώσους διανοητές, για να δούμε τι πίστευαν και τι προσδοκούσαν κατά τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Ο μεγάλος Ρώσος προφήτης, ο Φιοντόρ Μιχαήλοβιτς Ντοστογιέφσκι προβλέπει στο «Έγκλημα και τιμωρία» ότι:

> «Μέσα στην αρρώστια του ονειρευόταν ότι τάχα όλος ο κόσμος είναι καταδικασμένος να θυσιαστεί σε κάποια τρομακτική, ανήκουστη και πρωτοφανή παγκόσμια μάστιγα, η οποία έρχεται από τα βάθη της Ασίας προς την Ευρώπη. Όλοι θα πεθάνουν, εκτός από ορισμένους, εξαιρετικά λίγους, τους εκλεκτούς. Εμφανίστηκαν κάποια νέα μικρόβια, πλάσματα μικροσκοπικά, τα οποία εγκαθίστανται στα σώματα των ανθρώπων. Το πλάσμα όμως αυτά ήταν πνεύματα, προικισμένα με μυαλό και βούληση. Οι άνθρωποι που τα δέχτηκαν στο σώμα τους, αμέσως γίνονταν δαιμονισμένοι και τρελοί. Μερικές φορές όμως οι άνθρωποι δεν θεωρούσαν τον εαυτό τους τόσο έξυπνους και αταλάντευτους για την αλήθεια τους, όπως το έκαναν αυτοί οι μολυσμένοι. Μερικές φορές δεν *θεωρούσαν ακαταμάχητες τις κρίσεις τους, τα επιστημονικά τους συμπεράσματα, τις ηθικές τους πεποιθήσεις και δοξασίες. Ολόκληρα χωριά, ολόκληρες πόλεις και λαοί μολύνθηκαν και τρελάθηκαν. Όλοι ήταν ανήσυχοι και δεν καταλάβαιναν ο ένας τον άλλον, ο καθένας σκεφτόταν ότι μόνο ο ίδιος κατέχει την αλήθεια, και βασανιζόταν, κοιτάζοντας τους άλλους, χτυπούσε το στήθος του, έκλαιγε και έσπαζε τα χέρια του.* Δεν ήξεραν ποιον και πώς να κρίνουν, δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν στο τι είναι καλό και τι είναι κακό. *Δεν ήξεραν ποιον να θεωρήσουν ένοχο, ποιον να αθωώσουν.* Οι άνθρωποι σκότωναν ο

ένας τον άλλον μέσα σε μια ανόητη κακία. Συγκέντρωναν ο ένας εναντίον του άλλου ολόκληρους στρατούς, αλλά οι στρατιές, καθ' οδόν, άρχιζαν να σφάζονται μεταξύ τους, οι γραμμές έσπαναν, οι στρατιώτες ορμούσαν ο ένας εναντίον του άλλου και σφάζονταν μεταξύ τους, έτρωγαν ο ένας τον άλλον. *Στις πόλεις μέρες ολόκληρες χτυπούσαν οι καμπάνες: καλούσαν τους πάντες, αλλά κανείς και για ποιο λόγο τους καλεί δεν ήξεραν, όλοι όμως ήταν ανήσυχοι. Άφηναν τις συνηθισμένες τέχνες τους, γιατί ο καθένας πρότεινε τις σκέψεις του, τις διορθώσεις του και δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν·* σταμάτησε και η καλλιέργεια της γης. *Σε ορισμένα μέρη οι άνθρωποι μαζεύονταν σε ομάδες, συμφωνούσαν πάνω σε κάτι, ορκίζονταν να μην χωρίσουν, αλλά την ίδια κιόλας στιγμή ξεκινούσαν κάτι άλλο, από εκείνο που μόλις πριν λίγο είχαν προτείνει, άρχισαν να κατηγορούν ο ένας τον άλλο, να μαλώνουν και να σφάζονται.* Ξέσπασαν πυρκαγιές, έπεσε λοιμός. Όλοι και όλα πέθαιναν. Η μάστιγα εξαπλωνόταν και πήγαινε ολοένα και πιο μακριά. Σε όλο τον κόσμο μπόρεσαν να σωθούν μόνο μερικοί άνθρωποι: ήταν οι αγνοί και οι εκλεκτοί, εκείνοι που προορίζονταν για να ξεκινήσει το νέο γένος των ανθρώπων και *τη νέα ζωή, να αναζωογονήσουν και να αποκαθάρουν τη γη,* — αλλά κανείς ποτέ δεν είδε τους ανθρώπους αυτούς, κανείς δεν άκουσε τα λόγια και τις φωνές του».

Έγκλημα και τιμωρία,
Επίλογος, II[6]

Και ο Νικολάι Μπερντιάγιεφ σχολιάζει στο έργο του *Οι δαίμονες της ρωσικής επανάστασης*:

«Η Ρωσία έπαθε μεγάλη καταστροφή. Έπεσε σε έρεβος σκοτεινό. Και πολλοί αρχίζουν να πιστεύουν ότι η ενιαία και ένδοξη Ρωσία ήταν απλά ένα φάντασμα, ότι

6. Βλ. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание, Москва 1978.

ποτέ δεν υπήρξε πραγματικά. Μετά δυσκολίες μπορεί ο νους να συλλάβει τη σχέση του παρόντος μας με το παρελθόν. Έχει αλλάξει σημαντικά η όψη των προσώπων των Ρώσων, μέσα σε λίγους μήνες συνέβη το αδιανόητο. Εκ πρώτης, επιφανειακής, όψεως, νομίζει κανείς ότι στη Ρωσία συνέβη ένα πρωτόγνωρο ως προς τον ριζοσπαστισμό του πραξικόπημα. Μια πιο διεισδυτική και βαθιά κατανόηση θα πρέπει να αποκαλύψει στη Ρωσία την επαναστατική μορφή της παλιάς Ρωσίας, των δαιμόνων, οι οποίοι από καιρό έχουν εντοπιστεί στο έργο των μεγάλων μας συγγραφέων, τους δαίμονες, οι οποίοι από καιρό έχουν καταλάβει τους ανθρώπους της Ρωσίας».

Ο ίδιος συνεχίζει παρακάτω:

«Υπάρχουν πολλοί ρωσικοί δαίμονες, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν από τους ρώσους συγγραφείς ή τους κατείχαν — δαίμονες του ψεύδους και της απάτης, δαίμονες της ισότητας, δαίμονες της δυστυχίας, δαίμονες της άρνησης, δαίμονες της μη αντίστασης και πολλοί, πολλοί άλλοι. Όλοι αυτοί ήταν μηδενιστικοί δαίμονες, οι οποίοι από καιρό κατασπαράσσουν τη Ρωσία. Κατά τη γνώμη μου, στο επίκεντρο βρίσκονται οι δαίμονες του Ντοστογιέφσκι, ο οποίος προφητικά αποκάλυψε τα πνευματικά θεμέλια και τους κινητήριους ιμάντες της ρωσικής επανάστασης. Θα αρχίσω όμως από τον Γκόγκολ, η σημασία του οποίου σε σχέση με όλα αυτά είναι λιγότερο προφανής».

Για το ίδιο θέμα, ο π. Σέργιος Μπουλγκάκοφ, στο δοκίμιο του *Ο Ιβάν Καραμάζοφ ως πολιτικό αρχέτυπο*[7] σχολιάζει:

«Η ασθένεια της συνείδησης, αυτή η εκπληκτική ασθένεια, καθορίζει τον συνολικό χαρακτήρα του πολιτι-

7. Π. Σεργκεϊ Μπουλγκακοφ, *Ο Καρλ Μαρξ και ο Ιβάν Καραμάζοφ*, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, Αθήνα 2015, σελ. 120-122.

σμού μας, και, νομίζω, όλης της φιλοσοφικής μας εξέλιξης. Αναφέρθηκα ήδη στην συγκριτική θεωρητική ακαρπία της ρωσικής φιλοσοφικής σκέψης· στο μεταξύ, εμείς, οι ρώσοι, είμαστε καταπονημένοι από την διαρκή και γεμάτη ένταση μεταφυσική και θρησκευτική δίψα· όπως σημειώνει ο Ιβάν, εμείς διαρκώς πηγαίνουμε προς αυτή ή την άλλη φόρμα των παγκοσμίων ζητημάτων, λόγω της αδυναμίας της δικής μας φιλοσοφικής σκέψης, ανεξάρτητα από το αν αυτό οφείλεται στην ίδια αυτή ασθένεια της συνείδησης. Σε κάθε θεωρία εμείς πριν απ᾽ όλα αναζητούμε απαντήσεις στα ερωτήματα της συνείδησης, αναζητάμε πρακτικές υποδείξεις. Προσεγγίζουμε, κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, την θεωρία του πρακτικού τέλους, από τον οποίο είναι αδύνατο να καταλήξουμε σε πολύτιμα θεωρητικά συμπεράσματα. Έτσι εξηγείται η έλλειψη ηρεμίας, το υπερβολικό πάθος, το οποίο άθελα του υπεισέρχεται στην θεωρία και την κάνει ασαφή. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο από όλα τα μεγάλα προβλήματα της φιλοσοφίας το αγαπημένο μας πρόβλημα είναι το ηθικό. Το ηθικό πρόβλημα, για παράδειγμα, αποτελεί το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του κόμητα Τολστόι, αυτής της τυπικής ρωσικής φιλοσοφίας. Σε αυτό έγκειται η ζωτικότητά της, σε αυτό και η απόλυτη μεταφυσική της αδυναμία. Ξεκινώντας από το ηθικό πρόβλημα, και συγκεκριμένα όταν περιορίζεται σ᾽ αυτό, είναι πολύ δύσκολο να οικοδομήσεις μια ολοκληρωμένη και άξια φιλοσοφική ή μεταφυσική κοσμοθεωρία».

Και καταλήγει στο δοκίμιό του με τα λόγια:

«Για ποιο λόγο όμως η ασθένεια της συνείδησης είναι σε τέτοιο βαθμό εθνικό μας χαρακτηριστικό; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ξεκάθαρη για τον καθένα μας. Επειδή μεταξύ του ιδανικού και της πραγματικότητας, μεταξύ των απαιτήσεων της συνείδησης και της λογικής και της ζωής σε εμάς βρίσκεται ένας τεράστιος γκρεμός, υπάρχει ένα τρομακτικό ρήγμα, και

εξαιτίας του ρήγματος αυτού ασθενούμε. Το ιδανικό, κατά την σημασία του, δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, την αρνείται· ο βαθμός όμως αυτής της αναντιστοιχίας μπορεί να διαφορετικός, και στην Ρωσία η αναντιστοιχία αυτή μετράται με την διαφορά μερικών αιώνων, γιατί, όταν η διανόηση ακολουθεί τα ιδανικά της από κοινού με την προοδευτική ευρωπαϊκή διανόηση, η πραγματικότητά μας σε άλλα πεδία είναι καθυστερημένη κατά μερικούς αιώνες από την Ευρώπη. Να γιατί πουθενά στην Ευρώπη η ζωή δεν προσβάλει τόσο βαριά σε κάθε σου βήμα, δεν βασανίζει, δεν ακρωτηριάζει, όπως στην Ρωσία. Και όλο αυτό το ηθικό πένθος που προκύπτει από αυτή την αναντιστοιχία στη συνείδηση της διανόησης εκφράζεται με το αίσθημα της ηθικής ευθύνης απέναντι στον λαό, την πλήρη και γόνιμη ένωση μαζί του, εμποδίζουν οι ανόητες και προς το παρόν ακίνητες δυνάμεις. Αυτή την θλίψη της καρδιάς του Ρώσου διανοουμένου με μεγαλοφυή απλότητα και συγκλονιστική δύναμη εξέφρασε ο Ντοστογιέφσκι με έναν και μόνο ήρωα του σ' αυτό το μυθιστόρημα. Με τον Μίτια Καραμάζοφ, ο οποίος εξαντλημένος από την ανάκριση του ανακριτή, αποκοιμιέται σ' ένα σεντούκι και βλέπει ένα όνειρο».

«Θαρρείς και είναι κάπου στην στέπα, εκεί, όπου υπηρέτησε πριν από πολύ καιρό τη θητεία του, πολύ παλιά, και πηγαίνει με μια άμαξα δύο αλόγων μαζί με τον μουζίκο μέσα στις λάσπες. Ο Μίτια κρυώνει, σα να ήταν Νοέμβρης, και το χιόνι έπεφτε με μεγάλες υγρές νιφάδες, μόλις όμως έπεφτε στην γη έλιωνε αμέσως. Ο μουζίκος επιδέξια οδηγεί την άμαξα, κρατάει γερά τα χαλινάρια, έχει μια μακριά ρούσα γενειάδα, και δεν είναι πολύ μεγάλος στην ηλικία, είναι περίπου 50 χρονών, και φοράει ένα γκρίζο πανωφόρι χωρίς γιακά. Και να εκεί κοντά φαίνεται ένα χωριουδάκι, φαίνονται οι ίζμπες μαύρες-κατάμαυρες, οι μισές απ' αυτές ήταν καμένες, κρέμονται οι καμένοι τους κορμοί. Μπαίνοντας μέσα είδαν γυναίκες, πολλές γυναίκες, ολόκληρη σειρά, όλες αδύνατες, ταλαιπωρημένες, τα πρόσωπα τους

είχαν ένα καφετί χρώμα. Να μια, εκεί την άκρη, αποστεωμένη εντελώς, ψηλή, περίπου σαράντα χρονών, ίσως, όμως να ήταν μόνο είκοσι, με πρόσωπο στενόμακρο, αδύνατο, και στα χέρια της κλαίει ένα παιδάκι, πάει να πει ότι το στήθος της στέγνωσε εντελώς και δεν είχε ούτε μια σταγόνα αίμα. Και κλαίει, κλαίει το παιδάκι, και απλώνει τα χεράκια του, γυμνά με σφιγμένες τις μικρές του γροθιές, μελανιασμένα από το κρύο.

— Γιατί κλαίνε; Γιατί κλαίνε; ρωτάει, περνώντας άφοβα δίπλα τους ο Μίτια.

— Το μρό, του απαντάει ο αμαξάς, το μρό κλαίει.

Και τον Μίτια τον συγκλονίζει το γεγονός ότι εκείνος απάντησε με την προφορά των μουζίκων, «μρο» και όχι μωρό. Και του αρέσει που ο μουζίκος είπει «μρο»: αυτό δείχνει μεγαλύτερη συμπόνια.

— Και γιατί κλαίει; ρωτάει, σαν ανόητος, ο Μίτια.

— Γιατί τα χεράκια του είναι γυμνά, γιατί δεν το τυλίγουν;

— Πάγωσε η καψερή και δεν μπορεί να ζεστάνει το μρο.

— Μα γιατί; Τι συμβαίνει; επιμένει ο ανόητος Μίτια.

— Είναι φτωχοί, κάπκε το βιός τους, ψωμί δεν έχουν, ψάχνουν να βρουν ένα ζεστό μέρος.

— Όχι, όχι, — κάνει σα να μην καταλαβαίνει τίποτα ο Μίτια, — πες μου: γιατί στέκονται οι μάνες, γιατί υπάρχουν φτωχοί άνθρωποι, γιατί υπάρχει το φτωχό αυτό μρο, γιατί υπάρχει η γυμνή στέπα, γιατί δεν αγκαλιάζονται, δεν φιλιούνται, γιατί δεν τραγουδούν χαρούμενα τραγούδια, γιατί μαύρισαν τόσο πολύ από την μαύρη συμφορά, γιατί δεν ταΐζουν το «μρο»;

Αυτό το όνειρο, καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα, έβλεπε η ρωσική διανόηση. Το βλέπει και τώρα, το 1901 σε πολλά κυβερνεία, σε απόσταση χιλιάδων βερστίων και ανάμεσα σε πολλά εκατομμύρια πληθυσμού πεινάει και κλαίει ένα μωρό. Εμείς όμως δεν ακούμε το κλάμα του, εμείς μάλιστα για τους δικούς μας λόγους δεν μπορούμε να το βοηθήσουμε. Ας βλέπουμε λοιπόν αυτό το όνειρο, ας υποφέρει η συνείδησή μας όσο δεν είμαστε σε θέση να διδάξουμε αυτό το «μωρό»,

δεν μπορούμε να το ταΐσουμε, μέχρι αυτό το «φτωχοί και μαύροι από την μαύρη συμφορά που τους βρήκε», «δεν αγκαλιαστούν, δεν φιληθούν και δεν τραγουδήσουν χαρούμενα τραγούδια»[8].

Και θα τελειώσω με τα λόγια του Αντρέι Μπέλι, αυτής της ιδιαίτερης φιγούρας των ρωσικών γραμμάτων, ο οποίος στο δοκίμιο του *Η τραγωδία της δημιουργίας*[9] συνοψίζει ως εξής την πνευματική ζωή και κατάσταση της Ρωσίας, στα πρόθυρα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου:

«Τρεις μεγάλοι Ρώσοι καλλιτέχνες διέλυσαν τη κλασσική φόρμα στη Ρωσία· και η ψυχή αυτής της φόρμας — ο άνθρωπος-μεγαλοφυΐα — με όλα τα ακατανόητα για εμάς χαρακτηριστικά του για πρώτη φορά αναδύθηκε. Ο άνθρωπος-μεγαλοφυΐα αποδείχτηκε πως ήταν είτε άρρωστος, είτε προφήτης της μέλλουσας ζωής, τόσο τεράστιας όμως όπως και η ψυχή της μεγαλοφυΐας· οι σκιές της δημιουργίας που έριξαν ο Ντοστογιέφσκι, ο Γκόγκολ, ο Τολστόι, αποδείχτηκε πως ήταν οι σκιές της μέλλουσας ζωής· έριξαν όμως τη σκιά της μέλλουσας ζωής πάνω μας μόνο και μόνο γιατί και οι τρεις είδαν τον απογευματινό ήλιο να κάθεται πάνω στη ρωσική γη· και οι τρεις είπαν: «Ο ήλιος κάθεται στη ρωσική γη». Κι αν εμείς δεν μπορέσαμε να στραφούμε προς το μέλλον που αυτοί διέβλεψαν, είναι γιατί δεν είδαμε το σκοτάδι των σκιών· αν βλέπουμε τις γιγάντιες σκιές, πάει να πει, δεν βλέπουμε τον Ήλιο τους. Και τότε: ακούγεται ρητορικά για εμάς η κραυγή του Γκόγκολ, που απευθύνεται στη Ρωσία: «Γιατί με κοιτάζεις;»[10] Μα οι Τσίτσικοφ, Χλεστακόφ και Νοζντρέφιεφ, δεν ήταν ρητορικές μορφές, αλλά γιγάντιες

8. *Όπ.*

9. Αντρεϊ Μπελι, *Η τραγωδία της δημιουργίας, ο συμβολισμός, το μέλλον της τέχνης*, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, Αθήνα 2015, σελ 64.

10. «Γιατί με κοιτάζεις;», *Νεκρές Ψυχές*, Μέρος Α΄, κεφάλαιο XI. Ρωσική έκδοση: Н. В. Гоголь. Собрание сочинений в девяти томах. Т. 5. Москва 1994, б «Русская книга».

σκιές, τις οποίες έριχνε ο Ήλιος του Γκόγκολ. Και στις αποκαλυπτικού τύπου βροντές του Ντοστογιέφσκι θα βλέπαμε μόνο το επιληπτικό μούγκρισμα: ο αποκαλυπτικός θα γινόταν επιληπτικός. Και η χαρούμενη για εμάς φυγή του Τολστόι αποδείχτηκε απλά μια νέα πόζα, αν όχι τρέλα· κι εμείς απομείναμε μελαγχολικοί, σαν τα αλά Ρούμπενς κορμιά του Τολστόι.

<...>

Αρνούμενοι την πολύτιμη προσδοκία του Γκόγκολ, του Τολστόι και του Ντοστογιέφσκι θα ήμασταν υποχρεωμένοι να απαρνηθούμε και τη Ρωσία. Στα συμπεράσματα τους όμως για τη Ρωσία, συμφώνησαν ότι στο Ρώσο μουζίκο ο Τολστόι είδε τη βάση της μελλοντικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας· και τον ανέπτυξε ο Ντοστογιέφσκι με τον ισχυρισμό: «Ναι, πιστεύουμε ότι το ρωσικό έθνος είναι ένα ασυνήθιστο φαινόμενο στην ιστορία ολάκερης της ανθρωπότητας». Στη Ρωσία κατέληξε και ο Γκόγκολ· και οι τρεις όμως κατέληξαν στην Πατρίδα όχι μέσω της παρατήρησης της ιστορίας μας, και μάλιστα δεν κατέληξαν μέσω της παρατήρησης της περιβάλλουσας πραγματικότητας της ρωσικής, την οποία χλεύασε ο Γκόγκολ και μας την πέταξε κατάμουτρα ο Ντοστογιέφσκι με τη μορφή ενός απέραντου φρενοκομείου. Δεν είναι τυχαίο που αποκάλεσε τον ρωσικό λαό «θεοφόρο», δηλαδή εκείνον που κουβαλάει το θεό.

Η ακτινοβόλος εμφάνιση της Θεότητας της Ρωσίας για αυτόν είναι στο μέλλον. Και να που εμείς, πιστεύοντας στο ρωσικό πολιτισμό, θα πρέπει αυστηρά, ξεκάθαρα να συνειδητοποιήσουμε ότι η πίστη μας μάς οδηγεί αναπόφευκτα μέσω των βασάνων του Γκόγκολ, το φρενοκομείο του Ντοστογιέφσκι, ότι στη ρωσική ιστορία δεν υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από τις μεγαλοφυείς εκλάμψεις του φωτός · στην απέραντη όμως ασχήμια της πραγματικότητας αυτές οι εκλάμψεις χάνονται.

Όχι, θα τολμήσουμε να μεταφέρουμε στο παρόν το μυστηριώδες, ίσως, πρωτόγνωρο στην ιστορία φως του μέλλοντος, που μόνο έχει προβλεφθεί και προφανώς

δεν έχει αναφερθεί ακόμη πουθενά, πολύ δε περισσότερο θα αναζητήσουμε αυτό το φως στο παρελθόν μας, γιατί εδώ μας συναντάει όχι η υπέρβαση της δυτικής φόρμας, αλλά απλά η ασυνείδητη άρνησή της.
Όπως η αποκάλυψη της ρωσικής δημιουργίας, που εντοπίζεται στη ρωσική ζωή, δεν ήταν απλές επιληπτικές κρίσεις, η πνευματικότητα απλά δυσωδία (δηλαδή δυσωδία του σκότους), το Άγιο Πνεύμα – αγιόπνευμα, τον «Μπομπόκ» που βασανίζει τη ψυχή.
Αν πιστεύουμε στην εκ της Αγίας Πρόνοιας αγιοσύνη της τρέλας του Γκόγκολ, του Τολστόι και του Ντοστογιέφσκι, θα πούμε στη μορφή της Ρωσίας που εμφανίζεται από τους αρρωστημένους, σαν τις ωδίνες του τοκετού, σπασμούς: «Έσω, έσω».
«Έσω» δεν σημαίνει «υπάρχω».
Τι είναι το υπάρχω;
Βαρβαρότητα, χάος, μουγκαμάρα, σκότος. Και σε αυτή την άλαλη, ασθενή, βάρβαρη, σκοτεινή Ρωσία, μαζί με όλη τη Δύση, μεγαλοφυή ή μη μεγαλοφυή, θα πούμε:

Εξαφανίσου στο χώρο, εξαφανίσου,
Ρωσία, Ρωσία μου[11,12].

11. Από το ποίημα του Αντρέι Μπέλι «Απόγνωση», από τον ποιητικό κύκλο «Ρωσία», 1908, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης (ανέκδοτο).
12. Αντρεϊ Μπελι, *Η τραγωδία της δημιουργίας, ο συμβολισμός, το μέλλον της τέχνης*, μτφρ. Δημητρης Β. Τριανταφυλλιδης, Αθήνα 2015, σελ. 65-66.

Димитрис Триандафиллидис

Эсхатологические и апокалиптические настроения в среде российской интеллигенции в преддверии Первой мировой войны

Автор исследует состав русской интеллигенции накануне Первой мировой войны и делает вывод, что революция 1905 года привела представителей русской интеллигенции к личностному кризису. Среди важнейших вопросов той эпохи он отмечает попытку сближения с народом, пересмотр отношения к родине и к патриотическим идеям, а также роль России и русской культуры в современном мире (известная давняя полемика славянофилов и западников). Комплекс воззрений эсхатологического, апокалиптического и хилиастического характера, сформировавшийся именно под влиянием противопоставления России и Запада, определял природу личностного кризиса представителей русской интеллигенции.

Δημήτρης Μπαλτάς

Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις ἔργων τῶν Ρώσων φιλοσόφων τῆς διασπορᾶς: Καταγραφή καὶ ἐπισημάνσεις

Ἐνῶ τά ἔργα τῶν Ρώσσων λογοτεχνῶν τοῦ 19ου αἰ. καί τοῦ 20οῦ αἰ. ἔχουν στήν πλεινότητά τους μεταφρασθεῖ στήν ἑλληνική καί μάλιστα οἱ μεταφράσεις αὐτές ἤδη ἔχουν τύχει συστηματικῆς καταγραφῆς[1], τά ἔργα τῶν Ρώσσων φιλοσόφων κυρίως τοῦ 19ου αἰ., ἀλλά καί τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς κατά τόν 20ό αἰ., παραμένουν ἐν πολλοῖς ἄγνωστα στό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό. Ἀντιθέτως, ἡ μεταφραστική ἐργασία πού ἀφορᾶ τά ἔργα τῶν Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς στίς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι ἐντυπωσιακή. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀφορᾶ ἀκριβῶς στήν καταγραφή τῶν μεταφρασθέντων στήν ἑλληνική ἔργων, βιβλίων καί ἄρθρων, τῶν Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς.

Οἱ Ρῶσσοι διανοούμενοι καί συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐξορίσθηκαν τό 1922 ὑπό τοῦ σοβιετικοῦ καθεστῶτος, κινήθηκαν πρός τίς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, τήν Τσεχία, τήν Γερμανία, τήν Γαλλία καί τήν Ἀγγλία καί ἀργότερα πρός τήν Ἀμερική. Αὐτό ὀφείλεται σέ λόγους προσωπικούς, πρακτικούς ἀλλά καί κοινωνικούς. Προτίμησαν, δηλαδή, χῶρες μέ τίς ὁποῖες ὑπῆρχε κατά παράδοση ἐπικοινωνία, τῶν ὁποίων τήν γλῶσσα ἐγνώριζαν, ἀλλά καί χῶρες ὅπου γενικῶς ὑπῆρχε μία φιλελεύθερη καί δημοκρατική ἀτμόσφαιρα, ὥστε νά μποροῦν νά διατυπώνουν τίς ἀπόψεις τους. Ὀρθῶς παρέχεται ἡ διευκρίνηση ὅτι «ἡ διάθεση τῶν Ρώσσων (ἐνν. τῆς Διασπορᾶς) πρός τήν Δύση ἦταν διαφορετική ἀπό αὐτή

1. Βλ. σχετικῶς, (ἐπιμ.) Σ. Ἰλινσκαγια, *Ἡ ρωσική λογοτεχνία στήν Ἑλλάδα. Βιβλιογραφική δοκιμή*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2006.

τῶν Ρώσσων πού ἐπισκέπτονταν τήν Εὐρώπη πρίν ἀπό τήν Ἐπανάσταση. Τοῦτοι οἱ τελευταῖοι θαύμαζαν τή Δύση καί ἔβρισκαν ὅτι ἐκεῖ πραγματοποιοῦνται τά κοινωνικά καί πολιτικά ἰδεώδη τους. Αὐτή τή φορά ὅμως δέν εἶχαν πιά τίς ἴδιες αὐταπάτες — δέν εἶχαν καμμιά πρόθεση νά μείνουν στό ἐξωτερικό. Ἀναγκάστηκαν νά ἐγκαταλείψουν τή χώρα τους καί ἔμειναν πεισματικά προσκολλημένοι στούς παραδοσιακούς τρόπους τῆς ἐθνικῆς ζωῆς»[2]. Σέ κάθε περίπτωση, οἱ Ρῶσσοι φιλόσοφοι τῆς Διασπορᾶς δέν ἦλθαν στήν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 καί τοῦ 1930, ἡ ὁποία χαρακτηριζόταν ἀπό τήν γνωστή πολιτική ἀστάθεια καί τά πολλαπλά οἰκονομικά προβλήματα.

Στό σημεῖο αὐτό εἶναι σκόπιμο νά γίνει ἀναφορά στήν περίπτωση τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Θεολογικοῦ Συνεδρίου στήν Ἀθήνα (29.11 – 6-12.1936). Στό Συνέδριο αὐτό συμμετεῖχαν μέ ἀνακοινώσεις καί παρεμβάσεις τους ἐπιφανεῖς διανοούμενοι τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς, ὅπως ὁ Σέργιος Μπουλγκάκωφ (1871-1944), ὁ Βασίλειος Ζενκόφσκυ (1881-1962) καί ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ (1893-1979)[3].

Παρά τήν παρουσία ὁρισμένων ἐκ τῶν Ρώσσων διανοουμένωνέν διανοουμένων στήν Ἑλλάδα στό Συνέδριο τοῦ 1936, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἕνα μέρος τοῦ πλούτου τῶν βιβλίων καί τῶν ἄθρων τῶν ἀναφερθέντων συγγραφέων, ὅπως καί ἄλλων, τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς[4] δέν θά ἀποκαλυφθεῖ στό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό πρίν ἀπό τό 1950. Ἄς δοῦμε τά πράγματα ἀναλυτικότερα.

---

2. Ν. Ζερνωφ, *Οἱ Ρῶσοι καί ἡ Ἐκκλησία τους*, μτφρ. Γ. Στεφοπουλου, Ἀθῆναι 1972, σελ. 188.

3. Τά *Πρακτικά* τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐκδόθηκαν τρία χρόνια ἀργότερα. Βλ. Η. Alivisatos (ed.), *Procés verbaux du Premier Congrès de Théologie Orthodoxe*, Pyrsos, Athènes 1939. Πιό συγκεκριμένα: S. Boulgakoff, «Thesen uber Die Kirche», σελ. 127-134· G. Florovsky, «Patristics and Modern Theology», σελ. 238-242 [έλλην. μτφρ.: *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τόμ. 73, (1990), σελ. 803-809] καί B. Zenkovsky, «Eglise et culture», σελ. 361-370.

4. Γιά τήν φιλοσοφική παραγωγή τῶν Ρώσσων τῆς Διασπορᾶς, βλ. καί Δ. Μπαλτας, *Θέματα ρωσσικῆς φιλοσοφίας*, ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2004, σελ. 119-126.

Α΄

Ὁ πρῶτος τῶν Ρώσσων τῆς Διασπορᾶς πού μεταφράσθηκε στήν ἑλληνική εἶναι ὁ Ντμίτρι Μερεζκόφσκυ (1865-1941). Συγκεκριμένα, μεταφράζεται, κατά τό 1915[5], τό ἔργο του *Ὁ θάνατος τῶν θεῶν ἤ Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου*, τό ὁποῖο ἔχει ἐπανεκδοθεῖ στήν δεκαετία τοῦ 1990[6].

Πολύ ἀργότερα, τό 1955[7], μεταφράζεται τό ἔργο τοῦ Μερεζκόφσκυ *Leonardo Da Vinci*, τό ὁποῖο μάλιστα ἔχει προσφάτως ἐπανεκδοθεῖ. Νά σημειωθεῖ ὅτι τά ἀναφερθέντα ἔργα, μαζί μέ το ἔργο *Ὁ Μέγας Πέτρος και ὁ Ἀλέξιος* πού δεν ἔχει ἀκόμη μεταφρασθεῖ, ἀνήκουν στήν τριλογία *Ὁ Χριστός καί ὁ Ἀντίχριστος* (1895-1904).

Ἀργότερα, θά δημοσιευθοῦν καί ἄλλα τρία ἔργα τοῦ Μερεζκόφσκυ, ἕνα γιά τό προφητικό στοιχεῖο στόν Ντοστογιέφσκι[8], ἕνα γιά τόν Ἰησοῦ[9] καί τέλος, τό βιβλίο *Ἡ γένεση τῶν θεῶν. Ὁ Τουταγχαμών στήν Κρήτη*[10].

Ὁ δεύτερος καί πλέον μεταφρασμένος στήν ἑλληνική ἀπό τούς φιλοσόφους τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς εἶναι ὁ Νικόλαος Μπερντιάγιεφ (1874-1948).

Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ ᾽50 μεταφράζονται ὑπό τοῦ τότε μητροπολίτη Σάμου Εἰρηναίου τά ἔργα τοῦ Μπερντιάγιεφ *Περί τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Δοκίμιον παραδόξου ηθικής*[11] καί τό *Πνεῦμα καί ἐλευθερία*[12], τά ὁποῖα μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στήν λεγόμενη «θρησκευτική φιλο-

---

5. Μτφρ. Βλαδιμηρου Κωνσταντινιδου, ἔκδ. Ἀτλαντίδος, New York. Ὡστόσο, γιά νά διαπιστωθεῖ ἄν πρόκειται γιά τήν πρώτη ἑλληνική μετάφραση τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, θά πρέπει να προχωρήσει κανείς σέ περαιτέρω συγκριτική ἔρευνα, ἀφοῦ στήν Κεντρική Βιβλιοθήκη τοῦ Δήμου Θεσαλονίκης ἔχει καταλογογραφηθεῖ τό συγκεκριμένο ἔργο με τίτλο *Ὁ θάνατος τῶν Θεῶν: Αἱ τύχαι Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου* (Ἀκρόπολις 1901).

6. Ἀνατ. ἐκδόσεις Ἑκάτη, 1995.

7. Μτφρ. Α.-Δ. Καμπαλουρη, Ἀθήνα 1955.

8. *Ντοστογιέβσκη. Ὁ προφήτης τῆς ρωσσικῆς ἐπανάστασης*, μτφρ. Σ. Πρωτοπαπα, ἐκδόσεις Γκοβόστη, Ἀθήνα, ἄ.ἔ.

9. *Ὁ ἄγνωστος Ἰησοῦς*, μτφρ. Ἐλ. Μαϊνας, ἐκδόσεις Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2000.

10. Μτφρ. Φ. Κονδυλης, Ἑκάτη, Ἀθήνα 1998.

11. Ἀθῆναι, 1950.

12. Ἀθῆναι, 1952.

σοφία»[13]. Παρενθετικά θα σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μπερντιάγιεφ, σέ ἐπιστολή του πρός τόν μεταφραστή, παραιτεῖται τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐκδόσεων, ἀναγνωρίζοντας τίς δύσκολες ἐκδοτικές συνθῆκες στήν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950.

Πιθανώτατα, κατά τήν ἴδια δεκαετία ἤ τήν ἑπόμενη, μεταφράζονται σ' ἕνα αὐτοτελές τομίδιο, μᾶλλον δυσεύρετο σήμερα, τά πρῶτα πέντε κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ ἔργου «Πνεῦμα τοῦ Ντοστογιέφσκι»[14]. Πλῆρες τό ἔργο τοῦ Μπερντιάγιεφ θά παρουσιασθεῖ μεταφρασμένο μερικά χρόνια ἀργότερα[15]. Παρενθετικά θά σημειώσω ὅτι δέν εἶναι σύνηθες νά ὑπάρχουν στήν ἑλληνική δύο μεταφράσεις τοῦ ἴδιου ἔργου κάποιου διανοουμένου τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς. Ἀντιθέτως, πολλά ἔργα τῆς ρωσσικῆς λογοτεχνίας τοῦ 19ου αἰ. ἔχουν παρουσιασθεῖ σέ πολλές μεταφράσεις στήν ἑλληνική σέ ὅλη τήν διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰ. καί σέ πολλές περιπτώσεις μέ ἐλάχιστες διαφορές.

Ἀργότερα, πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, θά παρουσιασθοῦν μεταφρασμένα τά ἔργα τοῦ Μπερντιάγιεφ *Ἀλήθεια καί ἀποκάλυψη*[16] καί *Πνεῦμα καί πραγματικότητα*[17].

Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 θά δοῦν τό φῶς τῆς δημοσιότητος ἄλλα δύο ἔργα τοῦ Μπερντιάγιεφ. Συγκεκριμένα, τό 1971 ἐκδίδεται *Τό Βασίλειο τοῦ Πνεύματος καί τοῦ Βασίλειο τοῦ Καίσαρος*. Ἔκοτε θά δημοσιευθοῦν μεταφράσεις πολλῶν ἔργων[18] τοῦ Ρώσσου φιλοσόφου[19]. Εἶναι βέβαιο

---

13. Βλ. γενικῶς Δ. Μπαλτας, *Σταθμοί τῆς ρωσσικῆς φιλοσοφίας*, Ἐναλλακτικές ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2008, σελ. 115-121.

14. Μτφρ. Χ. Μαρκετης, ἐκδόσεις Ὁ Κεραμεύς, Ἀθῆναι, ἄ.ἔ.

15. Μτφρ. Ν. Ματσουκα, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1972.

16. Εἰσαγ. – μτφρ. – σχόλ. Χρ. Μαλεβιτση, Δωδώνη, Ἀθήνα 1967.

17. Μτφρ. Ἀντιγ. Χατζηθεοδωρου, Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1968.

18. *Ὁ χριστιανισμός καί τό πρόβλημα τοῦ κομμουνισμοῦ*, μτφρ. Ἰ.Ἰ., Σιδέρης, Ἀθήνα 1977· *Τό πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στόν σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ε.Β. Γιουλτση, Θεσσαλονίκη, 1980· *Θεῖον καί ἀνθρώπινον*, μτφρ. Π. Αντωνιαδη, Θεσσαλονίκη 1982· *Πέντε στοχασμοί περί ὑπάρξεως*, μτφρ. Β. Τριανταφυλλου – Σ. Γουνελας, Ἀθήνα 1983· *Γιά τήν κοινωνική ἀνισότητα*, μτφρ. Ε. Νιανιος, Θεσσαλονίκη, 1984· *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, μτφρ. Χρ. Μαλεβιτση, ἐκδόσεις Imago, Ἀθήνα 1984· *Χριστιανισμός καί κοινωνική πραγματικότητα*, μτφρ. Β. Γιουλτση, Θεσσαλονίκη 1986· *Νέος Μεσαίωνας*, μτφρ. Π. Ἀντωνιαδη, Θεσσαλονίκη 1987· *Ἡ μοῖρα τῆς κουλτούρας*, μτφρ. Κ. Τσιροπουλου, Εὐθύνη, Ἀθήνα, ἄ.ἔ.

19. Μτφρ. Β. Γιουλτση, Θεσσαλονίκη 1971.

ὅτι ὁ Μπερντιάγιεφ ἐνθουσίασε τό ἑλληνικό ἀναγνωστικό τόσο γιά τό ὕφος ὅσο καί γιά τό περιεχόμενο τοῦ λόγου του, ὅπως εἶχε κατακτήσει νωρίτερα καί τήν δυτική Εὐρώπη. Πάντως, γιά τήν ἀκρίβεια, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν Ἑλλάδα ἔγινε γνωστός ὁ Μπερντιάγιεφ τῆς ἐξορίας καί ὄχι τῆς Ρωσσίας, ἀφοῦ μέχρι σήμερα, ἐξ ὅσων γνωρίζω, δέν ἔχει μεταφρασθεῖ κανένα ἔργο τοῦ Μπερντιάγιεφ ἐκδοθέν πρίν ἀπό τό 1923. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό δοκίμιο μέ τίτλο «Οι δαίμονες τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης»[20] τό ὁποῖο ἐγράφη κατά την ἐποχή τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1917.

Ἡ τρίτη ἀξιοσημείωτη περίπτωση Ρώσσου φιλοσόφου καί θεολόγου πού ἔτυχε μεγάλης μεταφραστικῆς ἀποδοχῆς στήν Ἑλλάδα εἶναι ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ.

Ἄν καί ὁ Φλωρόφσκυ ἦταν γνωστός στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν συμμετοχή του στό Α΄ Συνέδριο γιά τήν Ὀρθόδοξη Θεολογία (1936)[21], τό πρῶτο δικό του κείμενο μεταφρασμένο στήν ἑλληνική θά περιληφθεῖ στόν τόμο *Θεολογία, ἀλήθεια καί ζωή*[22] μέ τίτλο «Ἡ πορεία τῆς ρωσσικῆς θεολογίας». Ἔτσι δέν εἶναι ἀκριβές ὅτι τό πρῶτο κείμενο τοῦ Φλωρόφσκυ στήν ἑλληνική ἦταν τό δοκίμιο «Το σῶμα τοῦ Ζῶντος Χριστοῦ» (1972)[23], ὅπως ἀναφέρεται στόν πρόλογο τῆς νεοελληνικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου πού ἐκπόνησε ὁ ἴδιος μεταφραστής κατά τό 1999[24]. Ἔκτοτε καί ἐπί ἀρκετά χρόνια θά συντελεσθεῖ μία ἐντυπωσιακή μεταφραστική παραγωγή στήν Ἑλλάδα τῶν ἔργων τοῦ Φλωρόφσκυ μέ πολλές ἐπανεκδόσεις[25].

---

20. Μτφρ. Δημ. Τριανταφυλλιδη, Αρμός, Ἀθήνα 1999.

21. Βλ. σχετικῶς, Α. Blane, *π. Γεώργιος Φλωρόφσκι*. Ἡ ζωή καί τό ἔργο ἑνός μεγάλου θεολόγου, μτφρ. Ελενη Ταμαρεση-Παπαθανασιου, Ἐν πλῷ, Ἀθήνα 2010, σελ. 120-121.

22. Ἔκδοση Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ἡ Ζωή», Ἀθήνα, σελ. 15-59. Στόν ίδιο τόμο περιλαμβάνονται τό κείμενο τοῦ Βλαδ. Λοσσκυ μέ τίτλο «Πίστις καί Θεολογία» (σελ. 63-88) καί τοῦ Ἀλεξ. Σμεμαν ἐπιγραφόμενο «Θεολογία καί Εὐχαριστία» (σελ. 91-127).

23. *Τό σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*, μτφρ. Ἰω. Κ. Παπαδοπουλου, Πατριαρχικόν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1972.

24. Μτφρ. Ἰ.Κ. Παπαδοπουλος, Ἐκδόσεις Ἁρμός, Ἀθήνα 1999, σελ. 7.

25. *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθῆναι 1973· *Ἀνατομία προβλημάτων Πίστεως*, μτφρ. Μ. Καλαμαρα, Ρηγοπουλος, Θεσσαλονίκη 1977· *Θέματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1979· *Οἱ Βυζαντινοί Ἀσκητικοί καί Πνευματικοί Πατέρες*, μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2006· *Οἱ Βυζαντινοί Πατέρες τοῦ 4ου*

Ἐπίσης ὁ Φλωρόφσκυ εἶχε συμμετάσχει μέ τό κείμενο ἐπιγραφόμενο «Cur deus homo? The motive for the Incarnation» στόν τόμο *Εὐχαριστήριον. Τιμητικός Τόμος Αμίλκα Αλιβιζάτου*[26]. Τό κείμενο αὐτό μεταφράστηκε πολύ ἀργότερα στήν ἑλληνική[27].

Πάντως, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό κλασσικό ἔργο τοῦ Φλωρόφσκυ *Οἱ δρόμοι τῆς ρωσσικῆς θεολογίας* (1937, ρωσ.) παραμένει κατά τό ἥμισυ μεταφρασμένο στήν ἑλληνική[28]. Ἐπίσης δέν ἔχουν ἀκόμη μεταφρασθεῖ στήν ἑλληνική τά φιλοσοφικά δοκίμια τοῦ Φλωρόφσκυ[29], τά ὁποῖα δείχνουν τήν μεγάλη φιλοσοφική του παιδεία.

Μία ἄλλη περίπτωση Ρώσσου φιλοσόφου τῆς Διασπορᾶς τοῦ ὁποίου ἀρκετά κείμενα, ἄν καί ἴσως ὄχι τά σπουδαιότερα, ἔχουν μεταφρασθεῖ στήν ἑλληνική, παλαιότερα ἀλλά καί κυρίως τά τελευταῖα χρόνια, εἶναι ὁ Λέων Σεστώφ (1866-1938). Συγκεκριμένα, ἔχουν μεταφρασθεῖ τά ἔργα του *Ἡ Νύχτα τῆς Γεσθημανῆς*[30], *Ἀθῆναι καί Ἱερουσαλήμ*[31], *Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ ἐλεύθερη ἔρευνα*[32], *Στούς ἀντίποδες τοῦ ὀρθολογισμοῦ*[33], ἐνῶ προσφάτως ἔχουν παρουσιασθεῖ δύο τόμοι μέ ἄρθρα τοῦ Σεστώφ πού ἀφοροῦν τον Τολστόϊ και τόν Ντοστογιέφσκι[34].

Δέν μπορεῖ νά παραλειφθεῖ ἀπό τήν παροῦσα καταγραφή ἡ περίπτωση τοῦ Βλαδίμηρου Λόσσκυ (1903-1958), ὁ ὁποῖος ἀρχικῶς εἰδικεύτηκε στήν Ἱστορία τῆς Μεσαιωνικῆς

αἰ., μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2009· *Οἱ Βυζαντινοί Πατέρες τοῦ 5ου αἰ.*, μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2009· *Οἱ Βυζαντινοί Πατέρες τοῦ 6ου, 7ου καί 8ου αἰ.*, μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2007· *Δημιουργία καί ἀπολύτρωση*, μτφρ. Π. Παλλη, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2008· *Χριστιανισμός καί πολιτισμός*, μτφρ. Ν. Πουρναρας, Θεσσαλονίκη 2008.

26. Ἀθῆναι 1958, σελ. 532-536.

27. *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθῆναι 1973, σελ. 33-42.

28. *Σταθμοί τῆς ρωσικῆς θεολογίας*, μέρος πρῶτο, μτφρ. Ε.Β. Γιουλτση, Θεσσαλονίκη 1986.

29. Περί αὐτῶν, βλ. Α. Blane, *π. Γεώργιος Φλωρόφσκι*, σελ. 65, 68.

30. Μτφρ. Ἄρη Δικταιου, Δωδώνη, Ἀθήνα 1970.

31. Μτφρ. Ἀχ. Βαγενα, ἐκδόσεις Ἀναγνωστίδη, ἄ.ἔ.

32. Μτφρ. Σ. Νικολοπουλου, Εὐθύνη, Ἀθήνα 1997.

33. Μτφρ. Μ. Παπαδοπουλου, ἐκδόσεις Printa, Ἀθήνα 2005.

34. *Λ. Τολστόϊ: Αὐτός πού γκρεμίζει καί χτίζει κόσμους*, μτφρ. Ν. Παπασπυρου, Ροές, Ἀθήνα 2010· *Φ. Ντοστογιέφσκι: Ἀγώνας ἐνάντια στίς αὐταπόδεικτες ἀλήθειες*, μτφρ. Ν. Παπασπυρου, Ροές, Ἀθήνα 2013.

Φιλοσοφίας, ἀλλά ἀργότερα ἀσχολήθηκε μέ τήν Πατερική Θεολογία. Ἀπό τά θεμελιώδη ἔργα του θά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ «Μυστική Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», πού πρωτοεκδόθηκε στήν γαλλική τό 1944, ἀλλά στήν ἑλληνική μεταφράστηκε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα[35]. Στήν ἑλληνική μεταφράστηκαν ἐπίσης τά ἔργα τοῦ Βλαδίμηρου Λόσσκυ *Ἡ θέα τοῦ θεοῦ*[36] καί *Κατ᾽ εἰκόνα καί καθ᾽ ὁμοίωσιν Θεοῦ*[37].

Ἀπό τήν καταγραφή τῶν μεταφρασμένων στήν ἑλληνική ἔργων τῶν Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς φαίνεται ὅτι ἔγιναν ὁρισμένες ἀξιόλογες μεταφραστικές προσπάθειες, ἀλλά πολύ περιορισμένες τόσο ἀπό τήν ἄποψη τῶν συγγραφέων, ὅσο καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς θεματολογίας.

Ἔχει ἐνδιαφέρον νά προστεθεῖ ὅτι γιά τίς μεταφράσεις ὅλων σχεδόν τῶν μεταφρασμένων στήν ἑλληνική ἔργων τῶν φιλοσόφων τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς στά ὁποῖα ἀναφέρθηκα, οἱ μεταφραστές εἶχαν ὑπ᾽ ὄψιν τους τίς ἀντίστοιχες γαλλικές καί ἀγγλικές μεταφράσεις καί ὄχι τό ρωσσικό πρωτότυπο κείμενο. Ἀντιθέτως, γιά τίς μεταφράσεις τῶν μεγάλων Ρώσσων λογοτεχνῶν τοῦ 19ου αἰ. (τοῦ Ντοστογιέφσκι, τοῦ Τολστόι, τοῦ Τουργκένιεφ κ.ἄ.) οἱ ὁποῖες δημοσιεύθηκαν κατά τήν ἀντίστοιχη περίοδο τοῦ 20οῦ αἰ., οἱ Ἕλληνες μεταφραστές[38] εἶχαν ὑπ᾽ ὄψιν τους ὡς τό πλεῖστον τό ρωσσικό πρωτότυπο.

Β΄

Ἐκτός ἀπό τίς ἀναφερθεῖσες μεταφραστικές προσπάθειες συγκεκριμένων βιβλίων, θά πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι κυρίως ἀπό τό 1960 καί μέχρι σήμερα ἔχουν μεταφρασθεῖ ἀποσπασματικά κείμενα ἀπό συγκεκριμένα ἔργα ἤ καί πλήρη ἄρθρα Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς πού ἔχουν κα-

35. Μτφρ. Στ. Πλευρακη, Θεσσαλονίκη 1964.

36. Μτφρ. Μελετιου Καλαμαρα, ἐκδόσεις Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973.

37. Μτφρ. Μ.Γ. Μιχαηλιδη, ἐκδόσεις Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974.

38. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τήν Ἀθηνά Σαραντίδη, τόν Ἄρη Ἀλεξάνδρου, τήν Κοραλία Μακρή, τόν Ἀντρέα Σαραντόπουλο, τήν Ζωή Νάσιουτζικ καί τόν Μῆτσο Ἀλεξανδρόπουλο.

τά καιρούς περιληφθεῖ σέ συλλογικούς τόμους καί περιοδικά, τά σημαντικότερα ἀπό τά ὁποῖα θά παρουσιάσω εὐθύς ἀμέσως μέ κριτήρια χρονολογικά.

Στό δυσεύρετο πιά τομίδιο με τίτλο *Τρία δοκίμια περί Ὀρθοδοξίας* δημοσιεύθηκε τό κείμενο του Λέοντος Ζάντερ (1893-1964) ἐπιγραφόμενο «Διδασκαλία καί εὐσέβεια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»[39]. Λίγο ἀργότερα, στήν «Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία»[40] θά περιληφθεῖ τό ἄρθρο τοῦ Ζάντερ γιά τόν Ἱστορικό τῆς Ρωσσικῆς Φιλοσοφίας Βασίλειο Ζενκόφσκυ.

Στήν δεκαετία τοῦ 1960, στό περιοδικό *Σύνορο* παρουσιάστηκε σέ μετάφραση τό κείμενο τοῦ Σεργίου Μπουλγκάκωφ μέ τίτλο «Ὀρθοδοξία καί οἰκονομική ζωή»[41], τό ὁποῖο, γιά τήν ἀκρίβεια, ἀποτελεῖ ἕνα κεφάλαιο τοῦ ἔργου του *Ἡ Ὀρθοδοξία* τό ὁποῖο είχε πρωτοεκδοθεῖ στήν γαλλική κατά το 1932.

Στό *Χριστιανικό Συμπόσιο* τοῦ 1967 καί τοῦ 1969 περιελήφθησαν μεταφρασμένα ἀρκετά κείμενα τῶν Ρώσσων της Διασπορᾶς. Συγκεκριμένα, τά κείμενα τοῦ Ν. Μπερντιάγιεφ «Ἡ ὡραιότητα»[42] καί «Τό κοινωνιολογικό καί μεταφυσικό πρόβλημα τῆς τεχνικῆς»[43], τοῦ Λέοντος Σεστώβ «Σωκράτης καί Ἅγιος Αὐγουστίνος»[44], τοῦ Βλαδίμηρου Λόσσκυ «Ἡ θεολογική ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου»[45], ἀλλά καί τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ μέ τίτλο «Τό κοινωνικόν πρόβλημα εἰς τήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν»[46].

Ἀργότερα, στήν δεκαετία τοῦ 1980, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπετείου τῶν ἑκατό ἐτῶν ἀπό τόν θάνατο τοῦ Φ. Ντοστογιέφσκι παρουσιάστηκαν μεταφρασμένα δύο σχετικά κείμενα τοῦ Ζάντερ, τό πρῶτο ἐπιγραφόμενο «Τό πρόβλημα τοῦ καλοῦ

39. Ἀθῆναι 1962, σελ. 9-33.
40. Τόμ. 5ος, Ἀθῆναι 1964, στ. 1211-1214.
41. *Σύνορο*, τόμ. 31, μτφρ. Ντ. Κ. – Δ.Κ., σελ. 154-161.
42. *Χριστιανικό Συμπόσιο* [Α΄], ἐπιμ. Κ. Τσιροπουλου, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1967, σελ. 92-97.
43. *Χριστιανικό Συμπόσιο*, ἐπιμ. Κ. Τσιροπουλου, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα, 1969, μτφρ. Ἀντιγ. Χατζηθεοδωρου, σελ. 28-37.
44. *Χριστιανικό Συμπόσιο*, ἐπιμ. Κ. Τσιροπουλου, τόμ. Γ΄, σελ. 175-181.
45. *Χριστιανικό Συμπόσιο*, ἐπιμ. Κ. Τσιροπουλου, τόμ. Γ΄, σελ. 99-104.
46. *Χριστιανικό Συμπόσιο* [Α΄], ἐπιμ. Κ. Τσιροπουλου, ἀπόδ. Ἰω. Δ. Ζηζιουλα, σελ. 243-245.

στόν Ντοστογιέφσκι»[47] καί τό δεύτερο «Ἡ νύμφη καί ὁ νυμφίος στόν Ντοστογιέφσκι»[48].

Στό περιοδικό *Ἐποπτεία* παρουσιάστηκε μεταφρασμένο τό ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ Φλωρόφσκυ μέ τίτλο «Οἱ μεταφυσικές προϋποθέσεις τοῦ οὐτοπισμοῦ»[49], το ὁποῖο ἀνάγεται στην ἀρχή τῆς ἀκαδημαϊκῆς του ζωῆς. Στή δεκατία τοῦ '90 μεταφράζεται τό μοναδικό, ἐξ ὅσων γνωρίζω μέχρι σήμερα κείμενο τοῦ Νικολάου Ἀφανάσιεφ (1893-1966) *Ἡ ἐξουσία τῆς ἀγάπης. Σχετικά μέ τό πρόβλημα τοῦ δικαίου καί τῆς χάριτος*[50].

Ὁ ἀναφερθείς Ἱστορικός τῆς Ρωσσικῆς Φιλοσοφίας Βασίλειος Ζενκόφσκυ εἶχε ἐπίσης συμμετάσχει μέ τό κείμενο ἐπιγραφόμενο «Une philosophie Chretienne est-elle Possible;» στόν τόμο *Εὐχαριστήριον. Τιμητικός Τόμος Αμίλκα Αλιβιζάτου*[51]. Τό κείμενο αὐτό μεταφράστηκε πολλές δεακετίες ἀργότερα στήν ἑλληνική[52]. Ὅσον ἀφορᾶ τόν Σέργιο Μπουλγκάκωφ ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης συμμετάσχει στό Α΄ Συνέδριο γιά τήν Ὀρθόδοξη Θεολογία τό 1936 στήν Ἀθήνα, καί τοῦ ὁποίου ὅλα σχεδόν τά ἔργα ἔχουν μεταφρασθεῖ σέ εὐρωπαϊκές γλῶσσες, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι κανένα βιβλίο του δέν ἔχει μεταφρασθεῖ μέχρι σήμερα στήν ἑλληνική, ἐκτός ἀπό ὁρισμένα σύντομα ἀλλά πάντως ἐνδιαφέροντα δοκίμιά του[53].

Παρόμοια με τήν περίπτωση τοῦ Μπουλγκάκωφ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ οἰκονομολόγου Πιότρ Στροῦβε (1870-1944) τοῦ ὁποίου κανένα ἔργο δέν ἔχει μεταφρασθεῖ στήν ἑλληνική ἐκτός ἀπό ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ «Προλόγου» πού εἶχε προτάξει στό ἔργο τοῦ Μπερντιάγιεφ *Ὑποκειμενισμός καί ἀτομικισμός στην κοινωνική φιλοσοφία*[54].

---

47. *Ντοστογιέφσκι. Ἑκατό χρόνια ἀπό τόν θάνατό του*, μτφρ. Ἐλ. Μαϊνας, [Ἀθήνα], 1981, σελ. 48-52.

48. *Σπουδή στόν Ντοστογιέφσκι* [Ἀθήνα], ἄ.ἔ., σελ. 67-74.

49. *Ἐποπτεία*, τόμ. 86, 1984, σελ. 42-53.

50. Μτφρ. Χρ. Παπαθανασίου, ἐκδόσεις Τῆνος, Ἀθῆναι 1992.

51. Ἀθῆναι 1958, σελ. 532-536.

52. Δ. Μπαλτας, *Ρῶσσοι φιλόσοφοι, 19ος-20ός αἰ.*, Ἀθήνα 2002, σελ. 155-166.

53. Βλ. «Ὁ Τολστόϊ καί ἡ Ἐκκλησία» στό: Δ. Μπαλτας, *Ρῶσσοι φιλόσοφοι*, σελ. 54-67. Ὁ Karx Marx ὡς θρησκευτικός τύπος, εἰσαγ. – μτφρ. – σχόλ. Δ. Μπαλτας, ἐκδόσεις Ἄθως, Ἀθήνα 2004.

54. Το ἀπόσπασμα ἔχει περιληφθεῖ στό: Δ. Μπαλτας, *Ρῶσσοι φιλόσοφοι*, σελ. 47-51.

Κατά τά τελευταῖα χρόνια μεταφράστηκαν στήν ἑλληνική τό τελευταῖο κεφάλαιο[55] τῆς *Ἱστορίας τῆς ρωσσικῆς φιλοσοφίας* τοῦ Νικολάου Λόσσκυ (1870-1965) καί τά ἄρθρα δύο ἄλλων, ἐν πολλοῖς ἀγνώστων, ἀλλά σημαντικῶν ἐκπροσώπων τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς, τοῦ Σεμιόν Φράνκ (1877-1950), ἐπιγραφόμενο «Φιλοσοφία καί θρησκεία» καί τοῦ Ἰβάν Ἴλιν (1883-1954) μέ τίτλο «Φιλοσοφία καί ζωή»[56], τά ὁποῖα, καί τά δύο, εἶχαν περιληφθεῖ, κατά τό 1923, στόν τόμο *Προβλήματα πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καί θρησκευτικῆς φιλοσοφίας*[57].

Ἐσχάτως μεταφράστηκε στήν ἑλληνική[58] ἡ ἐνδιαφέρουσα Ὁμιλία τοῦ Φλωρόφσκυ τήν ὁποία ἐκφώνησε στίς 4. 11. 1948, στά ἐγκαίνια τοῦ Θεολογικοῦ Σεμιναρίου τοῦ Ἁγ. Βλαδιμήρου ατήν Νέα Ὑόρκη.

Ἀπό τήν καταγραφή τῶν μεταφρασμένων ἄρθρων τῶν Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς, εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιά κείμενα πού ἔχουν ὄχι μόνον θεολογικό ἀλλά καί κοινωνιολογικό καί εὐρύτερα φιλοσοφικό ἐνδιαφέρον. Ὁπωσδήποτε στήν περίπτωση τῶν ἀποσπασματικά μεταφρασμένων κειμένων στήν ἑλληνική βασικό πρόβλημα παραμένει μέχρι σήμερα ἡ πηγή τῆς προελεύσεώς τους, ὅταν αὐτή δέν παρατίθεται στην δημοσίευση.

Συμπέρασμα

Ἀπό τήν προηγηθεῖσα παρουσίαση μπορεῖ νά διαπιστώσει κανείς ὅτι παρά τήν μεταφραστική ἐργασία πού ἔχει συντελεσθεῖ στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1950 μέχρι σήμερα, εἶναι γεγονός ὅτι τά περισσότερα, καί μάλιστα τά πιό σημαντικά, ἔργα τῶν Ρώσσων φιλοσόφων τῆς Διασπορᾶς παραμένουν ἀμετάφραστα στήν ἑλληνική. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι καί οἱ μελέτες πάνω στήν σκέψη τῶν Ρώσσων τῆς Δια-

55. Δ. Μπαλτας, *Ρῶσσοι φιλόσοφοι*, σελ. 135-153.

56. Δ. Μπαλτας, *Τομές στή ρωσική σκέψη*, Ἐναλλακτικές ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2009, σελ. 53-85 καί σελ. 89-122 ἀντιστοίχως.

57. Βερολίνο, 1923, τόμ. Ι', σελ. 5-20 καί σελ. 63-81 ἀντιστοίχως.

58. Μτφρ. Ζ. Πλιακου, *Θεολογία*, τόμ. 81 (2010), σελ. 21-29.

σπορᾶς στήν ἑλληνική ἐπισημονική παραγωγή εἶναι ἐλάχιστες. Ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων, ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης πού ἔχει σχετικές ἀναζητήσεις δέν μπορεῖ ἀκόμη νά σχηματίσει μία ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τῆς ρωσσικῆς Διασπορᾶς.

Димитрис Балтас

Греческие переводы трудов русских философов-эмигрантов: описание и комментарии

В работе представлен список переведенных на греческий язык работ русских философов-эмигрантов. Представители русской интеллигенции и писатели, вынужденные советским режимом покинуть страну в 1922 г., прибыли в страны Западной Европы – в Чехию, Германию, Францию, Англию и позднее в Америку. Таким образом, они выбирали те страны, с которыми традиционно существовали контакты, язык которых они знали, а также страны, где существовала атмосфера свободы и демократии, обеспечивавшая им возможность выражать свои взгляды. Уже в 1915 г. на греческий язык были переведены произведения Д. Мережковского, а с 1950-х гг. были изданы работы Н. Бердяева, В. Лосского, Г. Флоровского, Л. Зандера. Недавно же были переведены работы Л. Шестова, Н. Афанасьева, С. Франка и И. Ильина. Отмечается также ограниченное число греческих научных исследований, посвященных русским мыслителям-эмигрантам, и, как следствие, невозможность для греческого читателя составить полную картину философской мысли русских эмигрантов.

Ειρήνη Ζαλνινά-Βασιλικιώτη

Ρωσικά πολεμικά νεκροταφεία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και ο ρόλος της ρωσικής διασποράς στη συντήρησή τους

«Ο πόλεμος δεν έχει λήξει, όσο δεν έχει ενταφιαστεί και ο τελευταίος στρατιώτης».

Α.Β. Σουβορωφ

Επί δύο έτη, από το 1916 ως το 1918, Ρώσοι στρατιώτες και αξιωματικοί πολεμούσαν στις πιο δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές του Μακεδονικού μετώπου της Θεσσαλονίκης και με τον ηρωισμό τους αναχαίτισαν τον Γερμανο-Βουλγαρικό στρατό. Κι ύστερα, για έναν ακόμα χρόνο εργάστηκαν υπό απάνθρωπες συνθήκες σε λατομεία, σε αγροτικές κοινότητες, στην κατασκευή δρόμων και γεφυρών με την ιδιότητα των αιχμαλώτων του στρατού των Συμμάχων.

Το ύψος των θυσιών αυτής της ευρωπαϊκής ανθρωποσφαγής, στην οποία ενεπλάκησαν σχεδόν όλες οι χώρες της Ευρώπης και οι ΗΠΑ, εκτιμάται κατ' ελάχιστον σε δώδεκα εκατομμύρια ανθρώπων. Στην Ρωσία κλήθηκαν στον πόλεμο 15.738.000 άνδρες, δηλαδή περίπου το ήμισυ του εργατικού δυναμικού των ανδρών της χώρας[1].

Με το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων, οι κυβερνήσεις των χωρών που ενεπλάκησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος, ξεκίνησαν εργασίες για την ίδρυση στρατιωτικών νεκροταφείων. Το θέμα της συντήρησης των τάφων στρατιωτών και πολιτών είχε θιγεί στην υπογραφή συμπληρωματικής συμφωνίας στην Συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ-Λιτόφσκ, της 3ης Μαρτίου του 1918, μεταξύ αφενός της Ρωσίας, και αφετέρου

1. *Россия в первой мировой войне. 1914-1918 гг (в цифрах). Центральное статистическое управление. Отдел военной статистики*, М. 1925 г.

της Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, Βουλγαρίας και Τουρκίας. Σύμφωνα με αυτή την συνθήκη, οι πλευρές ανέλαβαν την υποχρέωση να συντηρήσουν τους τάφους των στρατιωτών και των πολιτών που θυσιάστηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως, έπειτα από την ακύρωση της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ από την Σοβιετική Ρωσία στις 13 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, το ζήτημα της συντήρησης των στρατιωτικών νεκροταφείων για την Ρωσία, η οποία δεν είχε εισέλθει στο σύστημα των διεθνών συνθηκών και στην Συνθήκη ειρήνης των Βερσαλλιών, έμεινε έξω από τη σφαίρα των ενδιαφερόντων και των υποχρεώσεων[2]. Χιλιάδες Ρώσων πολεμιστών, πεσόντων και στην Ελληνική Μακεδονία, παρέμειναν για πάντα σε ανώνυμους, και με το πέρασμα του χρόνου, εξαφανισμένους τάφους.

Σήμερα στην Ελλάδα το μεγαλύτερο ρωσικό νεκροταφείο της περιόδου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι το ρωσικό τμήμα στο συμμαχικό νεκροταφείο του Ζέιτενλικ, στα προάστια της Θεσσαλονίκης. Στις 20 Νοεμβρίου του 1920 οι εκπρόσωποι των συμμαχικών χωρών Γαλλίας, Μεγάλης Βρετανίας, Σερβίας και Ιταλίας από την μία πλευρά και ο εκπρόσωπος της Ελλάδος, Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Α. Αδοσίδης, από την άλλη, κατέληξαν σε συμφωνία για την δημιουργία συμμαχικού νεκροταφείου στην Θεσσαλονίκη. Η Ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση της αγοράς τμήματος γης εκτάσεως 7.000 τετραγωνικών μέτρων για το νεκροταφείο και την παράδοσή του στις Μεγάλη Βρετανία, Σερβία, Ιταλία και Γαλλία. Η Σοβιετική Ρωσία δεν έλαβε μέρος στην συγκεκριμένη συμφωνία, παρόλο που διέθετε ένα μικρό τμήμα στην περιοχή του Ζέιτενλικ, στο οποίο ήδη από το 1916 υπήρχαν ενταφιασμένοι Ρώσοι. Την κατασκευή και την συντήρηση του νεκροταφείου ανέλαβαν οι ξένες κυβερνήσεις[3]. Οι πρώτοι ενταφιασμοί στο Ζέιτενλικ χρονολογούνται από τον Νοέμβριο του 1915 και το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από τους Συμμάχους μέχρι τον Οκτώβριο του 1918. Το στρατόπεδο του Ζέιτενλικ αποτέλεσε βάση για την αποστο-

2. Документы внешней политики СССР. Т.1. М. 1957, σελ. 177.
3. Χρ. Ζαφειρης, *Θεσσαλονίκης Εγκόλπιον*, Αθήνα 1997, σελ. 293-294.

λή όλων των Συμμαχικών στρατευμάτων στο μέτωπο, καθώς και κέντρο εκπαίδευσης στον χειρισμό του πιο σύγχρονου οπλισμού. Εκεί είχε εγκατασταθεί το 4ο τάγμα πεζικού της ειδικής ταξιαρχίας πεζικού (συνταγματάρχης Παχούτσκι) με το απόσπασμα αναρρωνυόντων και το κινητό στρατιωτικό νοσοκομείο της πριγκήπισσας Ναρίσκινα[4]. Στον ρωσικό τομέα του Ζέιτενλικ βρίσκονται σήμερα 376 ενταφιασμένοι, εκ των οποίων οι 257 από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η πλειονότητα των ενταφιασμένων στο ρωσικό τμήμα του Ζέιτενλικ απεβίωσαν από τα τραύματα και τις ασθένειες, τόσο στο ρωσικό (του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης) όσο και στα συμμαχικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης. Το 1916 υπήρχαν 90 ρωσικοί τάφοι, το 1917 υπήρξαν 135 επιπλέον τάφοι, το 1918 προστέθηκαν 32 και το 1919 άλλοι 28. Ο πρώτος τάφος του ρωσικού τομέως του Συμμαχικού νεκροταφείου ήταν ο τάφος του Λιτβινένκο Τροφήμ, ο οποίος απεβίωσε στις 6 Αυγούστου 1916. Στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του ρωσικού τμήματος του νεκροταφείου, τιμώντας την θυσία των Ρώσων στρατιωτών και αξιωματικών που πολέμησαν στο Μακεδονικό μέτωπο, χτίστηκε ένα ξύλινο παρεκκλήσι στην αριστερή πλευρά από τις πρώτες πέντε σειρές (με τον καιρό υπέστη φθορά και εγκαταλείφθηκε). Στο σχέδιο του νεκροταφείου που έγινε στα 1935 και στις φωτογραφίες εκείνης της περιόδου μαρτυρείται η ύπαρξη του παρεκκλησίου. Σ' αυτό, μετά την διάλυση της 2ης Ειδική Μεραρχίας Πεζικού, στην οποία περιήλθαν οι 2η και 4η Ειδικές Ταξιαρχίες πεζικού, εναποτέθηκαν τα εκκλησιαστικά σκεύη της Μεραρχίας. Αλλά, μετά από κλοπές από το παρεκκλήσι, το 1921, η ρωσική παροικία αναγκάστηκε να προσλάβει φύλακα και τα ιερά σκεύη παραδόθηκαν στο κατάλυμα του Σέρβου Επισκόπου Βαρνάβα[5].

Η κατάσταση του ρωσικού τμήματος στο Ζέιτενλικ δημιουργούσε εικόνα φτώχειας, σε σύγκριση με αυτά των Συμμάχων, ακόμα και πριν από την έναρξη των μεγάλων εργασιών των Συμμάχων για την ανέγερση πολεμικού μνημείου.

---

4. Акоп Аракелян, «Встреча солунцев». *Русская мысль.* Париж. 23.09.1976 (No 3118).

5. ГАРФ, Ф.6343, Оп.1, Д.231, Л.36.

Ο Νικολάι Ριαζέντσεφ, ο οποίος πολέμησε στο Μακεδονικό μέτωπο και επισκέφθηκε το νεκροταφείο, κατά την επιστροφή του στην Ρωσία, έγραφε:

> «Τις πρώτες ημέρες του Ιουλίου του 1919 πήγα στο συμμαχικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Μου ήταν βαρύ και επώδυνο όταν αντίκρυσα την αθλιότητα των ρωσικών τάφων. Και μόνη η θέαση των παλαιών ξύλινων σταυρών με τα ονόματα των νεκρών καθιστά απαραίτητη την ανακαίνισή. Δεν είδα ούτε έναν τέτοιο στο γαλλικό, στο αγγλικό, στο ιταλικό και στο σερβικό νεκροταφείο, ανάμεσα στα οποία τόσο άθλια φάνταζε το δικό μας, το ρωσικό. Φυσικά είναι πολλοί οι λόγοι για τους οποίους συνέβη μια τέτοια εγκατάλειψη του νεκροταφείου μας. Εάν εμείς οι Ρώσοι, συμμετείχαμε στις συνθήκες των Συμμάχων μας, τότε και το νεκροταφείο μας δεν θα ήταν τόσο φτωχό και παραμελημένο. Οι συγγενείς των Συμμάχων είχαν πάντα την δυνατότητα να έρθουν προσωπικά και να φροντίσουν τους τάφους των οικείων τους. Φεύγοντας, είπα στους πρόωρα πεσόντες συντρόφους:
> — Ας είναι ελαφρύ το χώμα που σας σκεπάζει, αγαπημένα αδέρφια! Πιστέψτε, πρόωρα πεσόντες, ότι εάν εμείς, επιστρέφοντας στην πατρίδα δεν μπορέσαμε, για οποιονδήποτε λόγο, να σας αποδώσουμε εδώ τα πρέποντα, τότε, με τον ερχομό στην ελεύθερη Ρωσία, θα βρούμε τα μέσα και θα φροντίσουμε τους παραμελημένους στα ξένα τάφους σας!»[6].

Οι προσδοκίες του Νικολάι Ριαζέντσεφ δεν πραγματοποιήθηκαν: η Σοβιετική Ρωσία λησμόνησε τους στρατιώτες της για εκατό χρόνια σχεδόν. Ο πόλεμος ανακηρύχθηκε ιμπεριαλιστικός και παραδόθηκε στη λήθη, όπως και εκείνοι, οι οποίοι έχυσαν το αίμα τους στα μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

---

6. Ряшенцев Н., *Салоникское союзное братское кладбище. На чужбине, Сб.произведений русских воинов.,* Παρίσι 1919, σελ. 143-144.

Πρακτικά, αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας για ανακωχή, με την βοήθεια της ρωσικής διασποράς, η οποία βρισκόταν σε διάφορες χώρες του εξωτερικού, άρχισαν να εκδίδονται οι πρώτες συλλογές απομνημονευμάτων όσων υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων και συμμετείχαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην ίδια συλλογή, «*Στα ξένα*», του 1919, στην οποία δημοσιεύτηκε το άρθρο του Ν. Ριαζέντσεφ, δημοσιεύτηκαν και κατάλογοι Ρώσων πεσόντων στην Γαλλία. Οι συντάκτες της συλλογής έγραφαν:

> «Προς λύπη μας, οι κατάλογοι των πεσόντων πολεμιστών της Μακεδονικής μεραρχίας δεν στάθηκε δυνατόν να ληφθούν εγκαίρως. Θα τυπωθούν και θα αποσταλούν συμπληρωματικά»[7].

Οι συγκεκριμένοι κατάλογοι, ωστόσο, παρέμειναν αδημοσίευτοι. Η φροντίδα για τους ρωσικούς τάφους στην Ελλάδα και η διατήρηση της μνήμης των κοινών μαχών με τους Συμμάχους, εναποτέθηκε στους ώμους της Λευκής διασποράς, η οποία βρέθηκε στην Ελλάδα μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου στην Ρωσία. Η διασπορά οργάνωνε ετησίως παννυχίδα στο νεκροταφείο του Ζέιτενλικ[8]. Το 1922 πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά ένα σημαντικό γεγονός για ολόκληρη την ρωσική διασπορά: η παράδοση τεσσάρων σημαιών, που απόμειναν μετά την διάλυση της Ειδικής Μεραρχίας η οποία πολέμησε στο μακεδονικό Μέτωπο, για φύλαξη, στον επικεφαλής Πρωθιερέα, του Ι. Ναού της Ναυτικής Διεύθυνσης δίπλα στο ρωσικό νοσοκομείο Πειραιώς, πατέρα Πάβελ Κραχμάλεφ, ο οποίος υπηρετούσε στην Μεραρχία κατά την διάρκεια του πολέμου.

Μία εκατοντάδα Κοζάκων παρατάχθηκε στην μικρή πλατεία γύρω από την εκκλησία... έπειτα από την προσευχή ο στρατιωτικός αντιπρόσωπος παρέδωσε τις σημαίες. Ο πατήρ Παύλος Κραχμάλεφ υπενθύμισε στους παρόντες τις μάχες στο Μακεδονικό [μέτωπο]. Μίλησε για τις μάχες

7. *Όπ.*, σελ. 190.
8. ГАРФ, Ф.9145, О.1, Д.188, Л. 1-2 об.

στο Μπίτσε, στη Βίγλα, στο Αρμένσκο, Νεγτσάνι, Λάζεκ, Ζαμπζάν, Μοναστήρι, Σουχοντόλ, ύψωμα 1050, Ντάμπιτς, Μπουτσκούρ, όπου οι Ρώσοι πολεμιστές με το αίμα και τον ιδρώτα τους εκπλήρωσαν ένδοξα το καθήκον τους υπό τις δυσχερέστερες συνθήκες υπηρεσίας και διαβίωσης[9].

Τον Σεπτέμβριο του 1935 συντάχτηκαν οι κατάλογοι των ενταφιασμένων στον ρωσικό τομέα του Ζέιτενλικ από τον πρωτοπρεσβύτερο π. Παύλο Κραχμάλεφ, ο οποίος τοποθετήθηκε στην διοίκηση του Συνδέσμου των Ρώσων εμιγκρέδων στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες, καθώς γράφει ο Παύλος Κραχμάλεφ, συλλέχθηκαν από τις επιγραφές των σταυρών και από προγενέστερους καταλόγους των νεκρών που διέθετε. Το 1919 σταμάτησαν τους ενταφιασμούς στο ρωσικό τομέα. Μόνο το 1921 έγιναν κάποιες εξαιρέσεις για δέκα στρατιωτικούς, μεταξύ των οποίων ο Ιππότης του Σταυρού του Αγίου Γεωργίου, υποστράτηγος Π.Β. Γκεμπίνσκι, ο συνταγματάρχης Μ.Α. Ανίσιμωφ, ο συνταγματάρχης Ομπολιάνινωφ και άλλοι, κατά κανόνα συμμετέχοντες στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που πέθαναν στο εξωτερικό. Στην συνέχεια, ο μοναδικός καινούργιος τάφος εμφανίστηκε μόλις το 1930 και ήταν του Ιππότη του Σταυρού του Αγίου Γεωργίου, υποστρατήγου Μ.Φ. Ανανία[10]. Το 1935 κατ᾽ εντολή της ρωσικής διασποράς, έγινε το τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου από τον λοχαγό Μπ. Α. Ισάεφ. Στον κατάλογο του 1935 αριθμούνται 396 ενταφιασμένοι. Η σειρά των ενταφιασμένων, η οποία αναφέρεται στον κατάλογο των ετών 1916-1918, απουσιάζει από τον κατάλογο του 1935. Τα ονόματα 34 ενταφιασμένων σε προηγούμενα έτη δεν εμφανίζονται πια στους καταλόγους. Αυτό το γεγονός δηλώνει ότι την περίοδο της διευθέτησης του ρωσικού τομέα του νεκροταφείου Ζέιτενλικ, τα ονόματα πολλών ενταφιασμένων είχαν χαθεί. Ωστόσο εμφανίζονται συμπληρωματικές σειρές 90 ενταφιασμένων του 1920 και κατοπινών ετών.

Στην φροντίδα των στρατιωτικών νεκροταφείων στη Βόρεια Ελλάδα πήρε ενεργό μέρος η ρωσική κοινότητα και

9. Николи-Полити К., «Царские знамена», Берлин (1922/29), σελ. 30-32.
10. ГАРФ, Ф.9145, Оп.1, Д.188, Л.5.

συγκεκριμένα, η Ένωση των Ρώσων Εμιγκρέδων στην Ελλάδα, η οποία ιδρύθηκε το 1927 με πρωτοβουλία της Σ.Ι. Ντιμίντοβα, συζύγου του τελευταίου Ρώσου αυτοκρατορικού απεσταλμένου στην Ελλάδα, Ε. Π. Ντιμίντοφ. Στην Βόρεια Ελλάδα υπήρχε ανεξάρτητο τμήμα αυτής της ένωσης, με δικό του καταστατικό, το οποίο λειτουργούσε σε συμφωνία με την κεντρική οργάνωση στην Αθήνα. Η μέριμνα για τους ρωσικούς τάφους ήταν κοινή υπόθεση. Στα 1937 ήρθε από την Θεσσαλονίκη μια έκκληση προς όλους του Ρώσους που ζούσαν εκείνον τον καιρό στην Ελλάδα, η οποία έλεγε:

> «Με τη θέληση της μοίρας σε όλον τον κόσμο έχουν διασκορπιστεί Ρώσοι, ζωντανοί και νεκροί. Η Μεγάλη Ρωσία, πιστή στις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει απέναντι στους συμμάχους της στον Μεγάλο Πόλεμο, έχυνε το αίμα της όχι μόνο στα πεδία των μαχών από την Βαλτική μέχρι την Μαύρη Θάλασσα, αλλά και έστελνε τους στρατιώτες της για την υποστήριξη των μετώπων όπου πολεμούσαν οι Σύμμαχοι. Εστάλησαν στρατιωτικά τμήματα και στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης. Πολλοί τάφοι Ρώσων στρατιωτών, πεσόντων σε σφοδρές μάχες με ισχυρούς αντιπάλους, είναι διασκορπισμένοι στην Δυτική Μακεδονία και ένα μέρος τους στην Θεσσαλονίκη. Για πολλά χρόνια οι τάφοι Ρώσων ηρώων που βρίσκονταν στο ρωσικό στρατιωτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, ήταν σε κατάσταση πλήρους εγκατάλειψης. Η αδελφή Γιουγκοσλαβία, η οποία φρόντισε το δικό της στρατιωτικό νεκροταφείο στην Θεσσαλονίκη, μερίμνησε και για το δικό μας νεκροταφείο, το οποίο βρίσκεται ακριβώς δίπλα στο γιουγκοσλαβικό. 400 ρωσικοί τάφοι επισκευάστηκαν, τοποθετήθηκαν επώνυμοι μαρμάρινοι σταυροί και αυτήν την στιγμή το ρωσικό στρατιωτικό νεκροταφείο δεν υστερεί σε τίποτα απέναντι στα νεκροταφεία των Συμμάχων (Άγγλων, Γάλλων και Ιταλών). Όμως η υπόθεση της φροντίδας του στρατιωτικού μας νεκροταφείου δεν έχει ολοκληρωθεί: είναι απαραίτη-

το να ανεγερθεί μνημείο — όπως συμβαίνει και σε όλα τα υπόλοιπα — στο οποίο θα μπορούν να τελούνται ακολουθίες (δεν υπάρχει ούτε εκκλησία, ούτε παρεκκλήσι στο νεκροταφείο μας) και όπου θα μπορούν να καταθέτουν στεφάνια τόσο οι Ρώσοι όσο και οι Σύμμαχοι την ημέρα του ετήσιου μνημοσύνου των πεσόντων ηρώων. Πρέπει επίσης να ληφθούν μέτρα για την διατήρηση του νεκροταφείου σε πλήρη τάξη στο μέλλον. Η Ένωση των Ρώσων εμιγκρέδων στη Μακεδονία και στην Θράκη στην Γενική Συνέλευσή της, στις 3-1-1937, ανέλαβε την υποχρέωση των εργασιών για τον καλλωπισμό του ρωσικού στρατιωτικού νεκροταφείου στην Θεσσαλονίκη. Συγκροτήθηκε Επιτροπή, υπό την προεδρία της απεσταλμένης του Ρωσικού Ερυθρού Σταυρού Σ.Ι. Ντιμίντοβα, πριγκίπισσας του Σαν-Ντονάτο, για την συγκέντρωση εισφορών με σκοπό την διαιώνιση της μνήμης των Ρώσων ηρώων που έπεσαν στο Μακεδονικό μέτωπο. Η Επιτροπή είναι απασχολημένη με την συγκέντρωση εισφορών από την Αθήνα και άλλες πόλεις της Ελλάδος, καθώς και από άλλες χώρες. Απευθυνόμενη στους Ρώσους που διαμένουν στην Ελλάδα, η Ένωση των Ρώσων εμιγκρέδων στη Μακεδονία και στην Θράκη ελπίζει ότι θα τύχει της απαραίτητης αποδοχής στις καρδιές τους και ότι με την φροντίδα τους το στρατιωτικό μας νεκροταφείο στην Θεσσαλονίκη θα τιμήσει επάξια την μνήμη των πεσόντων ηρώων»[11].

Οι εισφορές για το μνημείο και το νέο παρεκκλήσιο δεν ήταν επαρκείς. Έπειτα από την καταστροφή του παλαιού ξύλινου παρεκκλησίου στο ρωσικό τμήμα, όλοι οι κατάλογοι και το σχέδιο του ρωσικού τμήματος του νεκροταφείου παραδόθηκαν προς φύλαξη στο σερβικό παρεκκλήσιο-μαυσωλείο, όπου και διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Εκτός από την αδελφική υποστήριξη του σερβικού λαού στην διατήρηση της τάξης του ρωσικού τμήματος στο Ζέι-

11. ГАРФ, Ф.6179, Оп.1, Д.61, Л. 63.

τενλικ, οι Σέρβοι ενταφίασαν στο δικό τους τμήμα και εννέα Ρώσους πεσόντες, οι οποίοι βρίσκονται στο μαυσωλείο του παρεκκλησίου, που κατασκευάστηκε από τους Σέρβους στα 1928-1936. Οι ενταφιασμένοι βρίσκονται στο υπόγειο του μαυσωλείου, όπου έχουν μεταφερθεί τα οστά 5.500 Σέρβων στρατιωτών, πεσόντων στη μάχη του όρους Καϊμακτσαλάν (Σεπτέμβριος 1916), σε ύψος 2.524 μέτρων.

Εκτός από τους Ρώσους ενταφιασμένους στο Ζέιτενλικ, μεμονωμένοι ρωσικοί τάφοι βρίσκονται και σε ορισμένα βρετανικά νεκροταφεία.

Έξι Ρώσοι βρίσκονται ενταφιασμένοι στο βρετανικό στρατιωτικό νεκροταφείου του Μπράλου, στην Κεντρική Ελλάδα, γύρω στα 190 χιλιόμετρα βόρεια της Αθήνας και 325 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Θεσσαλονίκης, κοντά στον αυτοκινητόδρομο Ε75. Η χρήση του νεκροταφείου άρχισε τον Οκτώβριο του 1917 και δεν χρησιμοποιήθηκε μετά τον Απρίλιο του 1919. Όλοι οι ενταφιασμένοι Ρώσοι πέθαναν από την επιδημία της γρίπης του 1918. Στο νεκροταφείο είναι ενταφιασμένοι 95 στρατιώτες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επτά στρατιώτες άλλων εθνικοτήτων[12].

Στο βρετανικό στρατιωτικό νεκροταφείο της Μίκρας, στην περιοχή της Καλαμαριάς, οκτώ χιλιόμετρα νότια από το κέντρο της Θεσσαλονίκης, βρίσκονται 38 ρωσικοί τάφοι. Το νεκροταφείο αυτό λειτούργησε από τον Απρίλιο 1917, δίπλα στον αγγλικό στρατιωτικό καταυλισμό και το νοσοκομείο «Δαπέλη» και παρέμεινε σε χρήση ως τα τέλη του 1920. Όμως οι περισσότεροι ενταφιασμένοι Ρώσοι είναι εκείνοι που απέθαναν τον Φεβρουάριο 1920 στο αγγλικό νοσοκομείο της Θεσσαλονίκης, κατά πάσαν πιθανότητα αξιωματικοί και στρατιώτες που είχαν συμμετάσχει στον εμφύλιο πόλεμο στην Ρωσία και κατέληξαν στην Θεσσαλονίκη[13].

Στα 1935 στην Σερβία στο ρωσικό τμήμα του νεκροταφείου του Βελιγραδίου, δίπλα στο παρεκκλήσιο του Τβερ,

---

12. Жалнина-Василькиоти и, Л., «Родной земли комок сухой», Русский некрополь в Греции, М. 2012, σελ. 194.

13. *Όπ.*, σελ. 195.

ανεγέρθη μνημείο της Ρωσικής δόξας, στην μνήμη των Ρώσων στρατιωτών που έπεσαν στο Μακεδονικό μέτωπο. Το μνημείο έχει την μορφή οβίδας με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στην κορυφή. Έχει χαραγμένο ένα ρωσικό έμβλημα και διάφορες επιγραφές. Μία από αυτές αναφέρει στα ρωσικά: «*Αιωνία η μνήμη του αυτοκράτορα Νικολάου Β' και των 2.000.000 Ρώσων πολεμιστών στον Μεγάλο Πόλεμο*». Άλλη, στα σερβικά: «*Προς τους γενναίως πεσόντες Ρώσους αδελφούς στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης. 1914-1918*». Ο έχων την πρωτοβουλία της ανέγερσης, συνταγματάρχης Μιχαήλ Σκοροντούμωφ, Ιππότης του Σταυρού του Αγίου Γεωργίου, τραυματισμένος έντεκα φορές, έχοντας χάσει το δεξί του χέρι στον πόλεμο, οργάνωσε την συγκέντρωση των μέσων. Ο ίδιος ο Σκοροντούμωφ έγραφε αργότερα στα απομνημονεύματά του:

> «Προκειμένου να ανακόψω την αυξανόμενη συμπάθεια των Σέρβων προς το Σοβντέπ και να τους στρέψω προς την τσαρική Ρωσία, ξεκίνησα την κατασκευή μνημείου των Ρώσων πολεμιστών καθώς και την μεταφορά των οστών των αξιωματικών και στρατιωτών από το μέτωπο της Θεσσαλονίκης, στο Βελιγράδι. Ο πατριάρχης Βαρνάβας και ο μητροπολίτης Αντώνιος τέλεσαν με επισημότητα τα θυρανοίξια του παρεκκλησίου-μνημείου παρουσία εκπροσώπου του βασιλέως. Στο παρεκκλήσι βρίσκεται η εικόνα-ευλογία της πόλης της Μόσχας στο 7ο ειδικό ρωσικό Τάγμα — και τα οστά Ρώσων πολεμιστών, που μεταφέρθηκαν με επισημότητα σε διάφορα χρονικά διαστήματα: ενός συνταγματάρχη και 138 κατώτερων αξιωματικών, πεσόντων στην υπεράσπιση του Βελιγραδίου το 1915, 12 αξιωματικών και 387 κατώτερων αξιωματικών της 2ης και 4ης ειδικής ρωσικής ταξιαρχίας, πεσόντων στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης, δύο ναυτών, που σκοτώθηκαν κατά την υπεράσπιση του Κλάντοβο στον Δούναβη και 66 αιχμάλωτων πολέμου, βασανισθέντων στην αιχμαλωσία. Κάθε χρόνο στις 19 Ιουλίου, ημερομηνία της κήρυξης του πολέ-

μου από την Γερμανία στην Ρωσία, παρουσία Ρώσων και Γιουγκοσλάβων, τελείται στο παρεκκλήσι μεγαλοπρεπής παννυχίδα»[14].

Με αυτόν τον τρόπο, συμπεριλαμβανομένων των τάφων στην Ελλάδα και των μεταφερθέντων οστών των Ρώσων πεσόντων στο Μακεδονικό μέτωπο στην Σερβία, ταυτοποιήθηκαν γύρω στους 670 Ρώσοι αξιωματικοί και στρατιώτες πεσόντες στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης, δηλαδή περίπου το 1/3 όλων των πεσόντων της περιόδου 1916-1919.

Για την ύπαρξη πολυάριθμων στρατιωτικών νεκροταφείων στις θέσεις των πιο σκληρών μαχών, μιλάει από μόνη της η Διαταγή του υποστρατήγου Μιχαήλ Κωνσταντίνοβιτς Ντίτεριχς προς την 2η Ειδική Ταξιαρχία Πεζικού, αρ. 28 από 10/2/1917:

«Στα όρη και στις πεδιάδες της Μακεδονίας, κατά το θέλημα του Θεού, εκτέλεσαν εντίμως και γενναίως το χρέος τους προς τον πατερούλη Τσάρο και την Πατρίδα και βρήκαν την αιώνια ανάπαυση πολλοί από τους ήρωες-συντρόφους μας. Εμείς οφείλουμε τώρα να φροντίσουμε ώστε οι τάφοι των πεσόντων ηρώων να διατηρηθούν στο διηνεκές στην χώρα όπου χύθηκε ρωσικό αίμα για την ιερή υπόθεση της απελευθέρωσης των σλαβικών λαών από τον γερμανικό ζυγό.
Διατάσσω να συσταθεί εργατική ομάδα της ταξιαρχίας από 20 χτίστες και 5 μαραγκούς από το εφεδρικό τάγμα, υπό τη διοίκηση αξιωματικών αυτού του τάγματος. Τα συντάγματα, να στείλουν σε αυτήν την ομάδα από έναν αξιωματικό για την υπόδειξη των σημείων ταφής, οι οποίοι πρέπει να συγκεντρωθούν αρχικά στην πόλη της Βέροιας. Από την Βέροια η ομάδα και οι αξιωματικοί, να αναστηλώνει, να καθαρίζει και να περιφράσσει κάθε τόπο ενταφιασμού των συντρόφων μας, ακολουθώντας την διαδρομή της ταξιαρχίας. Η εργασία να

14. Косик В.И., *Что мне до вас, мостовые Белграда?: Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920-1950-е годы),* Ч.1, М. 2007, σελ. 158-159.

γίνεται σταδιακά, περνώντας από τον έναν τόπο στον επόμενο. Κάθε τόπος ενταφιασμού, πριν από κάθε τι, να περιφράσσεται με πέτρινη περίφραξη και στους τάφους να τοποθετούνται πέτρινοι σταυροί. Οι κοινοί και οι ξεχωριστοί τάφοι να φωτογραφηθούν μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο, να τοποθετηθούν επιγραφές... Στο τέλος των εργασιών οι αξιωματικοί θα μου παραδίδουν λεπτομερείς απολογισμούς. Πριν την έναρξη της αποστολής και οι δύο ορισμένοι αξιωματικοί να σταλούν σε εμένα για να λάβουν τις απαραίτητες οδηγίες»[15].

Δυστυχώς δεν έχει βρεθεί ως τώρα στα αρχεία της Ρωσίας αντίστοιχος απολογισμός της συγκεκριμένης ταξιαρχίας. Πολλοί τάφοι Ρώσων αξιωματικών και στρατιωτών έμειναν στο ύψωμα 1050, στο Μπουτσκούρ και στο Ντάβιτς[16]. Η 2η Ειδική Ρωσική Ταξιαρχία Πεζικού φτάνοντας στην Ελλάδα ξεκίνησε, δίχως καμία ανάπαυλα, πολεμική δράση στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης, σε ορεινές, δύσβατες περιοχές. Ο υποστράτηγος Μ.Κ. Ντίτεριχς έγραψε:

«Από τις 22 Αυγούστου 1916 το 3ο Σύνταγμα το οποίο μου ανατέθηκε, εκτέλεσε μια δύσκολη, επίπονη ορεινή πορεία προς τη γενική κατεύθυνση Βέροια – Κοζάνη – Βλάχα – Μπλάτσα – Βλαχοκλεισούρα – Ζαγκορίτσανη – Προκόπιανη – όρος Βίτσι – Τουρία – όρος Βίγλα, διασχίζοντας αποκλειστικά ορεινά μονοπάτια σε βραχώδεις τοποθεσίες, συνολικής διαδρομής έως 200 βερστίων. Η πρώτη πολεμική σύρραξη έλαβε χώρα στην περιοχή Βλάχα-Μπλάτσα. Στη συνέχεια κατακτήθηκαν τα υψώματα Μουρίκα, Σουμπρέτς, Βίτσι, Βίρο, Βίγλα, Στάρα Νερέτσκα, τα υψώματα βορείως της Μπίγλας. Απώλειες: 487 άνδρες νεκροί, τραυματίες περισσότεροι από 260 άνδρες»[17].

15. ΓΑΡΦ, Φ.6399, Οπ.1, Ед хр. 25, Л. 37.
16. ΓΑΡΦ, Φ.6194, Οπ.2, Д.10, Л.67.
17. ΓΑΡΦ, Φ.6399, Οπ.1, Д.10, Л. 31.

Στις 24 Σεπτεμβρίου στην περιοχή του χωριού Αρμένσκο διεξήχθη σφοδρή μάχη. Σκοπός ήταν η απομάκρυνση του βουλγαρικού στρατού προς τα βόρεια και ταυτόχρονα η εξασφάλιση προμηθειών από την Φλώρινα μέσω της διαδρομής Αρμένσκο-Πισοδέρι. Σε αυτή την μάχη το 3ο Ειδικό Σύνταγμα απώλεσε δέκα αξιωματικούς και 576 στρατιώτες, τραυματίες και νεκρούς[18].

Οι μεγαλύτερες απώλειες για τους Ρώσους υπήρξαν στην μάχη της Νεγκότσανης, η οποία διήρκεσε ενάμιση μήνα και έληξε στις 18 Νοεμβρίου. Δύο επιθέσεις των Ρώσων στις 6 και 14 Οκτωβρίου (έκταση του μετώπου 2.500 μέτρα από τον δρόμο Νεγτσάνι-Μοναστήρι, στο δεξί πλευρό πριν από τον οικισμό Λάζεκ), έληξαν με την οπισθοχώρηση των στρατευμάτων μας στις αρχικές θέσεις. Οι απώλειες της 6ης Οκτωβρίου στο 3ο Σύνταγμα, υπήρξαν 3 αξιωματικοί και 400 στρατιώτες, και στο 4ο Σύνταγμα, 5 αξιωματικοί και 250 στρατιώτες[19]. Οι απώλειες αυξάνονταν και εξαιτίας των ασθενειών: στα χαρακώματα υπήρχε νερό και οι στρατιώτες πολεμούσαν με χαλασμένα παπούτσια. Λόγω προβλημάτων ανεφοδιασμού, η διατροφή ήταν άκρως πενιχρή και καραδοκούσε και το κρύο[20].

Στις 7 Οκτωβρίου 1916 έφτασε στην Ελλάδα η 4η ρωσική Ταξιαρχία υπό την διοίκηση του στρατηγού Μ.Ν. Λεόντιεφ. Έπειτα από ένα διάστημα προετοιμασίας μερικών μηνών, η Ταξιαρχία, τον Δεκέμβριο, μαζί με την Μεραρχία του Δρύνου της 3ης Σερβικής Στρατιάς, κατέλαβε τμήμα των ενισχυμένων θέσεων από την κορυφή Μπουντιμίρ μέχρι την κορυφή Γκρουνίτσα, εντασσόμενη στην σύνθεση της 1ης Σερβικής Στρατιάς και μένοντας σε αυτές τις θέσεις για περισσότερο από δύο μήνες. Από την αλληλογραφία του υποστρατήγου Ντίτεριχς με τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου:

> «Στις 21 Σεπτεμβρίου ξεκίνησε για την Ταξιαρχία η περίοδος του Μοναστηρίου, η οποία έληξε στις 8

18. Данилов Ю.Н., *Русские отряды на французском и македонском фронтах. 1916-1918. (По материалам архивов французского военного министерства),* Παρίσι 1933, σελ. 160.

19. ГАРФ, Ф.6399, Оп.1, Д.10, Л.38.

20. Данилов Ю.Н., *Русские отряды,* σελ. 166.

Νοεμβρίου με την αποστολή της Ταξιαρχίας σε κάποια άλλη τοποθεσία. Η επιχείρηση ολοκληρώθηκε με την κατάληψη του Μοναστηρίου στις 6 Νοεμβρίου... Συγκεκριμένα, στις 24 Σεπτεμβρίου, 1 και 8 Οκτωβρίου έλαβαν χώρα επιμέρους επιθέσεις σε τμήματα των εχθρικών θέσεων στο Κεναλή, Μετζηντλή, Λάζετς, Βελούζινα, όμως δίχως επιτυχία. Αιτίες: η τεράστια έλλειψη πυροβολικού, τόσο ελαφρού, όσο και βαρέως. Και στις δύο περιπτώσεις τα συντάγματα της Ταξιαρχίας επέδειξαν ηρωισμό, έφτασαν ως τα συρματοπλέγματα και πλησίασαν τον εχθρό σε απόσταση 200-300 βημάτων. Οι απώλειες της Ταξιαρχίας σε αυτήν την περίοδο έφτασαν τους 1.000 άνδρες, νεκρούς και τραυματίες. Κατέστη αναγκαία η διέλευση βάλτων, με το νερό ως την μέση σε κάποια μέρη, με αποτέλεσμα να κρυολογούν περίπου 100 άνδρες την ημέρα. Ο Σέρβος Πρίγκιπας αισθάνθηκε μεγάλη χαρά για την κατάληψη του Μοναστηρίου από τα ρωσικά στρατεύματα.

Στις 26 Νοεμβρίου το 4ο Ειδικό Σύνταγμα Πεζικού, το 1ο Τάγμα του 3ου Ειδικού Συντάγματος Πεζικού και πέντε πυροβολαρχίες ελαφρού και μια ορεινού πυροβολικού, ανέλαβαν την αποστολή της κατάληψης του υψώματος 1050 ΑΑ και συνάντησαν ισχυρό φράγμα πυρών του εχθρικού πυροβολικού. Το ύψωμα 1050 βρισκόταν σε ένα απόκρημνο βουνό δίχως βλάστηση, κλείνοντας την είσοδο προς την κοιλάδα που οδηγούσε στην πόλη Πρίλεπ, και κατείχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία. Το Τάγμα κράτησε το ύψωμα για 15 ώρες, έχοντας χάσει έναν νεκρό αξιωματικό και 52 κατώτερους βαθμοφόρους, 5 τραυματίες αξιωματικούς και 112 κατώτερους βαθμοφόρους και άφησε στο πεδίο της μάχης 21 κατώτερους βαθμοφόρους. Οι απώλειες της μάχης της 2ας Νοεμβρίου ήταν 15 νεκροί, 43 τραυματίες, ενώ έμειναν στο πεδίο της μάχης 21. Στο ύψωμα 1050 το Σύνταγμα είχε 3 τραυματίες αξιωματικούς, 17 νεκρούς κατώτερους βαθμοφόρους και 60 τραυματίες. Στο πεδίο μάχης έμειναν 18 άνδρες. Στις 10 Δεκεμβρίου πέταξε πάνω από τις θέσεις ένα εχθρικό αεροπλάνο,

σκοτώνοντας έναν κατώτερο βαθμοφόρο και τραυματίζοντας 11. Σε όλη την διάρκεια ένταξης της Ταξιαρχίας στο σώμα της 1ης Σερβικής Στρατιάς, η Ταξιαρχία απώλεσε 2 αξιωματικούς και 130 κατώτερους βαθμοφόρους, τραυματίστηκαν 10 αξιωματικοί και 500 κατώτεροι βαθμοφόροι, ενώ πέθαναν από ασθένειες 30 αξιωματικοί και 1.241 κατώτεροι βαθμοφόροι»[21].

Στον στρατό, από υπαιτιότητα της Γαλλικής διοίκησης, υπήρξαν προβλήματα μεταφοράς προμηθειών, που μερικές φορές καθυστερούσαν και για πέντε ημέρες, με αποτέλεσμα οι στρατιώτες να τρέφονται με καλαμπόκι, όπου και όταν το έβρισκαν. Οι ασθενείς και οι τραυματίες ήταν υποχρεωμένοι να περιμένουν μερικές μέρες μέχρι να καταφθάσει ασθενοφόρο. Ο καιρός διαρκώς επιδεινωνόταν και οι χιονοθύελλες στα βουνά στερούσαν και τις τελευταίες δυνάμεις των πεινασμένων, ρακένδυτων και συχνά άρρωστων και τραυματισμένων στρατιωτών και αξιωματικών.

Στα τέλη του Μαρτίου έφθασε στην Ταξιαρχία η είδηση για την παραίτηση του Νικολάου Β΄ και στις αρχές του Απριλίου τα ρωσικά Συντάγματα ορκίστηκαν να υπηρετούν την Προσωρινή Κυβέρνηση.

Στις 9 Μαΐου 1917 διατάχθηκε γενική επίθεση από τον στρατηγό Μωρίς Σαράιγ [Maurice Sarrail] της οποίας προηγήθηκε προετοιμασία του πυροβολικού και από τις δύο πλευρές. Σε τέσσερις ημέρες τα Συντάγματα της 2ης ρωσικής Ταξιαρχίας είχαν 33 νεκρούς και 226 τραυματίες. Από την αναφορά της 18ης Μαΐου 1917 του διοικητή της Ταξιαρχίας, υποστρατήγου Μ.Κ. Ντίτεριχς προς τον στρατηγό Μ. Σαράιγ:

«Από τους δώδεκα χιλιάδες άνδρες, τους οποίους μετέφερα από την Ρωσία ως ενίσχυση, οι απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες ανέρχονται σε 4.400 άνδρες, ενώ περίπου 8.000 νοσηλεύτηκαν, κατά περιόδους, σε νοσοκομεία»[22].

---

21. ГАРФ, Ф.6399, Оп.1, Д.11, Л.2-3 об.

22. Смирнов В., «Русские особые полки на Македонском фронте. 1916-1918», 1959/88, σελ. 14-15.

Στις 17 Ιουνίου 1917 ο υποστράτηγος Μ.Κ. Ντίτεριχς επέστρεψε στην Ρωσία. Την αρχηγία της Μεραρχίας, μέχρι την άφιξη του στρατηγού Β.Π. Ταρανόφσκι, ανέλαβε ο συνταγματάρχης Ι.Μ. Ταρμπέεφ. Μετά από προβλήματα που ανέκυψαν στην συνεργασία του με τους Συμμάχους, τα οποία περιλάμβαναν την ελάττωση του αριθμού των αγγλικών Μεραρχιών, την καθυστέρηση σχηματισμού του ελληνικού στρατού και την άρνηση των Ιταλών να διευρύνουν την ζώνη ευθύνης τους, ο στρατηγός Μ. Σαράϊγ αποφάσισε την προώθηση της 2ης Ειδικής ρωσικής Μεραρχίας. Το 4ο Ειδικό Σύνταγμα κατέλαβε θέση από την λίμνη Πρέσπα μέχρι την οροσειρά Μπάμπα Πλάνινα [Βαρνούντα, Περιστέρι]. Η 2η Ειδική Μεραρχία κράτησε το μέτωπο στα πυκνά δάση των ορέων της Αλβανίας για περισσότερους από πέντε μήνες. Ο στρατηγός Μ. Σαράϊγ αναφέρει στα απομνημονεύματά του για εκείνη την περίοδο:

> «Οι Ρώσοι στον τομέα τους είχαν πλήρη επιτυχία. Εις μάτην ο αντίπαλος τους δοκίμαζε σχεδόν καθημερινά. Απέδειξαν ότι μπορούν να κρατούν τις υποσχέσεις τους και να παραμένουν έμπιστοι σύμμαχοι»[23].

Όμως, με όλες τις άλλες δυσκολίες, ενισχυόταν και η προπαγάνδα ενάντια στην συμμετοχή των Ρώσων στον πόλεμο: από την βουλγαρική πλευρά μοιράζονταν προπαγανδιστικά φυλλάδια και εφημερίδες στην ρωσική γλώσσα. Μη έχοντας λάβει για πολλούς μήνες, ακόμα και χρόνια, νέα από την Πατρίδα, οι στρατιώτες ήταν ευκολόπιστοι σε κάθε πληροφορία. Τον Σεπτέμβριο του 1917 δημιουργήθηκαν στρατιωτικές επιτροπές. Ανάμεσα στους στρατιώτες διαδίδονταν φήμες ότι οι Γάλλοι, παρά το ότι η Ρωσία έκλεισε συμφωνία ειρήνης εκείνο το διάστημα, ήθελαν με την δύναμη των όπλων να τους αναγκάσουν να βρεθούν ξανά στο μέτωπο και να συνεχίσουν τον πόλεμο. Στα τέλη του 1917 οι στρατιωτικές επιτροπές εμφανίστηκαν με την απαίτηση να βγει η Μεραρχία από το δύσκολο σημείο όπου βρισκόταν,

23. *Όπ.*, σελ. 18.

διαφορετικά θα εγκατέλειπαν το μέτωπο. Τον Δεκέμβριο ξεκίνησε η συναδέλφωση με τους Βούλγαρους στρατιώτες.

Δύο εβδομάδες έπειτα από την έκδοση της διαταγής για την απομάκρυνση των ρωσικών τμημάτων από το μέτωπο, η ρωσική Μεραρχία αφοπλίστηκε και μεταφέρθηκε στην Βέροια, όπου οι στρατιώτες διαχωρίστηκαν από τους αξιωματικούς.

Σύμφωνα με διαταγή του στρατηγού Αντόλφ Γκιγιωμά, [Adolphe Guillauma], ο οποίος αντικατέστησε τον στρατηγό Μ. Σαράϊγ, οι άνδρες της Μεραρχίας χωρίστηκαν, με διαλογή [triage], σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εντάχθηκαν όσοι επιθυμούσαν να πολεμήσουν μαζί με τους Γάλλους. Αυτοί είχαν το δικαίωμα να λάμβάνουν μερίδα διατροφής ίση με εκείνη των Γάλλων στρατιωτών. Στην δεύτερη κατηγορία εντάχθηκαν όσοι επιθυμούσαν να εργαστούν σε ομάδες εργατών στα μετόπισθεν, με πιο πενιχρή μερίδα διατροφής.

Όσοι επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην Ρωσία εντάχθηκαν στην τρίτη κατηγορία για καταναγκαστικά έργα. Από αυτούς διαχωρίστηκαν οι περισσότερο ενεργοί και επικίνδυνοι, κατά την εκτίμηση των Γάλλων προπαγανδιστές, και σχηματίστηκε ο 8ος/δις λόχος. Η τρίτη κατηγορία λάμβανε την ελάχιστη αναγκαία προς επιβίωση μερίδα διατροφής.

Όλοι οι αξιωματικοί, συμφώνησαν να πολεμήσουν στο πλευρό των συμμάχων, εκτός από δύο, που εντάχθηκαν στους λόχους εργασίας. Από τους πιο συνειδητούς και διανοούμενους εθελοντές, 21 αξιωματικούς και 504 στρατιώτες, σχηματίστηκε το Τάγμα Μπαλμπασέφσκι, (πυροβολητές και πεζικάριοι Α΄ κατηγορίας), το οποίο σύντομα εστάλη, διά θαλάσσης, στην δύναμη του Στρατηγού Ν.Α. Λοχβίτσκι, στην Γαλλία.

Σχεδόν όλοι οι στρατιώτες της Μεραρχίας, μη έχοντας εμπιστοσύνη στις υποσχέσεις των Γάλλων, εγγράφηκαν στην τρίτη κατηγορία. Στα μέσα του Ιανουαρίου του 1918 η ρωσική Μεραρχία διαλύθηκε οριστικά. Το 2ο Τάγμα Εργασίας απεστάλη για την κατασκευή και καθαρισμό δρόμων σε δύο μέρη: δύο λόχοι κοντά στο χωριό Κοπανός και δύο λόχοι κοντά στην Νάουσα[24].

---

24. ГАРФ, Ф.6194, Оп.1, Д.1, Л.4.

Η Μεραρχία λειτουργούσε υπό την διοίκηση του Γάλλου στρατηγού Φρανσουά Ζουϊνό-Γκαμβεττά [François Jouinot-Gambetta]. Οι Ρώσοι στρατιώτες και αξιωματικοί εντάχτηκαν στη γαλλική Επιμελητεία. Ιδρύθηκε ρωσική βάση υπό την διοίκηση του λοχαγού Ποζ ντ' Αβάν, σε άμεση σχέση με την γαλλική Διοίκηση.

Η τρίτη κατηγορία των Ρώσων στρατιωτών οδηγήθηκε στην κατασκευή δρόμων και στην επισκευή παλαιών μεγάλων οδών της Μακεδονίας, υπό την συνοδεία αποικιακών στρατευμάτων του γαλλικού στρατού. Ο 8ος /δις λόχος εστάλη σε καταναγκαστικά έργα[25]. Η γαλλική διοίκηση με αυτόν τον τρόπο αθέτησε το δεύτερο κεφάλαιο της συμφωνίας του Μαΐου του 1916, σύμφωνα με το οποίο οι Ρώσοι στρατιώτες υπακούουν μόνο σε εκπρόσωπο της Ανώτατης διοίκησης του ρωσικού στρατού στο εξωτερικό και η γαλλική διοίκηση δεν είχε το δικαίωμα να επεμβαίνει στις υποθέσεις του ρωσικού στρατού, που καθορίζονταν σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό του, δίχως έγκριση του Υπουργείου Πολέμου της Ρωσίας. Σε μια έκθεση των Ρώσων τον Αύγουστο του 1918 προς τον Γάλλο διοικητή[26], συνταγματάρχη Έβερτς, σχετικά με την αναγκαιότητα σχηματισμού μιας εθελοντικής ρωσικής ομάδας για το βόρειο τμήμα της Ρωσίας, υπήρξε άρνηση του αιτήματος με πρόσχημα την ανάγκη των ίδιων των Γάλλων για την εργατική δύναμη των Ρώσων στην Θεσσαλονίκη[27]. Όσοι Ρώσοι στρατιώτες βρέθηκαν στη δεύτερη και στην τρίτη κατηγορία αντιμετωπίστηκαν ως αιχμάλωτοι πολέμου για την υλοτομία και την κατασκευή γεφυριών και δρόμων. Οι Ρώσοι στρατιώτες άρχισαν να παραδίδονται στους Έλληνες: περίπου 1.500 παραδόθηκαν στην διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης στις νήσους του Αρχιπελάγους, όπου, σύμφωνα με διηγήσεις αυτοπτών, υπέστησαν φυσική βία, έμειναν κάποιες μέρες δίχως νερό και υποσιτίζονταν[28]. Τον Μάιο του 1918, 500 στρατιώτες παραδόθηκαν στους

25. *Όπ.*, Д.7, Л.275.

26. Писарев Ю.А., «Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг», Исторические записки, Т. 79 (1966), σελ. 113.

27. ГАРФ, Ф.6179, Оп.1, Д.61, Л. 63.

28. ГАРФ, Ф.6194, Оп.1, Д.1, Л.11, 11 об.

Άγγλους για εκτέλεση χειρονακτικής εργασίας. Σε αυτό το τάγμα της 3ης κατηγορίας, σύμφωνα με μαρτυρίες αυτοπτών, οι συνθήκες διαβίωσης των στρατιωτών ήταν εξαιρετικές και καλύτερες ακόμα και από αυτές της 2ης κατηγορίας στους Γάλλους. Ιδιαίτερα τραγική ήταν η κατάσταση στην 3η κατηγορία, όπου:

> «Η εργασία ήταν σκληρή, καταναγκαστική, συνιστάμενη την κατεργασία της πέτρας, για την κατασκευή μεγάλων οδικών δικτύων της Μακεδονίας από τους Γάλλους. Για την άρνηση εργασίας, ακόμα και λόγω ασθενείας, καθώς και για το παραμικρό πειθαρχικό παράπτωμα, τους τιμωρούσαν σκληρά και το είδος της τιμωρίας δεν αντιστοιχούσε στον βαθμό του παραπτώματος, αλλά συχνά είχε τον χαρακτήρα της Ιεράς Εξέτασης.
> Ο 8ος/δις λόχος. Ακόμα χειρότερη, ακόμα πιο φρικτή υπήρξε η κατάσταση αυτού του δύστυχου λόχου. Οι Γάλλοι τον ονόμαζαν ακόμα και στα επίσημα έγγραφα ως λόχο υποκινητών, λόχο καταδίκων (companie de meneurs). Στη ζωή αυτού του λόχου, καθώς φαίνεται, δεν ίσχυαν οι συνήθεις κανόνες της καθημερινότητας. Τα βάσανα αυτών των δύστυχων ξεπερνούσαν το άκρον άωτον»[29].

Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της γαλλικής διοίκησης, στα ρωσικά τμήματα του Μακεδονικού μετώπου αριθμούνταν στην 1η Απριλίου του 1919: 8.572 στρατιώτες, 3.788 λιποτάκτες, 330 στο νοσοκομείο. Συνολικά, 12.690 στρατιώτες[30]. Ο αριθμός των Ρώσων στρατιωτών που εντάχτηκαν στα γαλλικά στρατιωτικά τμήματα στο Μακεδονικό μέτωπο, την 1η Απριλίου 1919 ήταν 890 άνδρες[31]. Στα νοσοκομεία βρίσκονταν 950 άνδρες (από ελονοσία και γρίπη). Ο συνολικός αριθμών των νεκρών από ελονοσία, γρίπη και διάφορες άλλες ασθένειες, στην περίοδο της διαλογής των

29. ГАРФ, Ф.6194, Оп.1, Д.7, Л. 276 об.-277 об.
30. ГАРФ, Ф.6194, Оп.1, Д.1, Л.17.
31. ГАРФ, Ф.6399, Оп.1, Д.10, Л.267 а.

στρατιωτών, ήταν 426 άνδρες. Ο τόπος ενταφιασμού τους είναι άγνωστος[32].

Εκτός από τους ρωσικούς ενταφιασμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, κοντά στη Θεσσαλονίκη βρίσκεται ένα ακόμα μνημείο, αφιερωμένο σε αυτήν ακριβώς την τραγική περίοδο της συμμετοχής των Ρώσων στρατιωτών στο Μακεδονικό μέτωπο, με την ιδιότητα της εργατικής δύναμης. Με τα μέσα και την πρωτοβουλία των στρατιωτών της 3ης κατηγορίας του 21ου Τάγματος, στο σταθμό Γκραντομπόρ, (χωριό Πεντάλοφος), 12 χιλιόμετρα έξω από την Θεσσαλονίκη, ανεγέρθηκε μνημείο από τον ζωγράφο Νασέντκιν. Τα εγκαίνια έγιναν στις 28 Σεπτεμβρίου 1919, στις 2 το μεσημέρι. Το μνημείο είναι αφιερωμένο:

> «Στους πεσόντες συντρόφους από την αυθαιρεσία που κυριαρχούσε την περίοδο του 16ου,17ου, 18ου και 19ου έτους. Αναπαυθείτε ειρηνικά από την καταπίεση, εκμετάλλευση και θλίψη σε τάφο βαθύ. Δεν έχετε άλλη δύναμη για να πολεμήσετε για την αλήθεια. Αιωνία η μνήμη και αιωνία η ανάπαυση»[33].

Η τελευταία ανακαίνιση του μνημείου πραγματοποιήθηκε το 2011, κατόπιν πρωτοβουλίας του Γενικού Προξένου της Ρωσίας στην Θεσσαλονίκη, από κοινού με τον δήμαρχο του Ωραιοκάστρου Δ. Σαραμάντο και τον διευθυντή του Πολεμικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης, στρατηγό Ι. Κόνδη.

Ακόμα απουσιάζει το «ρωσικό τμήμα» στο μνημείο των Συμμάχων, στο Πολύκαστρο. Άρχισε η κατασκευή του το 1970 αλλά το Σοβιετικό προξενείο για ιδεολογικούς λόγους δεν ανταποκρίθηκε στην πρόταση να συμμετάσχει στην κατασκευή του. Την παραμονή των 100 χρόνων από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το Γενικό Προξενείο της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη, ανέλαβε την πρωτοβουλία της τοποθέτησης στο Συμμαχικό μνημείο του Πολυκάστρου, μνημείο του Ρώσου στρατιώτη στο Μακεδονικό μέτωπο.

---

32. ГАРФ, Ф.6194, Оп.1, Д.1, Л.9 об.

33. Наседкин Д. 8 рота «бис», Октябрь за рубежом. Сб. воспоминаний. М. 1924, σελ. 83.

Ирина Жалнина-Василикиоти

Русские военные захоронения Первой мировой войны в Греции и роль русской эмиграции в их сохранении

С окончанием военных действий правительства государств, участвовавших в Первой мировой войне, включая Грецию, начали работу по созданию военных кладбищ. Греческое правительство взяло на себя обязательство приобрести участок земли площадью 7000 квадратных метров, а строительство и содержание кладбища взяли на себя иностранные правительства. Уход за русскими могилами в Греции лег на плечи белых эмигрантов, а именно на Союз русских эмигрантов в Греции, который был основан в 1927 году по инициативе С.И. Демидовой, супруги последнего посла Российской империи в Греции Э.П. Демидова.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος..... 9

Φώτης Δημητρακόπουλος

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, εκατό χρόνια μετά 13

Ελένη Στεργιοπούλου

Γεωστρατηγική αντιπαλότης Αγγλίας-Γερμανίας: Γεωπολιτική προσέγγιση του Μεγάλου Πολέμου 47

Ιωάννης Μάζης

Ἰδεώδης ἐχθρὸς χθές – ἀπροσδόκητος σύμμαχος σήμερα: Ἡ θέσις τῆς ἠπειρωτικῆς δυνάμεως Ρωσσίας ἐντὸς τῆς γεωστρατηγικῆς ὀπτικῆς τῆς Δύσεως τὶς παραμονὲς τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 63

Ἠλίας Ἠλιόπουλος

Ρωσική διπλωματία και το ζήτημα συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1914..... 95

Νικόλαος Παπαστρατηγάκης

Οπλική τεχνολογία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι γεωπολιτικές της επιδράσεις στην ιστορία του 20ού αιώνα: Η εξέλιξη της πολεμικής τεχνολογίας από το 1914 έως σήμερα και η λειτουργία της στο δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο 127

Κωνσταντίνος Γρίβας

Ο κόμης Αλεξέι Πάβλοβιτς Καπνίστ (1871-1918) – Ελληνικής καταγωγής Αντιναύαρχος του Ρωσικού στόλου και η συμμετοχή του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 143

Νικίτα Ανατόλιεβιτς Κουζνετσόβ

Επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια και η ελληνική θέση ... 159

Θεοφάνης Βλάχος

Ο κλήρος του πολεμικού ναυτικού της Μαύρης θάλασσας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 177

Όλγα Γιεβγκένιεβνα-Ιβίτσκαγια

Σλάβοι στο Άγιο Όρος στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Άγνωστες πτυχές από το αρχείο της Μονής Ζωγράφου 197

Γκέντσο Μπάνεφ

Ο αντίκτυπος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της μετανάστευσης στο μυθιστόρημα «Φιλοσοφία» του Ι. Ζντανέβιτς..... 223

Έλενα Σαρτόρι

Αποκαλυπτικές και εσχατολογικές διαθέσεις της ρωσικής διανόησης στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου..... 237

Δημήτρης Τριανταφυλλίδης

Οι ελληνικές μεταφράσεις έργων των Ρώσων φιλοσόφων της διασποράς: Καταγραφή και επισημάνσεις ... 255

Δημήτρης Μπαλτάς

Ρωσικά πολεμικά νεκροταφεία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και ο ρόλος της ρωσικής διασποράς στη συντήρησή τους 269

Ειρήνη Ζαλνινά-Βασιλικιώτη

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την επανάσταση του 1821*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* (*386 πΧ. - 1983*).

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμοι Α΄-Ι΄: *1204-1831*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την ελληνική επανάσταση του 1821*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα.* Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Διωγμοί και γενοκτονία του θρακικου ελληνισμού. Ο πρώτος ξεριζωμός* (*1908-1917*).

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία* (*1894-1904*). *Η Μακεδονία στις παραμονές του μακεδονικού αγώνα.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία* (*1904-1908*). *Ο μακεδονικός αγώνας.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Η ευρωπαϊκή και βαλκανική διαχρονικότητα της Θεσσαλονίκης. Τα μακεδονικά αστικά κέντρα και η μακεδονική ενδοχώρα στους νεότερους χρόνους.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος* (*1918-1922*). *Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στον δεύτερο ξεριζωμό.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου. Από τις αρχές της οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Οι ιστορικες μεταμορφώσεις του απόδημου ελληνισμού. Η οδύσσεια του ραιδεστινού Δ. Καραντώνη. Από τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, τον μεσοπόλεμο, το αλβανικό, την αιχμαλωσία και τον διχασμό στη Μελβούρνη.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912). Από τη γένεση του νεοελληνικού κράτους ως την απελευθέρωση.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000). Νέα ελληνική ιστορία από την φραγκοκρατία ως τις μέρες μας.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός (1908-1912). Οι ιστορικές καταβολές στη Μακεδονία.*

Ιφιγένεια Βαμβακίδου, *Θράκες. Εικαστικές μαρτυρίες από τη συμμετοχή τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821.*

Γεώργιος Βογιατζής, *Η πρώιμη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές επιπτώσεις.*

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Η εκπαίδευση στη δυτική και βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα αρχεία των μητροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών.*

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Ο ελληνισμός του Μοναστηρίου Πελαγονίας. Κοινοτικός βίος και εκπαίδευση. Μέσα από τους φακέλους της ιεράς μητροπόλεως Πελαγονίας και του αρχείου της γενικής διοίκησης Μακεδονίας.*

Φώτιος Δ. Κουτσουπιάς, *Η πνευματική αναγέννηση του ποντιακού ελληνισμού. Εκκλησία, εκπαίδευση, άνθρωποι και πνευματική δράση στην επαρχία Χαλδίας του Πόντου κατά τον 19ο και 20ό αιώνα.*

Μαρία Λαμπρινού, *Το φρούριο Αγίας Μαύρας στη Λευκάδα* ([1]2018).

Άννα Β. Μανδυλαρά - Γιώργος Β. Νικολάου - Λάμπρος Φιλτούρης - Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Θράκη. Συνιστώσες του μειονοτικού προβλήματος.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Τη Θράκη και τα μάτια σας.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Οι Πομάκοι στη Θράκη.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Ριζώσαμε στην Κομοτηνή. Ιστορική και λαογραφική προσέγγιση της Θράκης και της Κομοτηνής.*

Νίκος Θεοδ. Μήτσης, *Μαυρομματαίοι. Προεστοί, λόγιοι, οπλαρχηγοί, πολιτικοί.*

Γεώργιος Ι. Μίντσης, *Εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας. Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Νέοι χρόνοι.*

Μισέλ Μπρυνώ (Michel Bruneau) (διεύθ.), *Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού.*

Γεώργιος Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα ως το 1821.*

Γεώργιος Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους.* Πρόλογος Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου.

Γεώργιος Ν. Νικολούδης, *Οι έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία. Η ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητάς τους.*

Φαΐκ Οκτέ (Faik Ökte), *Varlık vergisi. Ο λησταρικός νόμος του φόρου περιουσίας των ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.*

Αγγελική Παπαγεωργίου - Νικόλαος Παπαστρατηγάκης - Πάνος Σοφούλης (επιστημονική επιμέλεια), *Εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Η ρωσική διασπορά στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια.*

Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής, *Επταλόφου Βοσποριδος οδοιπορία. Έλληνες, Αρμένιοι, Τούρκοι, Εβραίοι.*

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν* (*1715-1821*) ([2]2012).

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τόμοι Α΄-Β΄.

Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ αφέντη του Μοραΐτη* (*1785*).

Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τόμοι Α΄-ΙΔ΄.

Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Ο ελληνισμός της Κριμαίας*.

Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*.

Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία* (*1715-1821*).

Παύλος Χιδίρογλου (Paul Hidiroglou), *Western Thrace in the light of the national ideal of the Turks*.

Παύλος Χιδίρογλου, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*.

Παύλος Χιδίρογλου, *Συμβολή στην ελληνική τουρκολογία*.

Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας* (*1940-1974*), τόμοι Α΄-Δ΄.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τόμοι Α΄-Β΄. — Στο δίτομο έργο *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, ο εκδοτικός οίκος Ηρόδοτος συγκεντρώνει σχετικές εργασίες του ακαδημαϊκού Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου. Δεκαέξι από αυτές, ήδη δημοσιευμένες παλαιότερα, εμφανίζονται εδώ σε νέα μορφή. Οι άλλες τέσσερες παρουσιάζονται για πρώτη φορά. Στον πρώτο τόμο περιλαμβάνονται εκτενή δοκίμια ευρύτερου πεδίου και άρθρα με ειδικό αντικείμενο. Ο δεύτερος τόμος περιέχει δημοσιεύσεις ιστορικών πηγών και μελέτες αναφερόμενες σε αρχεία, επιλογή από λόγους και βιβλιοκρισίες, καθώς και ένα επίμετρο συνοδευόμενο από παραρτήματα. Στο επίμετρο, με τίτλο «Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες»,

απομνημονευματικού χαρακτήρα, ο συγγραφέας αρχικά προβαίνει σε μια κριτική εξιστόρηση των σπουδών στην Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών κατά τα έτη 1928-1933, γενικά, αλλά και ειδικότερα στα ιστορικά μαθήματα.
Στην συνέχεια περιγράφει τις ειδικές συνθήκες υπό τις οποίες αυτοεκπαιδεύθηκε στην ιστορική έρευνα, δηλώνει την πηγή από την οποία άντλησε το ιστοριογραφικό μοντέλλο που εφάρμοσε στην μονογραφία του Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν και εκθέτει την εχθρική αντιμετώπισή της από την τότε πλειοψηφία της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Αγγελική Παπαγεωργίου - Νικόλαος Παπαστρατηγάκης - Πάνος Σοφούλης (επιστημονική επιμέλεια), *Εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ρωσική διασπορά στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*. Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με *Απλά*, *Apollonia*, *Ocra* και *Symbol*. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί *Book paper ivory* (*bouffant ivoire*) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης ..... Αθήνα, β΄ τετράμηνο 2019. *(Made and printed in Greece.)*

...